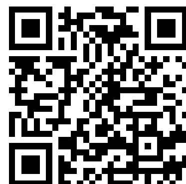

3186228467

MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ
SLOVANSKÁ
KNIHOVNA
V PRAZE

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE".

KNJIGA III.

BOSNA.

(ZEMLJOPIS.)

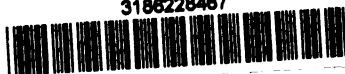
SABRAO I POREDAO

VJEKOSLAV KLAIĆ.

U ZAGREBU 1878.

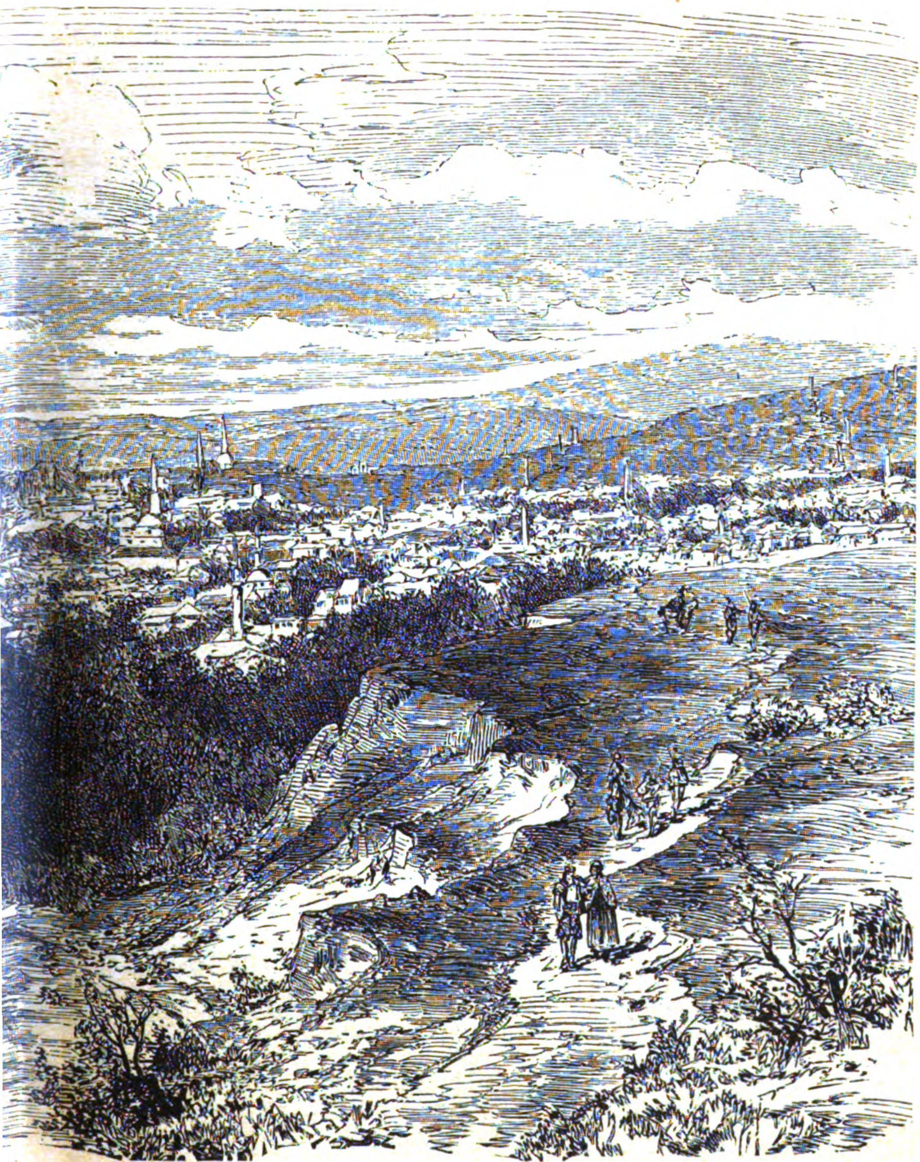
TISKOM K. ALBRECHTA.

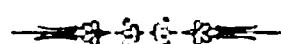

SARAJEVO

) (vidi stranu 146).

B O S N A.

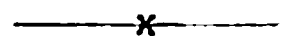

PODATCI O ZEMLJOPISU I POVIESTI

BOSNE I HERCEGOVINE.

SABRAO JIH I POREDAO

VJEKOSLAV KLAIĆ.

PRVI DIO: ZEMLJOPIS.

SA DEVET SLIKÂ I DVIE GEOGRAFSKE KARTE.

U ZAGREBU 1878.

NAKLADOM „MATICE HRVATSKE“.

MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ
SLOVANSKÁ
KNIHOVNA
V PRAZE

USPOMENI

I. FR. JUKIĆA

PRVOGA BUDIOCA NARODNE SVIESTI

u

BOSNI.

PREDGOVOR.

Kad mi je odbor „Matice Hrvatske“ u srpnju ove godine povjerio, da napišem zemljopis i poviest Bosne za hrvatsko obćinstvo, najvećom se voljom prihvatih posla, i to tim radje, što je već punih sedam godina upravo Bosna bila najmilijim predmetom mojih privatnih studija. Naumih napisati djelo, gdje bi najveći trud uložio u samu poviest te liepe hrvatske zemlje, i to na temelju mnogobrojnih novijih izvora, što jih izdadoše Miklošić, Pucić, Šafařik, Theiner, Rački, Ljubić, Makušev i neki magjarski historici. Nadao sam se, da ću u ovom djelu koješta dopuniti, što bijaše nepoznato starijim piscem o Bosni, kanoti Schimeku, Engelu i Jukiću, a možda štogod i izpraviti, što su jednostrano shvatili neki noviji povjestnici, a napose Rus Majkov. Ciela knjiga imala je iznositi 15 štampanih tabaka.

Pišuć medjutim knjigu započeh geografijom, a ta se preko moje volje tako raztegnu, da mi napokon neostade ni vremena ni prostora za samu historiju. U toj me nevolji pomogne odbor „Matice Hrvatske“ odredivši, da se za ovu godinu kano prvi svezak izdade samo zemljopis Bosne; a poviest Bosne da napišem nešto obsežnije za buduću godinu, te će se ovaj dio mojega rukopisa izdati kano drugi svezak djela o Bosni.

Pri sastavljanju zemljopisa Bosne uzeh si za temelj slično djelce neumornoga franjevca I. Fr. Jukića, koje je doduše već pred četvrt stoljeća svj tlo ugledalo, ali ipak i danas još mnogo vriedi. Jukića izpravljah i dopunjivah

novijimi podatci stranih i domaćih putnika, te se tako moja knjiga može smatrati posve novim djelom, premda sam (ponajpače kod topografije) mnogo Jukićevih stvari upotriebio. Osobito nastojah, da fizikalni zemljopis i etnografiju sa statistikom nešto obsežnije razložim, ter si laskam, da je barem glede sistematike i točnosti moja knjiga nešto bolja od svih starijih i novih priručnih knjiga o Bosni. Kod fizikalnoga diela pomagala su mi ova gospoda: prof. dr. Bohuslav Jiruš, koj je napisao cielo poglavje o flori; profesor Spiro Brusina, koj je izpravio i znatno dopunio poglavje o fauni; zatim profesor Mijo Kišpatić, koj je sastavio geologijski pregled Bosne i Hercegovine. Znatno mi je pomogao takodjer g. podžupanijski tajnik Radoslav Lopašić, ustupivši mi iz svoje bogate sbirke mnogo podataka o Bihaću i Turskoj Hrvatskoj. Svoj ovoj veleciénjenoj gospodi budi najsrdačnija hvala, što su svojimi liepimi prinosi vriednost moje knjige znatno podigli.

Kad bih potanko razlagao, kako i što sam radio pišuć ovaj zemljopis, predgovor bi moj bio suviše omašan. Volim zato nabrojiti glavnije knjige i razprave, koje su pisane o geografiji Bosne, a od kojih je meni većina, u koliko sam ih mogao to iz javnih to iz privatnih ovdašnjih biblioteka dobiti, služila kao izvori za ovo djelo. Evo jih:

Anonymus (Rodoljub): Iz „Opisa Bosne i Hercegovine“. Glasnik srbskog učenog družtva XX. (1866) 265—404; XXI. (1867) 289—359; XXII. (1867) 1—47.

Ascherson Paulus et Kanitz Augustus: Catalogus Cormophytorum et Anthophytorum Serbiae, Bosniae, Hercegovinae, Montis Scodri, Albaniae hucusque cognitorum. (Melléklet a Magyar Növenytani Lapokhoz). Claudiopoli 1877. 8°.

Blau Otto: Politische Statistik Bosniens. (Preussisches Handelsarchiv 1865. I. 486 ff.)

Blau Otto: Handels-Verhältnisse Bosniens im J. 1866. (Preussisches Handelsarchiv 1867. II. 159. ff.)

Blau Otto: Berichte über römische Alterthümer in Bosnien I. II. III. (Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften 1866 December, 1867 November und 1870 Juli.)

Blau Otto: Jahresbericht über Bosnien. (Preussisches Handelsarchiv 1868. I. 611.)

Blau Otto: Ueber den Handelsverkehr in der Possawina. (Preussisches Handelsarchiv 1869. II. 419 ff.)

Blau Otto: Ueber den Ackerbau in Bosnien. (Annalen der Landwirthschaft 1869. Heft 2, 3.)

Blau Otto: Handel Bosniens im Jahre 1869. (Preussisches Handelsarchiv 1870. I. 259 & II. 382.)

Blau Otto: Reisen in Bosnien und der Herzegowina. Topographische und pflanzen-geographische Aufzeichnungen. Berlin 1877. 8°. Mit einer Karte.

Boué Ami: La Turquie d' Europe. Paris. 1840. 8°. 4 Vol.

Boué A.: Recueil d' itinéraires dans la Turquie d' Europe. Vienne 1854. 8°. 2 Vol.

Boué A.: Quelques mots sur l' ethnographie de la Turquie d' Europe avec des notes sur la configuration et la délimitation de la Bosnie et de l' Herzégovine. Jedna karta. (Memoires de la Soc. de géogr. de Genéve II. Tom. pp. 85—137).

Boué A.: Essai sur les limites des provinces de la Turquie d' Europe. (Memoires et Bulletin de la Soc. de Geogr. de Genéve, T. III. L. II. Genéve 1863.)

Boué A.: Geologie der europ. Türkei, besonders des slavischen Theiles. Sitz.-Ber. der k. Akademie der Wissenschaften in Wien XLIX. 1864.

Boué A.: Mineralogisch-geognostisches Detail über einige meiner Reiserouten in der europäischen Türkei. Mit drei Karten. Wien, Gerold 1870. 8°. (Aus den Sitzungs-Berichten der k. Akademie der Wissenschaften.)

Boué A.: Note sur les frontières de la Bosnie, de l' Herzégovine et du Montenegro. Excursion au Kom et au Dormitor. (Le Globe, journal geogr. XIII. 1874—5, livr 1 & 2, p. 17—22).

Božić Kl.: Slike iz Bosne. (Vienac 1869., br. 26., 27. i 28.)

Conrad A.: Bosnien mit Bezug auf seine Mineralschätze. (Mittheilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien N. F. 3. Nro. 5. SS. 219—228.)

Dragančić A. v.: Banjaluka und Bihać in Bosnien. Skizze. (Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft. Wien. N. F. 3. 1870. Nro. 6. SS. 265—270).

Evans A.: Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the Insurrection, August and September 1875. London 1876. 8°.

Geiger und Lebret: Studien über Bosnien und die bosnischen Bahnen. (Separatabdruck aus der „Wiener Allg. Bauzeitung“ 1873), mit einer Karte 1 : 1,000.000.

Hilferding A.: Bosnia, Hercegovina i staraja Serbija. St. Petersburg 1859. 8°.

Institut, k. k. militär-geographisches, in Wien: Generalkarte von Bosnien, Hercegovina, Serbien und Montenegro. 12 Bl. 1 : 300.000. Wien, Artaria, 1876.

Jaxa-Dembicki I. v.: Der westliche Theil von Bosnien, ethnographisch-handelspolitische Skizze. (Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien. N. F. 3. Nro. 4. SS. 162—176).

Jukić I. F.: Putovanje po Bosni g. 1843. Koľo, knjiga V., str. 3—23.

Jukić I. Fr. Banjalučanin (Bošnjak Slavoljub): Bosanski prijatelj. Četiri svezka. U Zagrebu 1850, 1851, 1861 i u vojn. Sisku 1870. 8°.

Jukić I. Fr. (Bošnjak Slavoljub): Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851. 8°.

K....: Ženitbeni običaji u Bosni. („Vienac“ 1870 br.: 25, 26, 27).

K....: Struk i haljine bosanske djevojke. („Vienac“ 1870, br. 34).

K....: Haljine seljanske djevojke u Bosni. („Vienac“ 1870 br. 35.)

K....: Crtica iz života bosanskoga. („Vienac“ 1871 br. 4.)

K....: „Otci“ kraljevstva bosanskoga. („Vienac“ 1871 br. 22.)

Kaznačić A.: Bosnia, Herzegovina e Croazia-turca. Zara 1862. 8°.

Kiepert H.: Generalkarte der europäischen Türkei. 4 Blatt.

Kosanović Sava: Srpske starine u Bosni. Glasnik srpskog učenog društva XXIX. (1871) p. 158—189; XXXVIII. (1873) p. 141—193.

Kovačević T.: Opis Bosne i Hercegovine. Beograd 1865. 8°.

Kukuljević-Sakcinski Ivan: Putovanje po Bosni. U Zagrebu 1858. 8°.

Lastrić (Philippus ab Occhievia). Epitome vetustatum Bosnensis provinciae. Anconae 1776. 4°.

Matković Petar: Bosanske stupnjevine. (Rad jugoslavenske Akademije. XXIII. 1873, p. 43—74.).

Maurer Fr.: Pflanzenbilder aus Bosnien. (Ausland 1869. Nr. 26.)

Maurer Franz: Mittheilungen aus Bosnien. Die Zigeuner Bosniens. (Ausland 1870, br. 2.)

Maurer Fr.: Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn. Mit einer Karte von H. Kiepert. Berlin 1870. 8°.

(**Mažuranić Matija.**) Pogled u Bosnu. U Zagrebu 1842. 8°.

Möllendorf Otto: Beiträge zur Fauna Bosniens. Görlitz 1873. 8°.

Nedić Martin: Starine bosanske. Arkiv IV. 1857 p. 142—162.

Novaković Stojan: Topografski rječnik uz „Opis Bosne i Hercegovine“. Glasnik srpskog učenog društva XXII. (1867) str. 47—67.

Pantoczek Josip: Adnotationes ad floram et faunam Hercegovinae, Crnagorae et Dalmatiae. Posonii 1874. 8°.

Petermann A.: Karte der europäischen Türkei. Massstab 1 : 2,500.000.

Petranović Bogoljub: Običaji srpskog naroda u Bosni. Glasnik srpskog učenog društva XXVIII. (1870), pag. 176—228; XXIX. (1871), pag. 237—256. XXX. (1871), pag. 313—361.

Robert Cyprian: Die Slaven der Türkei, oder die Montenegriner, Serbier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren, ihre Kräfte und Mittel, ihr Streben und ihr politischer Fortschritt. Dresden und Leipzig 1844. 8°. 2 Bände.

Rośkiewicz J.: Karte von Bosnien und Herzegovina. Wien 1865. Massstab: 1 : 400.000. 4. Blatt.

Rośkiewicz J.: Studien über Bosnien und Herzegovina. Mit eilf Abbildungen in Holzschnitt und einer lithographirten Karte. Leipzig und Wien 1868. 8°.

Rousseau: Géographie générale de la Bosnie et de l' Herzégovine. (Bulletin de la Sociéte de Geographie 1868.)

Sainte Marie E. de: L' Herzégovine, étude géographique, historique et statistique. Paris 1875. 8°.

Sainte Marie E. de: Description du cours de la Miliaska et de la vallée de Sérajévo. (Bulletin de la Soc. de géogr. de Paris, August 1875, p. 184—199).

Sax Carl: Skizzen über die Bewohner Bosniens. (Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien. Jahrgang VII. 1863, p. 93).

Sax Carl: Reise von Serajevo nach dem Durmitor und durch die mittlere Herzegowina. Mit einer Karte. (Mittheilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien. N. F. 3. 1870. Nro. 3. SS. 97—115.)

Sax Carl: Die Strassen Bosniens und der Herzegowina. (Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien 1869. p. 352.)

Scheda J. v.: Karte von Bosnien, Herzegowina und Albanien. Wien, Artaria. 1875.

Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum minorum pro anno 1877.

Schematismus topografico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina pro anno 1873.

Schematismus Dioeceseos Rachusinae pro anno 1878.

(Sendtner): Reise nach Bosnien, von einem botanischen Reisenden. Ausland 1848.

Sendtner: Ueber die Natur-Verhältnisse Bosniens. Ausland 1849. (Vidi Regensb. Flora 1849.)

Srbsko-dalmatinski magazin: U tečajih od g. 1841.—1850. članci i putopisi, sastavljeni I. Fr. Jukićem i I. Pamučinom.

Sterneck H.: Geographische Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, Herzegowina und Nord-Montenegro. Mit einer Karte. Wien 1877. 8°.

Šestak J. F. u. Fr. v. Scherb: Militärische Beschreibung des Paschaliks Herzegowina und des Fürstenthumes Crnagora. Mit einer Karte. Wien 1862. 8°.

Thoemmel G.: Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, d. i. das eigentliche Bosnien, nebst Türkisch-Kroatien, der Hercegowina und Rascien. Wien 1867. 8°.

Thomson G.: L' Herzégovine. Géographie. Histoire politique et militaire des populations révoltées. Paris 1875. 8°.

Tomić Eugen Josip: Ženitbeni običaji muhamedovskih Hrvata u Bosnoj. („Vienac" 1870, br. 8 i 9.)

Yriarte Ch.: Bosnie et Herzégovine, souvenirs de voyage pendant l' insurrection. Paris 1876. 8°.

Na posljedku još mi je kazati, da je priložene dvie geografske karte nacrtao poznati kartograf, gosp. **Karlo Herdliczka**, c. k. kapetan kod krajiške uprave. Koliko ga je truda stalo, da sastavi ovako liepe i točne karte, moći će svatko prosuditi, koj znade, kako je Bosna doselе upravo u tom obziru slabo poznata.

Još jedno. U ovoj knjizi rabim izključivo ime hrvatsko, i to s toga, što nevolim nazivu: hrvatsko-srbskomu. Uzčita li ovu knjigu koj Hrvat, kojemu je milije ime srbsko, neka pomisli, da su Hrvat i Srbin dva imena za jedan te isti narod i neka nimalo nezazire, što je meni kano rodjenomu Hrvatu milije ime hrvatsko.

U Zagrebu, 10. prosinca 1878.

V. K.

GDJE JE ŠTO?

I. Fizikalni zemljopis.

II. Etnografija i statistika.

III. Topografija (mjestopis).

Slike:

I.

FIZIKALNI ZEMLJOPIS.

I. Položaj, medje, veličina i sastavine.

Bosna i Hercegovina prostiru se na zapadnoj strani poluotoka balkanskoga, i to od 42° 40' do 45° 15' sjeverne širine, te od 33° 22' do 38° 45' iztočne dužine. Udaljenost od Mitrovice do Bihaća broji 52 zemljopisne milje, a od Nikšića (Onogošta) do Broda 38 zem. milja. Bosna nedopire nigdje do mora; Hercegovinu naprotiv spajaju dva uzka komada zemlje sa jadranskim morem. Jesu to: dolina Sutorina i rt Klek u zalievu neretvanskom. Sutorina se pruža do Boke Kotorske i dieli kotorski kraj Dalmacije od dubrovačkoga. Rt Klek opet pružio se u zalievu Neretvanskom, izmedju drage Stonske i zatona Kleka,' te tuj je hercegovačko primorje dugo 1 milju (7·4 $^{k}/_{m}$).

Bosnu i Hercegovinu okružuju na sjeveru Slavonija i Hrvatska, na zapadu Hrvatska i Dalmacija, na iztoku Srbija, a na jugu Stara Srbija, Arbanaska i Crnagora.

Medje jesu ove. Na sjeveru: Glina od Maljevca do Kamena (Staro selo), zatim suha medja do Topole na Uni, iza toga Una do utoka u Savu kod Jasenovca, i napokon Sava do ulieva Drine u Savu (kod Rače). Na iztoku prema Srbiji: najprije rieka Drina do blizu Zvornika, zatim suha medja na desnoj strani Drine (okolica Sakara) i to od Crvenih stienâ i Vlaške njive na Jezdinu, Batinske njive i Radalju kod Drine; [1]) odavle je opet medjom sama Drina do utoka Žepe (8 sati niže Višegrada), a zatim sliedi suha medja na desnoj obali Drine u duljini od 16 sati. Medjašnje točke označuju tuj karaule i čardaci na planinah (Stolac planina). Kasnije je opet medjom rieka Uvac i to jedan sat prije svoga utoka u Lim kod Prieboja počamši pa kroz 10 sati, a iza toga sliedi suha medja preko planinâ Murtenice, Mučnja, Javora i Golije sve do utoka Raške u Ibar. Sada je medjom rieka Ibar do mjesta Jarenje, zatim gorski obronci na desnoj strani doline Ibarske (prema vilajetu Kosovskom) sve do Sitnice, koja tuj dva sata na jugoiztoku od Mitrovice

1) Mirom berlinskim pripade Sakar i Mali Zvornik Srbiji, te je sada i tuj rieka Drina naravna medja Srbiji i Bosni.

*

u Bosnu ulazi. Na jugu prostire se od Sitnice suha medja 2 do 3 sata Ibru na jugu, prelazi preko sljemena Mokre planine, zatim se hvata Kruševice planine, a odavle se stere do mjesta Bioci na rieci Limu. Zatim ide medja uz rieku Lim do utoka Vranjuštice u Lim kod mjesta Sekulare, koje čini tromedju (triplex confinium) izmedju Arbanaske, Crnegore i Bosne. Od Sekularâ najprije se drži medja potoka Vranjuštice sve do njegova izvora, iza toga prostire se na desnoj obali potoka Bistrice i to do jezera Čičkoga (Siskoga).[1] Tuj kreće medja na jug, obuhvaća okoliš Kolašina, hvata se sljemena planina Sinjavine i Vojnika, a od Vojnika stere se ravno prema jugu sve do ponorâ Zete na Nikšićkom polju. Od ponorâ Zete pruža se istom riekom i pritokom joj Maticom do Slanskoga polja, zatim se hvata planinâ Kite, Pomeljenika, Ilinoga brda kod grada Klobuka, Jastrebice i svršuje se Vučjim zubom, koj je tromedjom (triplex confinium) Dalmaciji, Bosni (Hercegovini) i Crnoj gori. Iza Vučjega zuba stere se medja planinom Orjenom, a od Mokrinâ pruža se dolina Sutorina ća do Boke Kotorske. Na zapadu prema Dalmaciji i Hrvatskoj: ponajprije dubrovačke gore (Debeli brieg, Drien i t. d.) sve do Imotice, zatim jadransko more (Stonska draga) u duljini od jedne milje od Imotice do blizu Slivna, iza toga suha medja kraj Metkovića ter Vrgorcu i Imotskomu na iztoku, Dinarske planine (Prolog, vrh Dinara). Od vrha Dinare suha je medja do raštela Graba, koje je tromedjom Dalmaciji, Bosni i Hrvatskoj. Iza Graba hvata se

1) Mirom berlinskim dobila je Crna gora dio južne Hercegovine, pa su se s toga i medje obijuh zemalja promienile.

Nova medja Hercegovine prema Crnoj gori, i to od Ilinoga brda do jezera Čičkoga (Čiškoga, Siskoga), jest ova: „Crta, koja počima kod Ilinog brda na sjeveru Klobuka spušta se k Trebinjšćici kod Grančareva, koje ostaje Hercegovini, zatim ide uz Trebinjšćicu do točke, koja leži jedan kilometar izpod ušća Čepelice, odatle se diže najkraćim pravcem do visinâ, koje omedjašuju Trebinjšćicu. Medja kreće se zatim prema Pilatovi, ostavljajuć to selo Crnoj gori, a onda ide uzduž visinâ pravcem sjevernim, — pri čem se, koliko je moguće, udaljuje 6 k/m iztočno od ceste Bilek-Korito-Gačko, — sve do Keruuma, ležećeg medju Somine planinom i brdom Kurilo, odatle kreće se na iztok preko Vratkovićâ, koje selo ostaje Hercegovini, do brda Orline. Počimajuć opet od te točke i ostavljajuć Ravno Crnoj gori ide sjeveroiztočno, prelazi vrhunce Lebršnika i Volujaka, zatim silazi najkraćim putem k Pivi, koju presieca (izpod Huma), i dostigava medju Crkvicom i Nedvinom rieku Taru. Zatim ide medja uz Taru do Čičkoga jezera, gdje se sastaje sa starom medjom.“

medja potoka Butišnice, a zatim rieke Une do razvaljenoga samostana Rmanje; poslije je opet suha medja do Zavalja, napokon je medjom Korana do Sturlića, a iza nje je opet suha medja do Maljevca.

Bosna i Hercegovina nisu dosele nikako još izmjerene, s toga nemožemo pravo ni znati, koliko površine zapremaju; nu sravnivši podatke raznih pisacâ o tih zemljah možemo kazati, da obie pokrajine broje po prilici **1130** □ milja ili **622** □ myriam.

Današnja Bosna medjutim sastavljena je od više česti, koje nisu uvieke na nju spadale. Tako je sva sjevero-zapadna Bosna od hrvatsko-dalmatinske medje pa do Vrbasa cjeloviti dio stare kraljevine hrvatske, te se i danas još zove Turska Hrvatska ili Krajina bosanska. U ovom kraju bijahu nekoć župe hrvatske: hlievanjska (oko Lievna), vezentska i plivanjska (oko Jajca), dočim se u kasnije vrieme spominju tuj župe: sanska i vrbaška. Isto tako nije na Bosnu spadao prije onaj prediel, koji je stisnut medju Srbiju i Crnu goru, t. j. današnji sandžak Novopazarski. Ovaj dio bio je od vajkada dio Stare Srbije ili Raše, te je tek g. 1817. pridružen vilajetu bosanskomu. Prava ili historijska Bosna obsiže dakle samo onaj dio današnjega vilajeta bosanskoga, koj se prostire medju Vrbasom, Savom, Drinom i razvodnimi gorami na jugu.

Da vidimo, koliko prostora zapremaju pojedine te sastavine Bosne:

Prava Bosna broji oko	550	□ zem. milja
Turska Hrvatska	200	„ „ „
Stara Srbija (Novi pazar)	140	„ „ „
Hercegovina	240	„ „ „
Ukupno...	1130	□ zem. milja

U starih knjigah (a i u narodu još danas) zovu se pojedini predieli bosanski raznimi imeni. U poveljah spominje se banovina Soli (oko rieke Spreče u sjeveroiztočnoj Bosni), zatim banovina Usora (na istoimenoj rieci), nadalje Rama, t. j. kraj oko rieke Rame izpod planine Raduše. U Hercegovini nalazimo u staro doba kneževine: Hum ili Zahumje (današnja sjeverna Hercegovina i dalmatinsko primorje od Neretve do Dubrovnika), Travunju (okoliš današnjega Trebinja) i zatim Podgorje (zemlja naokolo Nikšićkoga polja). U Staroj Srbiji zvao se je okoliš grada Sjenice Stari Vlah, te se je to ime sve do danas u narodu uzdržalo.

U narodu čuju se još i ova imena: Posavina (zemlja nuz Savu), Podrinje (zemlja uz Drinu), zatim: Skoplje, Kupres,

Duvno, Glasinci i t. d. za omanje prediele. U južnoj Hercegovini napokon zovu pojedine prediele po plemenih, koja ondje prebivaju, n. pr. Banjani, Nikšići, Drobnjaci, Vasojevići i t. d.

„Bosna i Hercegovina okružene su sa svih strana srodnimi plemeni: sa sjevera i zapada Hrvati, sa iztoka Srbi i Crnogorci. Osobito hrvatske zemlje: Slavonija, Hrvatska i Dalmacija zagrlile su Bosnu i Hercegovinu tako, da bez njih živjeti nemogu. Dalmacija jih spaja sa jadranskim morem, a Hrvatska i Slavonija sa srednjom Evropom (Podunavljem). Nasuprot opet treba hrvatskim zemljam Bosne i Hercegovine. Dalmacija može samo uz Bosnu procvasti, jer Bosna jest upravo „zagorje“ za dalmatinsko primorje. Bez Bosne i Hercegovine bile bi nadalje hrvatske zemlje razdvojene i otudjene, kao što su dosele bile. Preko Bosne vodili su već za Rimljanâ putevi, što su spajali Posavlje sa jadranskim morem; opet kroz istu Bosnu prolazíti će ceste i željeznice, koje će spojiti i ujediniti Hrvatsku i Slavoniju sa hrvatskom Dalmacijom. Već sam geografski položaj kaže, da Bosni i Hercegovini sviće budućnost na zapadu uz jednokrvnu braću hrvatsku.“

II. Gore, ravnice i nizine.

Već prvi pogled na kartu kaže, da su Bosna i Hercegovina sasvim gorovite zemlje. Nizina ima u njih malo, i to samo u najdolnjem toku nekojih riekâ. Najznatnija je nizina Posavina, koja se prostire na desnoj obali Save i kojom protiču rieke bosanske: Vrbas, Bosna i Drina. Osim Posavine i nizine oko dolnje Neretve sva je ostala zemlja izpunjena gorami i visokimi ravnicami. Govoreć dakle ob orografiji bosanskoj, razdieliti ćemo ovo poglavje na troje: najprije pregledat ćemo planine, zatim visoke ravnice, napokon nizine.

A. Planine i gore.

Motreć bosansko-hercegovačko gorovlje, čini se nam u prvi mah, da je to gorje prilično ogromnoj mreži i da se neda sustavno poredati. Nu proučavajuć zemlju pobliže, razabiremo sred nebrojenih kosâ i sklopova jedan središnji planinski pojas, koj priliči krtorovini, prostirućoj se preko poljskih brazda. Ovaj planinski pojas prostire se najprije od Dinarskih planina na iztok prema Sarajevu, tuj skreće tvoreć kut prema jugoiztoku, te se svršuje visokimi planinami na medji crnogorskoj (Vojnikom). Motreć dulje to gorje, vidimo, da na njem izviru sve veće bosanske i hercegovačke rieke, te da jedne struje prema sjeveru k Savi (dotično Dunavu), a druge prema jugozapadu u jadransko more. Nadalje vidimo, da se u tom gorskom lancu uzdižu najviši vrhunci Bosne i Hercegovine. Ovaj dakle planinski pojas jest razvodno gorje, jer razstavlja rieke crnomorske

od jadranskih; a i glavno gorje, jer se u njem uzdižu najviši vrhunci obih zemalja.

Razvodno gorje bosansko-hercegovačko razstavlja takodjer pravu Bosnu od Hercegovine i Novopazarskoga pašaluka; ono je gorski bedem, koji dieli tri glavne česti prijašnjega vilajeta bosanskoga. Što je god ovomu razvodju na sjeveru, spada na Bosnu i na crno more, a što je razvodnomu gorju na zapadu i na jugu, spada na Hercegovinu. Što je pako tomu gorju na iztoku, spada ponajvećim dielom na novopazarski pašaluk.

Sa razvodnoga gorja pružaju se na sve strane pojedine grane, koje izpunjuju Bosnu i Hercegovinu. One grane, koje se odvajaju na sjeveru i steru se Bosnom, šire se pravcem sjevernim i donekle sjeveroiztočnim, izpunjuju prostor izmedju glavnih rieka: Une, Vrbasa, Bosne i Drine, postaju sve niže i niže, čim se više primiču Savi, te se napokon nizkim humljem gube u nizini Posavini. Grane opet, koje se odvajaju na jugu i zapadu, ter se steru Hercegovinom, imaju pravac različit: i to one grane, koje se odieljuju na jugu, šire se pravcem od sjevero-zapada prema jugo-iztoku i to smjerom obalâ jadranskoga mora; a one grane, koje se odvajaju na zapadu, teku od jugo-iztoka prema sjevero-zapadu takodjer pravcem obalâ jadranskoga mora. Jedne i druge grane sastaju se kod rieke Neretve, ter ciela Hercegovina priliči po tom ogromnoj kotlini, a Bosna stupnjevini. U novopazarskom pašaluku napokon prostiru se grane različitim smjerom.

Grane dakle, što se sa razvodnoga gorja spuštaju u Bosnu i Hercegovinu, teku različitim pravcem; bosanske grane teku sjeverno i tvore stupnjevine, a hercegovačke prostiru se uzporedo sa obalami jadranskoga mora i zatvaraju kotlinu rieke Neretve. Nu i drugim razlikuju se bosanske grane od hercegovačkih. Bosanske grane priliče više kosam, a hercegovačke više gorskim gomilam, izmedju kojih se prostiru kotline (ublovi) i visoke ravnice. I po geognostičkoj sastavini razlikuju se jedne i druge grane. Bosanske grane sastoje koje od najstarijih formacija, koje od tercijarne, u Hercegovini naprotiv razvila se tako zvana „kraška formacija." Po tom je Bosna u orografskom obziru slična susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji, a Hercegovina kršnoj Dalmaciji.

Bosna ima dakle sasvim različno tlo od Hercegovine. Prema tomu ima i različno podnebje, da i faunu i floru. Mnogi dapače tvrde,

da se upliv različitoga tla opaža na fiziognomiji žitelja, u običajih, pače u istoj nošnji narodnoj.

1. Razvodno gorje.

Razvodno gorje bosansko-hercegovačko nije drugo, van jedan dio velikoga razvodnoga gorja, koje se na zapadnoj strani balkanskoga poluotoka proteže od Velike Kapele u Hrvatskoj pa do ogromne Šare planine, te koje dieli crnomorske rieke od rieka jadranskoga mora. Bosansko-hercegovačko razvodno gorje hvata se na dalmatinskoj medji Dinarskih planina (Dinara 1811 m/), stere se najprije šest sati iztočno i to pod raznimi imeni, zatim skreće prema jugo-iztoku i svršuje se na crnogorskoj medji visokom planinom Vojnikom, koju opet spajaju planine Stol, Kom, Visitor i Prokletija sa Šarom planinom.

Bosansko-hercegovačko razvodno gorje nije jedna kosa, već je mreža mnogih ogromnih, medjusobno mnogostruko skopčanih i prepletenih planina, koje se zovu različitimi imeni. Duljina toga gorja broji do 70 sati, srednja mu je visina 1760 m/, a onizko sedlo u Ivan planini, brojeće samo 1010 m/ abs. visine, ter preko kojega vodi put iz Sarajeva u Konjic i Mostar, dieli ovo gorje na dvie polovine: na zapadnu i na jugoiztočnu polovinu.

a) **Zapadna polovina** ima ponajprije iztočni pravac, a sedlo Malovanovo (1203 m/), preko kojega vodi put iz Kupresa (1214 m/) u Šuicu i Livno (788 m/), luči ga opet na dvie hrpe.

Prva hrpa izmedju Dinarskih planina (Dinara 1811 m/, Janski vrh 1772 m/) i Malovanova sedla sastoji od veoma raztrgane, kraške visoke ravnice, na kojoj se jedva razabiru pojedine kose. Ponajprije se tuj stere od sjevero-zapada prema jugo-iztoku planina Šator i njezin nastavak Staretina planina. Obim planinam na iztoku puklo je Glamočko polje, a ovoga se polja hvata Crna gora (1740 m/). Dva sata izvoru Sane na jugu dieli se Crna gora na dva diela: sjevero-iztočni zove se Vitoroga (1580 m/), a jugo-zapadni Hrbine (1445 m/). Oba ova ogranka zatvaraju kotlinu Pribeljsku, a njoj na jugu sastaju se oba ogranka u jednu kosu pod imenom Malovana. koj se polagano spušta do sedla istoga imena. Osim malenoga diela Crne gore sve su spomenute planine kamenite, obronci su jim strmi, a mjestimice puni gudurâ i provalâ.

Druga hrpa izmedju sedla Malovanova i sedla u Ivan planini ima već karakter prave kose. Sastoji od planinâ: Raduše, Zeca i Bitovnje.

Ova hrpa omedjašena je ovako: na sjeveru dolinom Vrbasa od izvora do gornjega Vakufa (687 m/), zatim potokom Dragačom i cestom od varoši Fojnice (599 m/) do Kiseljaka (488 m/); — na iztoku cestom od Kiseljaka na Sarajevsko polje (529 m/), i dolinom potoka Žujevine; — na jugu dolinom rieke Tiešanice od izvora do utoka u Neretvu kod Konjica (319 m/); zatim riekom Neretvom do utoka Rame, i napokon dolinom Rame (394 m/) od utoka njezina u Neretvu do izvora njezina; — na zapadu spomenuti već put iz Kupresa u Šuicu i Livno.

Raduša obrasla je šumom na vrhu i na obroncih, gdje ima mjestimice zbilja liepih šuma. Sedlo visoko 1148 m/, preko kojega vodi put iz gornjega Vakufa (687 m/) do Prozora (713 m/), dieli Radušu na dva diela: zapadni dio (Plišević a) prilično je nizak (1322 m/), dočim je iztočni (Sajina) visok preko 1700 m/. Ovoga se diela hvata ogromna planina Zec, koj je glavni gorski čvor svim granam srednje Bosne. Zec je visok (2160 m/) i širok. Na njemu je vrlo liepa poljana, puna pašnjaka, šumica, a mjestimice i samih njiva. Obronci su mu obično strmi, i manje više šumom okićeni, a često i kameniti. Najviši vrhunci Zeca jesu Drčenica i Marine stiene. Sedlo Pogorelica spaja iztočni dio Zeca sa planinom Bitovnjom. Ova je planina u obće stienovita, nu zato ipak ima na vrhu dobrih pašnjaka, a na obroncih liepih šuma. Najveći vrh Bitovnje jest Lisin ili Lisac (1700 m/), s kojega vidiš liepo grad Sarajevo i okolicu. Od Bitovnje se odvaja planina Inač (1264 m/), izpunjujući prostor medju Fojnicom i Lepenicom.

b) **Jugo-iztočna polovina** stere se u obće od sjevero-zapada prema jugo-iztoku. I ova se polovica dieli na dvie hrpe, a luči jih visoko Čemerno sedlo (1373 m/), preko kojega vodi put iz Foče na Gacko polje.

Prva hrpa stere se od sedla u Ivan planini do Čemerna sedla, a sastavljaju ju planine: Radobolje, Bjelašnica, Treskavica, Lelija i Dumoš-planina.

Hrpa ta omedjašena je ovako: *a)* Bosnom od vrelišta do utoka Žujevine, zatim dolinom Žujevine (Blažuj 529 m/, Tarčin 659 m/), sedlom u Ivan planini, zatim potokom Tiešanicom od izvora do utoka u Neretvu kod Konjica; *b)* Dolinom Neretve od izvora do Konjica (Ulog 704 m/, Konjic 319 m/); *c)* Dolinom Željeznice od utoka u Bosnu do izvora (Ilidža 519 m/, Kijevo 601 m/, sedlo medju Treskavicom i Golom Jahorinom 1215 m/), i dolinom rieke Bistrice ili Dobropoljske od izvora (Dobropolje 1003 m/) do utoka u Drinu kod Broda (425 m/); *d)* Dolinom Drine od Broda do utoka potoka Sutjeske, zatim dolinom Sutjeske (593 m/) do sedla Čemerna.

Umah iza sedla Ivan-planine uzdiže se planina Radobolje (Hranicava), koja siže do 1960 m/ visine. Ove se planine hvata još viša Bjelašnica (2115 m/), od koje se prema Sarajevskomu polju odtiskuje planina Igman. Obie planine jesu kamenite, krševite i raztrgane, te se razabiru iz velike daljine. Bjelašnicu opet spaja Visočica sa Treskavicom. Treskavica planina nadvisuje sve ostale planine ove hrpe; najviši joj vrh siže do 2128 m/ visine, dočim ostali vrhunci njezini broje 1996, 1910, 1804 i 1764 m/.

O Treskavici piše O. Blau po prilici ovako: „Od svih planinâ, koje zatvaraju obzor Sarajevski, nijedna se nedojimlje tebe toliko, koliko Treskavica ili kako ju narod zove Treškavica. Tuj vidiš, kako su se na golemu hrbtu podigla dva ramena, a medju njima visoka glavica, okrunjena krunom od pećina. Gora je ova prava divljač, nenaseljena, čista priroda u svojem djevičanstvu.

Pošav iz Sarajeva, dodjoh jašeć 6¼ sata pred maleno seoce Dujmović, koje se prostire na podnožju ove planine. Ostavim u selu konja, pa neimajuć provodića, krenem u 3 sata po podne sam u goru, da ju razgledam, te se vratim tek iza pet sati natrag u selo. Put na goru ima samo jedan, po kojem ide stoka na pašu, pa taj put vodi kroz šumu. Idué ovim putem uz goru, dospjeh za 2 sata do medje, gdje prestaje drveće rasti. Tuj mjesto šume nadjoh alpinske pašnjake sa raznimi alpinskimi travami, zatim koturinja i ruševina od pećina. Ovi alpinski pašnjaci jesu medjom vegetacije, te sižu u srednjo-bosanskih planinah do visine 1580—1750 m/, a poslije njih strše nad i uz putnika strme hridine i raztrgane stiene nebu pod oblake. Sva Treskavica obrasla je, izuzev samo južne obronke, prekrasnom šumom, koja sastoji više od bielogorice, nego li od crnogorice. Pojas šumski obrubljen je gori uzkim rubom kržljava rastlinja, a dolje bujnim grmikom, u kojem razabirah osobito vrst krkova, po imenu Rhamnus alpina.

Sutradan (mjeseca srpnja) podjoh rano zorom u 5 sati po drugi put u planinu. Najprvo dospjeh do nekoga vrela, koje put jugo-iztoka u Neretvu pritiče, a zatim se uzpinjah u vis, da dodjem do najviših vrhunaca. Moj me provodić vodio nogostupom pastira, nu prolažasmo i stranputice krčeć si put kroz pećine, gudure, sniežne poljane, koturinje i šikarje. Htjedosmo se uzpeti na južni vrh, izpod kojega se dolje prostire provalija potoka Slimena, obrasla bujnom šumom crnogorice. Bijasmo već doprli do neke hridine, ali moradosmo se vratiti, ter se uzpinjati na okrugli i ogoljeni čunj, koj se je pred nami uzdizao. Pošto na toj stieni nebijaše mnogo trave, verasmo se sve četveronožke. Uz put ubih zmiju, za koju je kasnije moj prijatelj Möllendorf kazao, da se zove Coluber austriacus.

Došavši na vrh čunja sterahu se pred nami sve više se uzdižuć zeleni i sočni pašnjaci, na kojih su se pasla goveda i ovce. Oko 12½ sata bijah neprestano uzlazeć na vrhuncu, koj mi se činjaše najvišim od sviju. Ovdje počivah gotovo sat usišući svježi zrak i nasladjujuć se prekrasnim vidikom, koj mi se raztvori osobito na sjevernoj strani. Na južnoj strani nevidjeh toliko, jer tuj nisu obronci toli strmi, već položiti, pa prieče vidik. Tres-

kavica ima u obće strme i krševite glavice, te se nemože s toga uzporediti Zecu ili Vranici, kojim su vrhovi obli ter priliče valovom, nego više Durmitoru, koj ima takodjer šiljate kukove, a i sličnu floru. Treskavica sastoji od vapnjenakâ, koji u viših predielih prelaze u dolomit, a flora te gore sastoji osobito od takova bilja, koje raste na vapnjenacih.

Od Treskavice odvaja se više ogranaka. Jedan se stere prema jugu uz provaliju potok Slimena, drugi po imenu Zelen-gora, širi se na jugoiztok prema visokoj ravnici Zagorju. U gori Treskavici nalaze se i tri jezera."

Treskavici na jugu prostire se ravnica Zagorje, visoka 1000 do 1100 m/. Preko ove ravnice vodi put iz doline Drine (Brod 425 m/) u dolinu Neretve (Ulog 704 m/). Zagorje je na jugu obrubljeno Vučjimi brdi (1264 m/), a ovih se hvata Lelija (2070 m/) i njezin iztočni nastavak Treskovac-planina (2027 m/). Lelije se drži Dumoš-planina (1580 m/) i njezin ogranak Jabuka-planina, koja siže do Čemerna sedla.

Druga hrpa jugo-iztočne polovine stere se od Čemerna sedla do crnogorske medje. Sastoji pako ta hrpa od dviju česti, koje luči rieka Piva. Prvi dio izpunjuju planine Lebršnik, Volujak i Vojnik, a drugi visoki Durmitor.

Ovu hrpu omedjašuje na jednoj strani rieka Tara od Kolašina do sutoka s Pivom (Kula 639 m/) i Drina od Huma do utoka Sutjeske, a na drugoj strani Gačko polje, Dužki klanjac i Nikšićko polje.

Čemerna sedla hvata se na jugu planina Lebršnik, visoka 1580 m/; od nje se odvaja znatno viši Volujak (2260 m/), koj se prostire izmedju Sutjeske i Pive. Južno-iztočni ogranci Lebršnika drže se opet na crnogorskoj medji visokoga Vojnika (1989 m/). Lebršnik ima pljosnato sljeme, pun je stiena i krševit, samo na obroncih njegovih prostiru se šume.

Durmitor najviša je planina u svoj Bosni i Hercegovini. Najviši mu vrhunac siže do 2606 m/, a ostali vrhunci broje 2446 m/ i manje. Durmitor izpunjuje sav prostor izmedju Pive i Tare, te se drži crnogorske planine Sinjavine. Vrhunci njegovi jesu kameni, goli i raztrgani, te dosele nije još nikomu uspjelo, da se uzpne na najviši vrhunac te planine.

2. Sjeverne grane.

Sjeverne grane netom opisanoga razvodnoga gorja izpunjuju svu pravu Bosnu, i steru se sjevernim pravcem do Posavine. Četiri oveće rieke bosanske, koje sa razvodnoga gorja teku prema Savi, diele te sjeverne grane na tri hrpe. Jedna hrpa stere se medju Unom i

Vrbasom, druga medju Vrbasom i Bosnom, treća medju Bosnom i Drinom. Svaka hrpa sastoji od više planina i gora, a svaka oveća gora ili planina ima po više ogranaka.

a) **Grana izmedju Une i Vrbasa**. Ova grana sastoji od četiriju ogranaka, koji se svi drže razvodnoga gorja.

Prvi ogranak hvata se planine Šator, ter se pod imeni Jadovnik, Bobara, Ilica (1654 m/) i Kamenica prostire izmedju Une i Unca.

Drugi ogranak izpunjuje prostor izmedju Unca, Une i Sane. Ponajprije se hvataju Crne gore Kosa javorova (1260 m/) i Kosa tisova (1227 m/). Iza njih sliedi visoka Crvljivica (1971 m/). Ova se planina dieli na dvoje: jedan dio prostire se pod imenom Osječenica (1847 m/) i Bilajsko brdo prema Uni, a drugi stere se ovomu uzporedo na iztočnoj strani. Ovaj drugi dio sastavljaju gore: Šajnovac, Prisjeka, Srnetica, Grmeč (1422 m/) i napokon Risovac (1146 m/), koj se kod Bihaća svršava brdom Grabež. — Od Šajnovca pruža se prema Ključu gora Šiš, Prisjeke se hvata Plamenica prostiruća se medju Prisjekom i Sanicom, a grančice Grmeča jesu: Korenica medju Sanicom i Korenicom, Majdansko brdo medju Japrom i Sanom, ter Pašino brdo medju Japrom i Unom.

Treći ogranak hvata se planine Vitoroge i izpunjuje prostor medju Sanom, Unom, Vrbasom i Plivom. Ovaj ogranak počima sa Lisinom (1422 m/), koja se stere prema sjeveru i izpunjuje sav prostor do vrelišta Čadjavice i Crne rieke. Blizu Varcar-vakufa spaja ovu goru jedno nizko sedlo sa gorami Kragujevačom i Dobrinjom (1264 m/), koja opet neke ogranke pruža sve do Sane i Gomionice. Kragujevače drži se Kuk, sterući se prema Ključu, zatim Dimitor, koj je grančica Lisine. Od Kragujevače stere se uz Vrbas prema sjeveru gora Kukavica (1264 m/), a nju spaja opet nizko sedlo kod Ivanjske (273 m/) sa nizkom gorom Kozarom (950 m/). Grančice gore Kozare, poimence Pastirjevo, Prosara i Krnji izpunjuju sav preostali prostor medju Savom, Unom, Sanom i Gomionicom.

Četvrti i najmanji ogranak napokon hvata se takodjer Vitoroge, te se prostire medju Plivom i Vrbasom pod imenom Grbavica, a svršuje se kod Jajca Otomaljskim brdom. Grbavicu vežu gore Koprivnica, Stolovac, Stožer i Poganac sa razvodnom planinom Radušom.

b) **Grana izmedju Vrbasa i Bosne.** Ova grana hvata se razvodnoga gorja kod planine Zeca. Tuj počimaju visoke planine Štit, Vranica i Radovan, koje teku pravcem sjevero-zapadnim te imaju visinu od 1400—1600 $^m/$. Radovan se na sjeveru spušta do sedla Karaule (1115 $^m/$) na vrelištu Lašve, a iza toga sedla uzdiže se Karaula planina i Suha planina. Ove potonje hvata se visoka Vlašić-planina (1923 $^m/$), koja je središte i sklop svih gorskih kosa na sjeveru.

Od Vlašića se odvajaju ogranci: na sjevero-zapadu izmedju Vrbanje i Vrbasa planina Ornavica sa Tisovcem i Osmačom; na sjevero-iztoku izmedju Usore i Bosne preko Meokrina (1368 $^m/$) planine: Mazulja (1450 $^m/$), Vučja planina (1350 $^m/$), Javorje, Trogir i Crni vrh (950 $^m/$). Na sjeveru nastavlja planinu Vlašić oniža gora Oćeja, a iza ove gore dieli se ta grana na dva ogranka: jedan se stere na sjevero-iztok, a sastavljaju ga oniže gore izmedju Ukrine i Bosne, i to Borje (950 $^m/$), Krnin i nizko Vučjak-brdo. Drugi ogranak izpunjuje opet prostor izmedju Ukrine i Vrbasa, a sastavljaju ga gore Skatavica (950 $^m/$), Devetina, Careva gora i napokon Motajica (640 $^m/$), koja se prostire ćak do Save.

Štit, Vranica, Suha planina i Vlašić u istinu su visoke planine. Sve ostale gore znatno su niže, a osim Tisovca i Suhe planine zarasle većim dielom gustom prašumom. Oćeja i Vučja planina jesu doduše u najviših predielih alpinskoga karaktera, ali obronci njihovi i ogranci pokriveni su gustom šumom. Na Radovanu ima najviše crnogorice, a na Mazulji i Trogiru prekrasnih, skoro neprohodnih bukovih šuma. I nizke gore Oćeji na sjeveru obrasle su šumami razne vrsti.

c) **Grana izmedju Bosne i Drine.** Ova grana hvata se razvodnoga gorja kod planine Treskavice, gdjeno sedlo jedno, visoko 1215 $^m/$, luči Treskavicu od Jahorine. Na ovom sedlu izviru potoci Željeznica i Bistrica, a sedlu na sjevero-iztoku počima Jahorina, visoka 1700 $^m/$. Prema sjeveru snizuje se Jahorina sve niže i niže do sedla u Vitez planini (1189 $^m/$, po Geigeru i Lebretu samo 945 $^m/$). Ovo sedlo razstavlja Jahorinu od planine Romanije (1674 $^m/$), koja se stere sjevero-iztočno kano nastavak Jahorine. Iza visoke Romanije sastavljaju ovu granu oniže gore Stubčanica, Ploča, Bormača i Stoborje, a njih se hvata opet visoka planina Konj ili Konjuh (1896 $^m/$), koj se može smatrati glavnim sklopom za sve gorske ogranke izmedju Krivaje, Bosne, Spreče, Drine i Drinače. Konju na iztoku uzdiže se planina Javornik (1580 $^m/$), a iza njega se ta grana medju Zvornikom i izvorom Spreče snizuje sve do 800 $^m/$. Zvorniku

na sjevero-zapadu počima opet planina *Majevica* (950 m/), koja se prostire od jugo-iztoka prema sjevero-zapadu uz desnu obalu rieke Spreče. U Majevici ima na vrelištu Tinje veoma nizko, samo 315 m/ visoko sedlo, a posljednji ogranci Majevice, po imenu *Betanj* i *Tribova kosa* visoki su 500—640 m/ i svršuju se kod Kotorskoga.

Opisana dakle grana planinska izmedju Drine i Bosne prostire se najprije od Jahorine do Zvornika pravcem sjevero-iztočnim, a od Zvornika pravcem sjeverozapadnim. Od planina, koje tu granu sastavljaju, iztiču se najviše *Jahorina*, *Romanija* i *Konj*. One nisu samo najviše planine nego i planinski zglobovi, od kojih se odvajaju ogranci toli prema Bosni koli prema Drini.

1. Od Jahorine odvaja se prema sjevero-zapadu planina *Trebević* (1610 m/), koja izpunjuje prostor medju Bosnom i Miljackom; prema jugoiztoku spušta se opet od Jahorine jedan ogranak, koj izpunjuje prostor medju Drinom i Praćom. Ovaj ogranak sastavljaju planine *Korjen* (1872 m/, Klek 1825 m/) i *Ranjen*.

2. Od Romanije dieli se na sjevero-zapadu jedan ogranak, koj se prostire medju Krivajom i Bosnom, te se svršuje kod Žepča na Bosni. Ovaj ogranak sastavljaju planine: *Vučja luka*, *Ozren* (1516 m/), *Čemerna planina*, *Zarudje* i *Rapte* (Hrapavica? 1422 m/), koja se potonja završuje *Stogom* (1580 m/). Od ovoga se ogranka diele opet manje grančice, kano *Vepar*, *Red*, *Planinica* i t. d.

Romaniji na iztoku i jugo-iztoku, izmedju Praće, Žepe i Drine uzdiže se visoka ravnica, prozvana „*bosanska poljana*“. Ova poljana sastoji od više manjih visokih ravnica (najznamenitija je *Glasinačko polje*), koju razstavljaju gorske kose, prostiruće se okolo poljane i posred nje. Najznatnije od tih gora jesu ove: *Visočnik*, *Kula*, *Studena planina*, *Kopita* i *Semeć-planina*.

3. Treći gorski zglob ove grane jest planina *Konj*. Na sjevero-zapadu odvaja se od njega ogranak, koj izpunjuje prostor medju Sprečom, Bosnom i Krivajom. Ponajprije se hvata Konja planina *Vrana*, iza ove sliede *Kraljica* i *Ozren* sve do Doboja. Ozren je visok 1264 m/.

Na jugo-iztoku spajaju gore Stoborje i Ploča planinu Konj sa jednim ogrankom, koj izpunjuje prostoriju medju Žepom i Drinom. Ovaj ogranak sastavljaju *Kraljeva planina*, *Batura* i *Javor-planina* (1580 m/).

3. Jugozapadne grane.

Jugo-zapadne grane izpunjuju Hercegovinu. Ova je zemlja prava visočina kraške tvorbe, te je sa svih strana okružena visokimi planinami: na sjeveru i iztoku razvodnim gorjem, na jugu planinami crnogorskimi, a na zapadu medjašnimi gorami dalmatinskimi. Planine, što se sa razvodnoga gorja odtiskuju, ter hercegovačku visočinu izpunjuju, takodjer su kraške tvorbe, više su raztrgane i gole te netvore pravih kosa. Buduć da u Hercegovini ima malo riečnih dolina, već kotlina i visokih ravnica sa riekami ponornicami, to je veoma težko, te mnogobrojne planine, koje obrubljuju kotline i visoke ravnice, poredati po nekom sustavu.

Rieka Neretva, koja si je jedina utrla put do mora, dieli Hercegovinu na dvie polovine: na sjevernu i južnu. Planine u sjevernoj polovici znatno se razlikuju od onih u južnoj polovini.

a) **Planine u sjevernoj Hercegovini** prikazuju se kano veliko gromadno gorovlje, s kojega se iztiču samo nekoja krševita i gola sljemena. Pravac tih planina teče pretežno uzporedo sa obalom jadranskoga mora i to od sjevero-zapada prema jugo-iztoku do desnoga briega Neretve. Premda su te planine prilično prepletene, ipak se mogu razabrati tri glavne grane.

Prva grana prostire se na medji dalmatinskoj. Počima kod Dinare, a sastavljaju ju gore: Mračaj, Prolog, Visibaba, Strmica i Kamenšnica. Ovoj grani na iztoku širi se Grahovo polje i Lievanjsko polje sa Ševarovim i Buškim blatom. Preko Prologa vodi put iz Dalmacije (Sinja) u Lievno.

Druga grana hvata se razvodnoga gorja kod Vitoroge, te se prostire medju Lievanjskim poljem na zapadu, a Kupreskim i Duvanjskim poljem na iztoku. Umah iza Vitoroge pruža se planina Hrbine (1445 m/), a ove se drže na jugu Cincer i Krug. Veoma nizko sedlo spaja Krug sa planinom Tušnicom. Ove se opet hvata kasnije planina Midena, koju opet planina Zavedin spaja (kod Unice) sa prvom granom hercegovačke visočine.

Treća grana napokon odvaja se od razvodnoga gorja kod Raduše, te izpunjuje prostoriju izmedju Rame, Neretve i Trebižata (Vrlike). Ova grana počima planinami: Ljubuša i Pakline, kojih se opet hvata visoki Vran, poznat kao skrovište Mijata Tomića i njegovih drugova. Ogranci Vrana, po imenu Lib, Jaram, Konjsko, Orlokuk i Oluja okružuju visoku ravnicu Rakitno, a Konjskoga se drži visoka planina Gvozd. Gvozd je visok 1600—1900 m/, te je

zglobom svim planinam, koje se prostiru medju Drežnicom i Trebižatom. Ove se planine diele na tri ogranka. Jedan se ogranak pod imenom Čabulje-planine prostire izmedju Drežnice i Mostarskoga blata; drugi ogranak izpunjuje prostor izmedju Mostarskoga blata i Brotnjoga polja, a sastavljaju ga Varda-planina, Kočerin i visoka Trtla (1600—1900 m/), koja se tik Neretve svršava Njemačkim brdom. Treći ogranak napokon na iztoku medju Brotnjim poljem i Trebižatom sastavljen je od planina: Vranjic, Mamička brda i Crljenica. Spomenuti nam je još, da se od Vrana odvaja planina Čvrstnica, koja izpunjuje prostor medju Ramom i Drežnicom.

Planine Čabulja, Čvrstnica, Gvozd i Trtla visoke su 1600 do 1900 m/, sve ostale broje samo 1000—1300 m/. Ošumljeni su samo obronci planina Čabulje, Gvozda, Vranjica i Trtle; druge gore i planine ili su obrasle šikarjem ili su puste, gole i hridovite. Jedino visoke ravnice medju timi gorami mogu se obradjivati, ter su u istinu velikim dielom obdjelane.

b) **Planine u južnoj Hercegovini** mnogo su više od opisanih, ter se iztiču i tim, što tvore veoma izrazite i duge kose. Visočina naime u južnoj Hercegovini u obće je mnogo viša od one u sjevernoj polovini, a planine, koje se nad njom uzdižu, imaju relativnu visinu od 700—900 m/. Ove planine hvataju se razvodnoga gorja na zapadu, protežu se pravcem od jugoiztoka prema sjevero-zapadu, takodjer uzporedo sa obalom jadranskoga mora, te se svršavaju kod Neretve visokim gromadnim pogorjem. Sve se ove planine mogu podieliti na četiri grane.

Prva grana, izmedju Neretve na iztoku, a Nevesinjskoga polja i Zimskoga polja na zapadu, hvata se razvodnoga gorja kod Čemerna sedla. Ovdje počima planina Javor, koje se na zapadu hvata planina Morinje. Iza nje sliedi jedno sedlo (1238 m/), preko kojega vodi put iz Nevesinja u Ulog, a sedla se hvata visoki Crvanj, kojemu najviši vrh broji 2029 m/. (Ostali vrhunci imaju 1881, 1857 j 1476 m/). Crvanj se na sjeveru snizuje opet do sedla (visoko 1246 m/), koje ga razstavlja od susjedne Lipete (1896 m/). Ove se planine hvata do 2000 m/ visoki Prenj, ter izpunjuje sa svojimi ogranci, poimence sa Vlahom, Vrabcem i Porimom svu prostoriju u kutu Neretve.

Druga grana drži se razvodnoga gorja kod planine Vojnika, te je omedjašena na iztoku Gačkim i Nevesinjskim poljem, a na zapadu gornjom Trebinjšćicom, Bilećkim poljem, Koritom, Planom, Dabarskim

poljem i dolinom rieke Bregave. Ovu granu sastavljaju planine: Duga, Utes, Somina planina sa Troglavom, Baba (1550 m/), Trusina (1137 m/) sa Hrgudom i Bukovica. Ova potonja gora spušta se do nizkoga sedla (927 m/), a umah sedlu na sjeveru uzdiže se visoka planina Velež (1738 m/) sa ogranci Dubravom i Podveležom kod Mostara. Planinu Velež razstavlja Porimovo sedlo (1158 m/) od Porima.

Treća grana zaprema prostoriju medju Bregavom, Dabarskim poljem, Planom, Koritom, Bilećkim poljem i Trebinjšćicom. Ovu granu dieli Ljubinjsko polje na dva ogranka: iztočni ogranak sastavljaju planine Kubaš, Ljubomir-planina sa Vidušom (1422 m/) i Gljiva; a zapadni Gradina, Zavala i Ilija.

Četvrtu granu napokon tvore medjašne gore prema Crnoj gori i Dalmaciji. Ovu granu sastavljaju planine Kita, Pomeljenik i Guber na medji crnogorskoj, a visoki Orjen (1898 m/) i Drien na medji dalmatinskoj. Kod Neretve svršava se ta grana nizkom gorom Žabom (780 m/).

Visoke planine Morinje, Crvanj, Lipeta, Prenj, Porim i Velež, zatim niže gore Bukovica, Trusina, Kubaš, Zavala i Gljiva jesu više ili manje šumom zarasle; ostale planine ili nemaju nikakovih šuma ili su zarasle kukavnim šikarjem, te su većinom gole i stienovite. Poljodielstvo i stočarstvo uspieva samo na visokih ravnicah (poljih) i po dolinah.

4. Iztočne grane.

Iztočne grane izpunjuju pašaluk Novopazarski, te se steru razvodnomu gorju na iztoku. Nu ove planine nisu grane bosanskoga razvodnoga gorja, nego crnogorsko-arbanaskoga, i sačinjavaju samo jedan dio grana, što se sa tih planina (Koma, Mokre planine i t. d.) spuštaju prema Moravi. U Novopazarskom pašaluku razabiremo dvie glavne planinske grane.

Prva grana hvata se na crnogorskoj medji planine Bielaštice (2360 m/), ter se pod imeni Stožer, Kraljeva gora (1423 m/), Ljubičnja-planina (1896 m/) i Vučjak pruža medju Tarom, Drinom i Čehotinom sve do Foče. Posljednji ogranci Vučjaka broje 950 m/. Od Kraljeve gore odvaja se opet jedan ogranak, ter izpunjuje prostor medju Čehotinom, Drinom i Limom. Ovaj ogranak sastavljaju planine: Babina planina, Pobijenik, Gnjilo brdo i Kovač-planina (1405 m/). Sve spomenute planine prostiru se pravcem zapadnim ili sjevero-zapadnim.

Druga grana počima na vrelištu Ibra gorom Hailom (2180 m/). Ovoj se planini pridružuju na sjeveru Smiljevica (1526 m/) i Kruševica (1422 m/). Kruševici na sjeveru podigla se je visočina Sjenička (Stari Vlah), te siže do 1060 m/ (Sjenica 1069 m/). Visočina je ta obrubljena visokimi okrajnimi gorami, a ogranci tih gora jesu: *a)* na zapadu izmedju Uvca i Lima Jadovnik (1422 m/, sedlo u Jadovniku 1295 m/) i Zlatar (1327 m/); *b)* na jugo-iztoku izmedju Raške i Ibra Rogozna planina (1469 m/, han Rogozno 1394 m/) i Biela planina, koje zaokružuju s juga i iztoka kotlinu Novopazarsku (544 m/); *c)* na iztoku napokon sedlo, visoko 1297 m/, koje dieli poriečje Uvca od Raške i Sjeničku visočinu od kotline Novopazarske; zatim ovomu sedlu na sjeveru medjašne gore srbske, po imenu Golija (Jankov kamen 1819 m/). Goliju nastavlja Javor i druge planine, koje se svršuju kod bosanskoga Višegrada Stolcem (1400 m/), Rogovom i Bielim brdom.

B. Doline i visoke ravnice.

Upoznavši planine i gore u Bosni i Hercegovini, govorit nam je sada o dolinah i visokih ravnicah, koje razstavljaju opisane gorske grane.

Rieke izmedju sjevernih grana, poimence Una, Vrbas, Bosna i Drina sa svojimi pritoci imaju veoma uzke i tiesne doline, koje se mjestimice suzuju u sutjeske. Tek u dolnjem teku postaju te doline široke, nu tuj se naglo spuštaju u nizinu i sastaju sa Posavinom. Imade ipak u području tih rieka nekoliko mjesta, gdje se doline riečne razšire u šir na 1—2 sata, ter tvore liepe ravnice (niže i više), koje narod zove polji. Ova su polja sielom kulture u Bosni; obično su gusto naseljena i dosta pomno obradjena.

U Hercegovini i u jednom dielu jugo-zapadne Bosne, gdje se je kraška formacija silno razvila, nalazimo samo jednu dolinu, i to dolinu rieke Neretve. Nu i ova dolina veoma je uzahna i tiesna, ter se samo niže Mostara razširuje u prostranu i liepu ravnicu. Nu mjesto dolina nalazimo u Hercegovini silesiju ublova, ponikava i kotlina. Ponikve i kotline osobitim su biljegom kraške formacije, ter se više puta razširuju i dulje na sve strane i tvore tada visoke ravnice. Visokih ravnica ima u jugo-zapadnoj Bosni i Hercegovini veoma mnogo; kadkada jih kvasi potočić, koj ponire, te su onda te ravnice u onih pustih i kršnih predielih veoma važne za kulturu. Nu ima i takovih visokih ravnica, na kojih nema nikakovih voda tekućica.

a) **Ravnice ili polja,** koja nastadoše od riečnih dolina:

1. Ključko polje, prostire se uz lievu obalu Sane, Ključu na sjeveru, te je visoko oko 282 m/.

2. Priedorsko polje (126 m/), puklo je Priedoru na jugu, širi se uz lievu obalu Sane, te je dugo do dva sata.

3. Skoplje. Ovo krasno polje stere se s obih strana gornjega Vrbasa od gornjega Vakufa do dolnjega Vakufa. Srednja mu je visina oko 550 m/, dugo je 6 sati, a široko preko 1 sat. Skoplje je polje dobro težano i gusto naseljeno, te se broji medju najplodnije prediele ciele Bosne. Tuj se stere i varoš Bugojno, poznata radi živahne trgovine sa žitom.

4. Banjalučko polje (176 m/), na srednjem Vrbasu, prostire se s obie strane te rieke i suzuje se ponešto pri utoku potoka Dragočaja.

5. Sarajevsko polje. Ovo liepo polje prostire se gradu Sarajevu na zapadu. Dugo je 4 sata, široko isto toliko, a zaprema prostor od 2—3 □ milje (110—165 □ k/m). Srednja mu visina broji 520 m/. Na zapadu polja uzdiže se strma planina Igman, na sjeveru i sjevero-zapadu dva pogorja, koja se oba zovu Kobilja glava, a na iztoku i jugu ogranci Trebevića (1740 m/) i Romanije. Sarajevskim poljem protiče rieka Bosna i njezini pritoci: Žujevina s lieva, a Željeznica i Miljacka s desna. Od Trebevića odvaja se jedna onizka kosa, visoka samo 150—160 m/ nad ravnicom, prostire se od iztoka prema zapadu i dieli cielo polje na dvie polovine. Sjeverna se može smatrati dolinom Miljacke, a južna dolinom Željeznice.

Sarajevsko je polje dobro obradjeno. Tuj raste pšenica, ječam, kukuruz, zob, proso, riedje raž i lan; blizu selâ naloziš i zelja, komušnica, a i luka. Imade ovdje livada, na kojih vidiš trave, šaša i drača, deteljine nema nigdje. Livade zamienjuju prostrani šljivici, uz to i pašnjaci, obrubljeni živicami, a riedje drvoredi. Brežuljci, što no to polje okružuju, većinom su goli, jer su već pred više stoljeća sve šume posječene; ovećih šumica nalaziš jedino na sljemenu Igmana, na iztočnom obronku Trebevića, na vrhu Gloga i Romanije.

Osim Sarajeva ima na tom polju kupalište Ilidža, najpoznatije od svih bosanskih toplica.

6. Dobojsko polje (389 m/), na srednjoj Bosni, dugo 1 sat, a široko $^1/_2$ sata; obradjeno je veoma marljivo, te je navlastito u gornjem kraju veoma rodno.

7. Zeničko polje, na srednjoj Bosni, Zenici na sjeveru, visoko je 315 m/, a široko $^1/_2$ sata.

8. *Žepačko polje* na srednjoj Bosni izmedju Maglaja i Žepča, široko je $^3/_4$ sata.

9. *Kotorsko polje* (136 m/), na dolnjoj Bosni, Kotorskomu na jugu, odakle se stere malo ne do Doboja. Ovo je polje široko 1—2 sata.

10. *Dugo polje*, na dolnjoj Bosni, Doboru na jugu, dugo je $1^1/_2$ sat, a široko 2000 koraka.

11. *Travanjsko polje*, prostire se na rieci Lašvi od Travnika (516 m/) na jugoiztok do Viteza (395 m/). Ovo je polje dugo do 2 sata, prilično široko i dobro obradjeno.

12. *Sprečino polje*, na dolnjoj Spreči, Gračanici na sjeverozapadu, prostire se od Gračanice (219 m/) do blizu ušća Spreče u Bosnu.

13. *Mostarsko polje*, na dolnjoj Neretvi, izmedju Mostara i ušća Bune. Ovo je polje malo ne sasvim ravno, prilično široko, a i nizko (Mostar 72 m/, ušće Bune 24 m/).

14. *Trebinjsko polje i Popovo polje.* Ova dva polja tvori dolina rieke Trebinjšćice.

Rieka Trebinjšćica izvire na podnožju visoke ravnice Bilećke. Izvor joj je u nekoj guduri, pustoj i kamenoj, a sastoji od tri vrelašca, nalična zdencem. Već na izvoru obiluje rieka ta vodom. Ponajprije teče južnim pravcem, prima na desnoj strani *Čepelicu*, a na lievoj kod Grančareva Sušicu. Tuj zakreće prema jugo-zapadu, teče do Trebinja, gdje se ciepa na tri rukava. Kasnije teče pravcem sjevero-zapadnim, nakvašuje Trebinjsko polje i Popovo polje, ter se gubi u ponorih. Glavnoga rukava nestaje izpod nizkoga humlja kod Utovog blata. Trebinjšćica izprva je samo 20, nu kasnije niže Trebinja i 50—60 koraka široka, a srednja joj je dubina 0·6 do 1·3 m/.

Dolina njezina od izvora do Grančareva jest uzka i stisnuta medju pećinami; nu primivši kod Trebinja pritok *Mokro* širi joj se dolina sve više, dok netvori dugo i do $1^1/_2$ sat široko Trebinjsko polje (Trebinje 303 m/, samostan Duži 283 m/) i nastavak ovoga, po imenu Popovo polje (266—246 m/). Oba su polja obrubljena prilično pustimi brežuljci i gorami, ali sama polja dobro su obradjena i dosta gusto naseljena. Osobito je znamenit *duhan*, koj raste na Trebinjskom polju.

Od spomenutih polja nekoja su prave visoke ravnice n. pr. Sarajevsko polje, Travanjsko polje i Skoplje; druga se mogu pribrojiti nizinam n. pr. Banjalučko polje, Priedorsko i Mostarsko polje. Ona

napokon polja, koja se steru duž srednjega toka rieka, n. pr. Dobojsko, Zeničko i Žepačko polje, imaju karakter pravih dolina.

b) **Visoke ravnice i kotline u kraškoj visočini**. Visoke su ravnice obično dobro naseljene i dostatno obradjene. U obće vriedi pravilo, da su bosansko-hercegovačke ravnice tim bolje napučene i obradjene, čim su bliže južnim krajevom. Tako nisu bosanske vispoljane ni iz daleka tako naseljene, kao što one u južnoj Hercegovini. Uzrok je tomu, što Bošnjaci imaju dosta riečnih dolina, pa nevole prebivati na tih prilično pustih poljih; dočim su u kršnoj Hercegovini upravo visoke ravnice jedina pristaništa za kulturu i čovječji rad.

Najznatnije visoke ravnice jesu:

1. Bilajsko-Petrovačko polje. Ova visoka ravnica prostire se od sjevero-zapada prema jugo-iztoku. Dužina joj je 5—6 sati, a širina $1\frac{1}{2}$—2 sata. Omedjašuju ju na sjevero-iztoku planine Grmeč i Srnetica, na iztoku Šajnovac, na jugo-zapadu Crvljivica, a na zapadu Bilajsko brdo. Dieli se na više polja, koja se steru od sjevero-zapada prema jugo-iztoku pod imeni: Dugo ili Lipovo polje, Bilajsko polje, Medeno polje, Petrovačko polje i Vedro polje. Srednja visina te ravnice broji 751 $^m/$ (Bilaj 800 $^m/$, Vedropolje 747 $^m/$, Petrovac 705 $^m/$). Sjevero-zapadni dio kod Vrtovače i Bilaja je ravan i samo na podnožju visokih gora obradjen, srednji dio oko Petrovca je stienovit, a jugo-iztočni kod Bukovice i Drenića opet je plodan. Vode ima na ovoj ravnici malo, osobito izmedju Petrovca i Bilaja, samo na jugo-iztočnoj strani kod Bukovice ima na podnožju Crvljivice neznatan potok Čovka.

2. Bravsko polje, posljednjemu na iztoku, okruženo je Grmečem, Prisjekom i Srneticom, dugo je i široko 1—$1\frac{1}{2}$ sat, a vodom je veoma siromašno. Bravsko je polje bilo pašnjak, pak i sad još pokazuju mjesta kraljevskih ovčara.

3. Dobrinjsko polje, izmedju planine Kukavice i Dobrinje. Ovo je polje slabo naseljeno, te služi samo stoki za pašu. Srednja mu je visina oko 520 $^m/$. Preko njega vodi put iz Banjaluke u Sitnicu. Vode ime na polju malo (potoci Dobrinja i Plazaj). Na polju ima starinsko kršćansko groblje s velikimi kamenimi pločami, i opet drugo jedno groblje, prozvano Mramorje.

4. Podražnica. Ova visoka ravnica prostire se Dobrinjskomu polju na jugu. Priliči trokutu, duga je $1\frac{1}{2}$ sat, a široka do jedan sat. Okružena je s juga Lisinom, sa zapada Dimitorom, na sjeveru Kukom, a na iztoku šumovitom Kragujevačom. Ravnicu ovu natapa

potok Čadjavica, koj izvire u Lisini, teče sjeverno i ponire na podnožju Kuka. Ravnica je močvarna, pa zato malo obradjena i slabo naseljena.

5. Grahovo polje, na dalmatinsko-hrvatskoj medji, prostire se od sjevero-zapada prema jugo-iztoku, dugo je 4 sata, a široko 1 sat. Okružuje ga na zapadu Mračaj, Gnjat i Dinara, a na iztoku planine Jadovnik i Šator. Ova je ravnica dobro naseljena i obradjena. Natapa ju potok Zvizda.

6. Pribeljska kotlina, malena je i slabo poznata. Okružuje ju na iztoku Vitoroga, a na zapadu Crna gora i Hrbine.

7. Lievanjsko (Livanjsko) polje. Ova prostrana visoka ravnica okružena je ovimi planinami: na sjeveru Šatorom, na iztoku Staretinom, Golijom, Krugom, Vrbovnikom i Borovom glavom, na zapadu Dinarskimi planinami (Prolog, Sanči brdo, Janski vrh), a na jugu onižimi gorami. Lievanjsko polje dugo je 12 sati, široko 2—4 sata, a srednja mu je visina 750 m/. (Lievno 788 m/).

Lievanjskim poljem teče Bistrica (Duman), valjda nastavak kupreskih voda. Bistrica izvire iz pećine kod Lievna, izvor joj se zove Duman, teče pravcem sjevero-zapadnim, prima pritoke: Žabljak (sa Begovačom), Studbu, Brinu i Opatčicu, te se zatim gubi u ponoru izpod planine Prologa. Čini se, da na dalmatinskoj strani Prologa opet izvire i u Cetinu pritiče. Bistrica je do 40 koraka široka, 0·6—1·0 m/ duboka, ima močvarne obale, a u proljeću i za velike vode razlieva se i tvori močvarine. Preko Bistrice vodi više mostova.

Premda je Lievanjsko polje prostrano, ter vodom obiluje, ipak nije toli plodno, da bi žiteljstvo moglo prehraniti. Kriva je tomu nemarnost žitelja, koji se više stokom i vadjenjem pakline bave, a zatim česte poplave rieke Bistrice. Velik dio polja vječna je močvara (Ševarovo blato na sjeveru, a Buško blato na jugu). Preko Lievanjskoga polja vodi put iz Sinja (preko Prologa) u Lievno i dalje u Bosnu.

8. Glamočko polje, dugo 6 sati, a široko $^1/_2$ do 2 sata, okruženo je ovimi gorami: Crnom gorom i Hrbinom na iztoku, Cincerom i Krugom na jugu, a Golijom, Staretinom i Šatorom na zapadu. Ovo je polje veoma visoko (Glamoč 1059 m/, Han Vrba 931 m/), a nakvašuje ga više omanjih potoka, koji svi poniru (Vrba, Jaruga, Medvidji potok). Glamočko je polje daleko čuveno radi dobrih konja, te je prilično gusto naseljeno (Muhamedovci).

9. Kupresko polje, proteže se od sjevero-zapada prema jugo-iztoku, i to od Vitoroge k Ljubuši 10 sati, na sjevero-zapadu široko je do 4 sata, a južno-iztočno kod Ravnoga jedan sat. Visina mu je znatna, sam Kupres broji 1214 m/. Tu visoku ravnicu okružuju gore: Vitoroga, Stožer, Crni vrh, Bukva, Šuljaga, Raduša, Malovan, Cincer, Jaram, Klopotnik i Kurljaj.

Kupres se dieli na dvoje, na visoku ravnicu Kupresku, i na visočinu Ravno. Kupresku ravnicu nakvašuju dva ovelika potoka: Milač ili Milaj, koj izvire pod Stožerom, uvire pod Malovanom, a kasnije opet izilazi kod Stržanja, i to pod imenom Šuice; zatim Mrtvica, koja uvire pod planinom Kurljajem, a izvire kod grada Lievna pod imenom Bistrice.

Kupresko polje plodno je sienom i nešto žitom, a žitelji su prije gojili osobito ovce, kojih bi do 10.000 svake godine prodali. Žitelja ima tuj preko 6000, većinom kršćana.

10. Duvanjsko polje. Ova liepa visoka ravnica nije drugo, nego nastavak Kupresa, kojemu se stere na jugu, te je odieljena od njega onizkim sedlom Malovanovim (1203 m/). I ovo polje prostire se od sjeverozapada prema jugoiztoku, dugo je 4 sata, široko 2—3 sata, a srednja mu visina broji 915 m/ (Županjac 927 m/, sredina polja 909, Seonica 913 m/). Okruženo je planinami: Ljubušom na sjeveru, Vranom i Orlokukom na iztoku, Midenom na jugu, a Tušnicom i Borovom glavom na zapadu.

Ovu visoku ravnicu natapa Šuica, koja izvire kod Stržanja, teče južno (široka 25—30 koraka i duboka 0·3 m/), ter na jugu pod imenom Drine ponire kod Seonice. Ona prima pritoke Miljacku, Brežnik i Nozdrac. Preko Šuice ima južnoiztočno od Županjca nov kameni most. Okolica Duvanjskoga polja prilično je pusta i krševita; sama visoka ravnica radja ponešto strvnim žitom, dočim voća nema nikakova. Planine naokolo većinom su gole bez šume, ali pri tom dosta su travne, te seljaci goje mnogo sitnoga blaga. Ipak se u narodnih pjesmah pjeva:

„Liepo ti je Duvno polje ravno:
Po njem raste bjelica pšenica,
Konjska hrana zelena travica.“

Duvanjsko je polje poznato kao domovina glasovitoga hajduka Mijata Tomića.

11. Rakitno, Roško polje, Posušje i Broćno ili Brotnjo polje, četiri su manje visoke ravnice, koje se prostiru

sjevernom Hercegovinom izmedju Duvanjskoga polja i Neretve, te su puste i slabo naseljene.

Rakitno (867 $^m/$) široko je pol sata, te je omedjašeno gorami: Jarmom, Gvozdom i Konjskim. Natapļja ju potok Zmijanje.

Roško polje prostire se Duvanjskomu polju na jugu, a Rakitnu na zapadu. Posušje je Imotskomu na iztoku, visoko je oko 653 $^m/$, a natapa ga potok Grabovica sa više pritoka. Broćno ili Brotnjo polje napokon više se primiče nizkoj ravnici (225 do 450 $^m/$), te se prostire izmedju Mostarskoga blata i rieke Trebižata.

12. Zimsko polje (oko 889 $^m/$), jest visoka ravnica od 300 koraka, okruženo je planinami Batijevicom, Porimom i Lipetom. Zimsko je polje pusto, krševito i razrovano, puno pećina i gudura, samo iztočni rub obiluje liepimi šumami bukovimi. Ovomu polju na jugu puklo je veliko

13. Nevesinjsko polje, koje je najveće i najprostranije u svoj Bosni i Hercegovini. Ova visoka ravnica pruža se takodjer od sjeverozapada prema južnomu jugoiztoku, duga je 12 sati, a široka poprieko 2 sata. Srednja joj je visina 900 $^m/$ (Nevesinje 927 $^m/$). Okružena je ovimi planinami: Veležom, Podveležom, Bišinom, Trusinom, Šnježinom, Zalomskimi brdi i Crvnjem. Sve ove planine, kad jih sa polja gledaš, prikazuju ti svojimi raznimi oblici i bojami prekrasnu sliku.

Nevesinjsku ravnicu nakvašuje Kolečka ili Zalomska rieka. Ona izvire $^1/_2$ sata od Fojnice izmedju planina Bjelasice i Javora, teče sjeverozapadno, prima više pritoka, teče zatim južno i ponire izpod gore Bukovice.

Nevesinjsko polje veoma je plodno i gusto naseljeno. Na njemu prebiva do 1500 obitelji.

14. Gačko (Gacko) ili Gadsko polje, može se donekle smatrati iztočnim nastavkom Nevesinjskoga polja, te je od njega odieljeno samo nizkim sedlom, koje spaja planinu Bjelasicu sa Babom. Ova je ravnica duga 4—5 sati, široka $1^1/_2$ sat, a visoka do 1000 $^m/$. (Gačko ili Metohija 1015 $^m/$). Okružuju ju ove planine: Lebršnik i Ponikve sa sjevera, Bjelasica i Baba sa zapada, Somina s juga, a ogranci Lebršnika s iztoka. Obronci tih planina, osim maloga diela Ponikava, vrlo su strmi.

Gačkim poljem teče vodom obilna Mušica, koja izvire u Čemernoj planini i kod Lipnika u polje ulazi. Ona teče zatim zapadno,

prima pritok Gračanicu, te se zove izpod Metohije istim imenom, prima opet na desnoj strani Lješnicu i uvire izpod Bjelasice u ponor. Ova rieka tvori sa svojimi pritoci više močvara, pa zato je Gačko polje dosta slabo obradjeno. Na Gačkom polju živi u Lipniku poznata porodica Čengića. — Iz Gačkoga polja vodi put kroz glasoviti Dužki klanjac na

15. Nikšićko polje. Ova ravnica duga je 2—3 sata, a široka jedan sat i više. Dieli se na gornje polje i na pravo Nikšićko polje. Srednja visina broji 640 m/ (sam Nikšić 650 m/). Okruženo je to polje koje hercegovačkimi koje crnogorskimi planinami, koje potonje sižu i do 1990 m/ absol. visine.

Najglavniji potok na ovom polju jest Zeta. Ona izvire Nikšićkomu polju na sjeveru izpod planine Vojnika, i teče pravcem od sjevera k jugu, dok prošav poljem nedospije do visokih i strmih planina na medji crnogorskoj. Tuj tvori kuk, skreće prema iztoku, te se kod klanjca Slivja ruši u ponor izpod crnogorske planine Kape (Kabao). U Crnoj gori izvire na novo kod samostana Ostroga. Pritoci Zete na Nikšićkom polju jesu: na desnoj strani Matica, zatim Moštanica, dolazeća iz jezera Krupačkoga, a na lievoj strani Gračanica i Studenac.

Nikšićko polje dobro je naseljeno i dosta plodno; zajedno sa gradom Nikšićem (Onogošt) broji ta ravnica do 10.000 žitelja.

16. Crničko polje, prostire se Gačkomu polju na jugozapadu izmedju planine Babe i Somine. Visoko je 856 m/, a protiče ga ponornica Crnica.

17. Dabarsko polje ili Dabarska visočina, prostire se Nevesinjskomu polju na jugu, te je omedjašena planinami: Trusinom, Hrgudom i Kubašem. Široka je dobra pol sata. Ovim poljem teče potok Opatčica, koja se u kasnu jesen razlieva, ter močvare tvori. Nastavkom Dabarskoga polja mogu se smatrati tri omanje kotline (ublovi), koji se od Dabarskoga polja steru prema jugoiztoku, i to Fatnica, Plana i Korito. Ovo su malene i vodom siromašne kotline ili ponikve, nimalo obradjene i slabo naseljene.

18. Ljubinjsko polje, tri sata Stolcu na jugoiztoku i 2 sata Dabru na jugozapadu, prostire se izmedju planina Kubaša i Viduše s jedne, a Gradine s druge strane. Priliči trokutu, dugo je pol drugi sat, a visina mu broji 386 m/. Sred polja teče potok Bukovštak, koj domala ponire. Ovo je polje dobrano plodno.

19. Bilećko polje, dugo jedan sat, široko pol sata, a visoko 480 m/ (Bilek 482 m/). Ovo je polje malo obradjeno i slabo naseljeno, a gore, što ga okružuju, relativno su nizke.

20. Zagorje. Ova se visoka ravnica uzdiže na desnoj obali gornje Neretve, 4 sata Ulogu na sjeveroiztoku, i to kao čest razvodnoga gorja. Prema zapadu i iztoku je otvorena, te pada toli prema Neretvi, koli prema Drini, gdje ju omedjašuju goli i hridoviti obronci Treskavice, a na jugu Vučja brda. Zagorje je široko $1\frac{1}{2}$—2 sata, dugo 4—5 sati, a srednja mu je visina 1000—1100 m/. Ova je ravnica kamenita, dosta slabo naseljena i samo čestimice obradjena; nu važna je ipak s toga, što služi za promet izmedju Poneretavja i Podrinja. Proljeće sa ljetom zajedno traje tuj samo od svibnja do rujna, dočim zima traje punih 8 mjeseci. Vode, izuzev nešto ponornicâ, ima na toj ravnici malo.

21. Krbljina. Ovo je malena kotlina (Han Krbljina 1245 m/) prostiruća se Zagorju na sjeveru izpod iztočnih glavica Treskavice. Krbljina je okrugla kotlina, kojoj promjer broji samo 1 sat, priliči kamenomu polju, a živu u njoj samo pastiri pasuć ovce, koje slabu hranu nalaze. Na najnižih je mjestih Krbljina močvarna.

22. Ramska kotlina (ubao). Ovaj kotao okružuje južno Maglenica, zapadno Dašnik, sjeverno Raduša, a iztočno Kolivrat, kojega su obronci strmi i vrlo stienoviti. Kotlinom teče potok Rama, koja jugoiztočno kod stienovite provale izmedju Kolivrata i Maglenice izilazi iz te kotline i hrli prema Neretvi. Ciela kotlina ramska slična je četverokutu, velika je jedva jedan sat, a prizora je divna i uzhitljiva.

23. Bosanska poljana, prostire se planini Romaniji na iztoku izmedju rieka: Praće, Drine i Žepe. Ova poljana jest visočina, sastojeća od visokih ravnica i planina, koje te visoke ravnice obrubljuju. Najglavnije visoke ravnice jesu: *a)* Glasinsko polje, prostire se Romaniji na jugoiztoku, dugo je $1\frac{1}{2}$ — 2 sata, a isto toliko široko. Srednja mu visina broji 900 m/ (han Glasinac 926 m/). Poljem teče potok Rešetnica. Samo je polje dobrahno naseljeno, a znamenito je s toga, što se na njemu križaju glavne ceste, koje vode iz Sarajeva put Zvornika i Višegrada. — *b)* Ivan-polje (1020 m/), i Semeć-polje omanje su visoke ravnice na putu iz Rogatice u Višegrad. — *c)* Košutica, malena je kotlina Glasinskomu polju na sjeveru, a *d)* Kraljevo polje prostire se već na

sjeveru Žepi izmedju Kraljeve planine i Lisine. Osim nabrojenih ima na bosanskoj poljani još više omanjih kotlina (ublova).

24. Novopazarska kotlina, obrubljena je sa svih strana visokimi planinami, na jugu Rogoznom planinom, na iztoku Bielom planinom, na sjeveru Golijom, a na zapadu rubnimi gorami Sjeničke visočine. Sred kotline teče rieka Raška, koja otvara kotlinu na sjeveru i utiče u Ibar.

C. Nizine.

Najveća i najznatnija nizina u Bosni jest Posavina, t. j. nizina s desne strane Save od utoka Une do utoka Drine. Bosanska Posavina sastavlja sa hrvatsko-slavonskom Posavinom jednu cjelinu. Nu ipak se razlikuje bosanska Posavina od hrvatsko-slavonske koječim. Ponajprije nam je spomenuti, da je bosanska Posavina uzka, jer posljednji ogranci gorski dopiru više puta tik do briega savskoga. Bosanskom Posavinom struje nadalje oveće rieke, dočim su rieke hrvatsko-slavonske Posavine malene i neznatne, te tvore množinu močvara. Upravo s toga razloga ima u bosanskoj Posavini mnogo manje močvarina, nego li u hrvatsko-slavonskoj. Ovećih močvara ima u Posavini bosanskoj samo u kutu medju Drinom i Savom.

Gore Prosara, Motajica, i brdo Vučjak, koje dopiru sa svojim humljem tik do briežja savskoga, diele bosansku Posavinu na četiri, vrlo nejednake česti.

1. Brezovo polje, prostire se izmedju Une, Save i gore Prosare, veoma je malena i neznatna nizina, kojom teku neznatni potoci.

2. Lievčanice polje ili Lievča polje. Ovim se imenom zove onaj dio Posavine bosanske, koj se stere medju gorom Prosarom, i Motajicom. To je prilično prostrana nizina, slična trokutu. Najšira je izmedju Gradiške i Vrbasa, na jugu se prema Banjaluci sve više suzuje, te se blizu toga grada svršuje Slatinskim poljem, Ovom nizinom teče Vrbaska i dolnji Vrbas; a visina bit će joj 100—140 $^{m}/$. Pojedini dielovi ove nizine zovu se još Lipče polje, Vrbaško polje i t. d.

3. Ivanjsko polje širi se Brodu na jugu izmedju Motajice i Vučjaka. Ovom malenom nizinom teče Ukrina. I ovo se polje suzuje na jugu prema Derventi. Visina ovoga polja mienja se izmedju 94 i 157 $^{m}/$.

4. Posavina u užem smislu zaprema svu veliku prostoriju, koja je omedjašena brdom Vučjakom, Savom i Drinom, ter se na

jug širi do obronaka gore Majevice. Ova je nizina prostrana, duga je po prilici 12—13 milja, a širina joj se mienja izmedju 3 i 6 sati. Njom protiču Bosna, Tolisa, Tinja i Brka, a visina joj se mienja izmedju 83 i 140 m/. Pojedine česti njezine zovu se Borovo polje, Žabarsko polje i t. d. U iztočnom kraju medju Drinom i Savom ima prostranih močvara. Posavina je nekoč bila sva obrasla gustimi šumami, nu ovih je kasnije nestalo, a sad se samo još u okolici Bjeline nalazi nešto šuma različitoga drveća. Mjestimice imade još i pomanjih šuma, kao u okolišu Žabra, Markovića polja, Porebrice i Dubrave.

III. Geologijski odnošaji.

O geologijskih odnošajih nemamo dosele dostatnih ni temeljitih opažanja. Pokušati ćemo ipak, da po podatcih A. Boué-a, Sendtnera, Blau-a i drugih sastavimo ma i pregledno geologijsku sliku Bosne i Hercegovine.

1. Azojska i paleozojska doba.

Glavna trupina višega gorja bosanskoga sastoji od raznovrstnoga škriljavoga kamenja, koje se dielom u azojsku, dielom u paleozojsku dobu ubrajati mora. Kamenje azojskoga odsjeka tvore ponajviše bliestnici (Glimmerschiefer), rulje (Gneiss) i kristalinički brusilovci, a uz to se gdjegdje pridružuje kloritni, milovkin i amfibolni škriljavac. Medju paleozojskim kamenjem opažamo ovdje mladje brusilovce, glinene škriljavce i drobnjake. Kamenje ovo spadati će po svoj prilici, kao i slične naslage u Alpah i u Hrvatskoj, u silursku formaciju. Da li su i ostale formacije paleozojske dobe (devonska, kamenougljena i permska formacija) u Bosni razvijene, to se nezna.

Najveća množina ovoga starijega kamenja razvila se je u Zecu i njegovih ograncih, koji tvore razvodje izmedju Vrbasa, Bosne i Neretve, te koji se sjevero-zapadno i jugo-iztočno prostiru. Vrhunci visokih planina od Zeca do Vranice sastoje od azojskih kristaliničkih škriljavaca i to poglavito od bliestnika, kojemu se gdjegdje pridružuje rulja. Na jugo-iztoku u Bitovnji i Liscu šire se ponajviše brusilovci, a ovim se u Ivan-planini pridružuju kloritni škriljavci, koji imadu mnogo magnetovca. Ogranci ove trupine imadu na sjeveru i na jugu poglavito brusilovca, kojemu se kod samostana Fojnice pridružuje drobnjak (Grauwacke) i drobnjački vapnenjak. Od Fojnice do Crne rieke prostire se sivi, zelenkasti i modričasti brusilovac, a izpod njega proviruju kod Štita i Zeca stariji kristalinički škriljavci; u dolu kod Prokosa razabire se rulja, drobnjak i milovkin škriljavac.

Razglašeno bogatstvo ruda u Bosni imade svoje sielo upravo u ovom škriljavom kamenju. Škriljavci ovi izprepleteni su žicami težca (Schwerspath),

koje su veće sada manje debljine. Uz težac razvile su se razne rudače, a poglavito željezne, bakrene i srebrene rudače. Najbogatija ovimi rudami je okolica Fojnice. Željezna pakovina (sumporna pakovina, Schwefelkies) takodjer je dosta obična u ovih škriljavcih. Trošenjem pakovine nastala je na mnogih mjestih gnjeda željezne rudače (Brauneisenstein), a čini se, da samorodno zlato, što su ga za rimsko doba jošte izmedju Gornjega Vakufa i Fojnice, te Vranice i Rosinja kopali, ima svoj postanak zahvaliti raztrošenju pakovine. U gori Radovanu i u dolini Vrbasa, vele, da je zlato priraslo uz žice bielutka, kako to nalazimo u svih važnijih svjetskih nalazištih zlata.

2. Mezozojska doba.

Najveći dio uslojena kamenja, koje se je u Bosni razvilo, spada na mezozojsku dobu. Sve tri formacije, od kojih ovaj odsjek sastoji, naime trijaška, jurska i kredina formacija jesu ovdje zastupane. Trijaška se je formacija razvila u najvećem obsegu i raznolikosti, dočim jura i kreda zapremaju mnogo manji prostor.

Trijaška stvorba. Alpinski trijas, kako se je u Hrvatskoj, a osobito u Dalmaciji razvio, dade se razdieliti na tri odsjeka: na dolnji, srednji i gornji trijas.

Dolnji trijas sačinjavaju:
werfenske naslage i
guttensteinsko vapno; —
u srednjem trijasu je:
virglorijsko vapno; —
u gornjem trijasu nalazimo:
kasijanske naslage,
hallstatsko vapno,
rabelske naslage,
dachsteinsko vapno i
koesenske naslage.

U bosankom trijasu poznate su do danas werfenske naslage, guttensteinsko vapno, dachsteinsko vapno i koesenske naslage. Werfenske naslage sastoje ovdje od škriljavih pješčenika i bojadisanih škriljavaca, medju kojimi ima kadšto i crvenih vapnenjaka. Dachsteinsko vapno sastoji od vapnenjaka i dolomita, a koesenske naslage sastoje od laporasta kamenja. Koesenske naslage nalaze se samo na nekoliko mjestâ, dočim werfensko i dachsteinsko kamenje zaprema najveći dio trijaškoga gorja. Guttensteinski vapnenjaci i dolomiti, koji su se u susjednoj Kapeli i Pliešivici razvili, protežu se daleko i u Bosnu.

Najvažnije poznate trijaške naslage jesu u glavnom ove:

Sjevero-zapadno od Plievlja šire se crveni i sivi trijaški vapnenjaci. Nešto dalje pridružuju se njim crvenkasti škriljavci, a još dalje sivi pješ-

čenici. Kod Čajnice vide se pješčenici i sivi, crnkasti i modrušasti škriljavci, koji naliče brusilovcu. Uz Goraždku rieku, u dolini Praće vide se sivi werfenski škriljavci, a u Grabovici još i vapnenjaci, te crveni i bieli pješčenici. Dalje prema sjevero-zapadu razvili su se pješčenici i škriljavci, a zatim sve do Sarajeva šire se bielkasti i crvenkasti pješčenici. Od Čajnice do Foče uz Slatinsku rieku i Čehotinu nalaze se crveni i sivi škriljavci, i sivi vapnenjaci, a na rubu gorja još i pješčenici. Oko Foče šire se isti škriljavci, a gora Klisovac sastoji od vapnenjaka. Uz Sutjesku (Sućesu) do njena ušća vide se crveni škriljavci i pješčenici sa nešto vapna i lapora. To isto nalazimo kod Pive, a kod klanjca Sutjeske (Sućese) razvio se je dachsteinski vapnenjak i dolomit.

Treskovac i Sutjeska planina sa svojimi visokimi vrhunci sastoje od dachsteinskoga vapna i dolomita. Nešto dalje od tvrdjice Pirlitora razvio se je koesenski lapor i laporni pješčenik. Čemerno sedlo ima pješčenike i škriljavce. Volujak sastoji od dachsteinskoga dolomita, dočim je obližnji Lebršnik sagradjen od pješčenika, lapora i škriljave gline.

Planina Porim sastoji od werfenskih škriljavaca i dachsteinskoga vapnenjaka i dolomita. U Konjicu vidi se pod dachsteinskim vapnom škriljavi lapor i crveni škriljavac. Od Konjica i Neretve preko Tmora do doline Korče nalaze se poglavito trijaški pješčenici i škriljavci. U dolini Korče kod Tarčina vidi se isto kamenje. U dolini Lepenice nalaze se glineni škriljavci i bjelutkaste gromače. Uz Žujevinu (pritok Bosne) razvili su se crveni svjetli škriljavci i gusti vapnenjaci sve do Sarajevskoga polja, a na ulazu u to polje nalaze se samo pješčenici. Samo Sarajevsko polje obkoljeno je trijaškimi naslagami, u kojih se kod Kreševa nalazi r u m e n i c a. Na zapadu i jugu Sarajeva diže se veliko vapneno gorje, koje sastoji od dachsteinskoga vapnenjaka. Sjeverno od Sarajeva na putu prama Mokrom vide se zelenkasti, crvenkasti i sivi pješčenici, izmjenično sa škriljavom glinom. Planine iza Mokroga: Bukova glava, Ploča i Kraljeva planina, sastoje od trijaškoga vapna, a oko Podgore pojavljuju se opet pješčenici i škriljavci. Uz Drinu od Jadra a i sjeverno sve do Zvornika šire se glavice gusta vapnenjaka, a mjestimice se pokazuju još i škriljavci. Oko Zvornika nalazimo pješčenike, škriljavce i vapnenjake. Uz Vrbas do Banjaluke šire se sivi i crveni vapnenjaci. Kod Broncenog Majdana šire se sivi i crveni pješčenici i dolomitični vapnenjaci, koji po svoj prilici spadaju u trijas. Za slane izvore kod Tuzle (Soli) tvrde, da iztiču iz werfenskih naslaga, a to je veoma vjerojatno, jer ovi trijaški slojevi obiluju na mnogih mjestih sadrom i kamenom solju. Trijašku formaciju nazivlju mnogi geolozi solnom formacijom. Kako naslućuju, biti će u trijaškoj formaciji u Bosni na više mjesta naslagâ kamene soli.

Lipeta, Vrabac i Prenj sastoje od dachsteinskih vapnjenaka i dolomita, a isto tako i gorje zapadno od Novoga pazara. Napokon sastavljene su od dachsteinskih vapnenjaka još i ove planine: Hranicava, Bjelašnica i Treskavica (Sarajevu na jugu), Jahorina i Trebević, Vlašić kod Travnika, Romanija i t. d.

Jurska stvorba. Kao što u Hrvatskoj, tako i u Bosni nije se jurska formacija u veliko razvila. Od raznovrstnih odsjeka alpinske

jurske formacije ustanoviše u Bosni samo hirlacke naslage, koje sastoje od bielkastih i crvenkastih naslaga, ter od dolomitâ dolnjega Jure.

Južno od doline potoka Mileševa i onda blizu Hisardžika nalaze se bielkasti vapnjenaci sa brachiopodi i drugimi jurskimi okaminami. Naslage ove stavljaju u hirlacki odsjek. Od dolomita dolnjega Jure sastoje sve one ogromne, raztrgane i divlje-romantične planine, što se od Treskavice počam steru iztočnom Hercegovinom, te tvore razvodje medju Drinom i Neretvom. Ove visoke planine sa vrhunci od 2000—2600 m/ prostiru se sve do oštrih i iglastih vrhunaca planine Koma (2650 m/), kojega kamenje A. Boué takodjer pribraja dolnjojurskoj stvorbi. Na Gačkom polju leže numulitni vapnenjaci (Eocen) na jurskih naslagah. U planini Porimu leže mladje jurske naslage na dachsteinskom vapnu, a povrh svega toga razvila se je kredina formacija.

Kredina stvorba. U mnogo većem obsegu od jurske formacije razvile su se u Bosni naslage kredine formacije. Kreda se je razvila poglavito kao hipuritovo vapno, u čem mnogo naliči dalmatinskoj kredi; zatim kao pješčenici, koji se kalaju poput bečkih pješčenika, te će jim valjda geologijski srodni biti.

U sjevernoj Bosni nalazimo kredu skoro posvuda, a u južnoj ima je oko Sarajeva; u Hercegovini opet tvori kreda čitave nizove gorja, kao izmedju Blagaja, Bune i Nevesinja. To u glavnom.

Oko Novoga pazara šire se prema Praći, Foči i Peći vapnenjaci, u kojih ima hipuritâ, a to isto nalazimo i kod Čajnice. Kod Novoga pazara jesu se uz kredine vapnenjake razvili još i pješčenici (na lievoj obali Raške). Oni su ovdje glinena zamaza, te se kalaju u ploče kao i bečki pješčenici, a naliziš u njih i bilinskih otisaka. Istoga pješčenika nalaze u Crnom Vrhu kod Majdana, zatim kod Bielopolja. Na desnoj obali Raške leže bečki pješčenici, a povrh njih nalazimo vapnenjaka, koji po svojih okaminah spadaju u gosauski odsjek, koji se je u sjevernih Alpah često razvio. Kod Sjenice je dolina Prekostavlja obkoljena hipuritnim vapnom. Izmedju Prieboja, Priepolja i Plievlja diže se planina Pobijenik, u kojem nalazimo poglavito hipuritnoga vapna. Hipuritno se vapno odavle širi daleko medju Plievljem i samostanom Banjom. Čemerno sedlo ima hipuritnoga vapna. Od Lebršnika prama Lipniku na Gačkom polju vide se kredini vapnjenaci sa okamenjenimi koralji. Kreda se širi odavle u planini Babu, Sominu i Goliju, dakle od Gačkoga prama Nikšiću kroz klanjac Duga. Oko 100 m/ povrh Nevesinja pojavljuje se hipuritno vapno, te isto tvori ovdje čitav plateau planine Veleža i njezin najviši vrh. Čitav ovaj kraj skoro sve do Blagaja pokazuje u svojoj kredi sličan karakter, koj vidjamo u pustom Krasu. Izmedju Blagaja i Mostara dižu se iztočno i zapadno usred mladjega kamenja brežuljci sa

hipuritnim vapnom. Na Porimu nadjoše osim trijasa i jure, još i krede. U Suhoj planini dižu se kredini vapnenjaci u visoki Vlašić; kod Vitolja nalazimo u vapnu mnogo okamina, a medju njimi i hipurita. Kredine naslage šire se dalje od Vitolja do Ugra, onda izmedju Skender-vakufa i Tisovca, te od Tisovca do Vrbasa, pa i u jednom dielu doline Ukrine. Svuda je ovdje kredino vapno sa svojom golotinjom, sa svojimi izpranimi dolinami i svrtci slično hrvatskomu „Krasu“. Vapnenjaci kredine formacije šire se još od Sinja preko Prologa u zatvoreno Lievanjsko polje. Dalje se diže ovo vapno u planinu Cincer.

Kredina formacija pojavljuje se takodjer od Sarajeva do Mokroga. Izmedju Travnika, Broda i Novoga napokon šire se na daleko hipuritni vapnenjaci, kojim se pridružuju glineni škriljavci, pješčenici i gromače.

3. Neozojska doba.

Veći dio nižega gorja bosansko-hercegovačkoga, pa onda doline, koje se uz rieke protežu, izpunjene su kamenjem, koje spada u neozojsku dobu. Formacije neozojske dobe, naime tercijarna i kvarterna, iztiču se velikim brojem raznovrstnoga kamenja.

Iz tercijarne formacije nalazimo ovdje eocenske i neogenske tvorine, i to poglavito: numulitno vapno, laporne škriljavce, litavsko vapno, krupno vapno, koraljno vapno, ilovinu, pješčenike, lapore, ilovaču, šljunak i piesak. Iz kvarterne formacije ili naplavine nalazimo diluvijalni šljunak i piesak, brusnicu (Löss), te aluvijalne najnovije naplavine šljunka, pieska i mulja.

Tercijarno kamenje razvilo se je u nizini Save, zatim u dolinah Sane, Une (pa i Kolubare i Morave u Srbiji), jer ovi krajevi sačinjavaju dio velikoga zalieva od tercijarnoga mora, koje je pokrivalo bečku, ugarsku i hrvatsku (slavonsku) ravnicu, te sastoji poglavito od glinena, laporna i pješčena kamenja. Od Novoga pa do srbske medje obrubljuje Bosnu oširoka ravnica, napunjena tercijarnim, ilovastim i lapornim kamenjem, te mladjom naplavinom. Od Dervente pa do Save dižu se maleni tercijarni brežuljci, u kojih se vidi samo lapor. Dolina Ukrine, osobito kod Dervente, pokrivena je brusnicom. Slično kamenje razvilo se je oko ušća riekâ Sane, Vrbasa, Ukrine, Bosne, Siboštice i Drine. U dolini Bosne pod Gradištem nalaze se pješčenici, a pred i za Vrandukom škriljavi lapor i glina. Pred Žepčem leži tercijarno kamenje pod naplavljenim šljunkom od vapna, škriljave gline i pješčenika. Od Foče pa do Gradačca jest tercijarno kamenje. Kod Srebrenika ima jedan konički brieg, u kom leži pod naplavinom tercijarni pješčenik i koraljno vapno. Izmedju Tuzle, Gradačca i Dervente šire se tercijarni pješčenici i gromače. Od Banjaluke pa kroz Tursku Hrvatsku šire se tercijarni brežuljci; a po ravnicah stere se naplavina: od Une i Save prama Kozarcu, zatim izpod Kozarca dolinom Sane preko Trnave i dolinom Gomionice sve do Broncenog Majdana. Tri sata od Zvornika prama sjeveru vidiš samo niže brežuljke, koji sastoje od kamenja,

što no odgovara bečkoj ilovini i litavskom vapnu (neogen). Pod vapnom leži pjeskovita glina i modrušasti lapor. Izmedju Berbira, Banjaluke i Vrbasa širi se velik trokut, pokriven naplavinom. Na iztoku dižu se brežuljci Motajice sve do obale Save i Ukrine. Tu se vidi poglavito piesak i glina. Od Broda nedaleko Save šire se opet tercijarni brežuljci Vučjaka i Majevice. Oni tvore malen luk, koji ide preko Modriče, Dubrave, Mateškovca i Kostura do u Srbiju. Bujno obrasli ovi brežuljci sastoje od laporaste gline, pjeskovitoga lapora, pješčenika i krupnoga vapna. Vapno ovo ima iste okamine kao i ono kod Beča. Tercijarne naslage neidu u glavne doline Bosne, ovdje vidimo samo diluvij i aluvij. Velika množina vapnenoga mačika nastala je od izvora kod Čajnice, Travnika i t. d. Guste naslage kršnika i gromačâ — osobito vapnenih — nalazimo uz Drinu od Foče pa sve do Sutjeske i do sûtoka Pive sa Tarom. Iste se gromače nalaze uz Bosnu, uz Lašvu blizu Travnika i uz Vrbas izmedju Banjaluke i gore Osmače. Doline ovih rieka pokrivene su brusnicom.

Na obalah Neretve po Hercegovini vide se samo diluvijalne naslage bielutka i gromačâ. Ove se naslage protežu uz obalu Neretve od podnožja Porima sve do vapnenoga klanjca Mostarskoga, pa onda od Mostara sve do zavoja gore, gdje se spaja sa Bunom. Neznatna množina vapnene gromače vidi se u prodoru kod tvrdjice Blagaj, zatim oko Velež-planine, odkle se vraća k Nevesinju. Gromače ima još na polju Nevesinjskom i Gačkom, a na Gačkom ima i numulitnoga vapnenjaka. Uz dolnji tek Neretve vuče se diluvijalna glina sve do mora; u njoj ima velika množina školjka (helix i t. d.). Sitnija bielutkasta gromača sa vapnenim zamazom nalazi se na pojedinih mjestih u planinah oko Konjica.

Povrh Dugog polja na putu u Novi pazar leže horizontalne naslage bieloga vapnenastoga lapora, bielutkastoga vapna i pješčenika sa bilinskimi okaminami, koje nam kažu, da imamo pred sobom sladkovodne naslage tercijarne formacije. Iste naslage pokrivaju ravnicu izmedju Dugog polja i Prekostavlja na putu u Sjenicu. Slično bjelutkasto kamenje vidja se i kod Novoga pazara. Neima dvojbe, da su one naslage nastale od toplih kiselih vrela, koja su bila napunjena kremenom kiselinom i ugljično-kiselim vapnom. Kamenje ovo nalazi se posred starijih naslaga (krede), kod Dugog polja n. pr. u visini od 800 m/. Obližnje trahitičke erupcije stajale su sigurno u kauzalnom savezu sa ovimi vrućimi vreli.

Oko Mitrovice nalazimo molasnoga pješčenika sa bilinskimi otisci. Sjeverno Ibru ovo je kamenje pokriveno sivim glinenim laporom, a nešto dalje vide se trahitne gromače. Od doline Banjske rieke prama Rogozni planini i u samoj planini nalazimo tercijarne pješčenike i lapore.

4. Eruptivno kamenje.

Već cielokupan pregled uslojenoga kamenja veoma je netočan i manjkav, a nalazišta eruptivnoga kamenja jošte su manje točno pobilježena i ustanovljena. Što je u tom pogledu nešto sigurnije poznato, to evo ovdje u kratko navadjamo.

Granit se vidja kao krš i šljunak u vodah, što dolaze sa Zeca; po tom moramo suditi, da na sjevero-zapadnoj strani te planine mora biti granitnih pećina.

Sijenit. U vodah oko Žepča i na Zecu vidja se sijenitni šljunak, što je dokazom, da u blizini mora biti sijenita.

Diorit se pojavljuje u planini Koprivnici, onda na zapadnoj strani Travnika, a zatim u potoku kod Žepča vidi se dioritno kršje.

Gabro ili dialagovac nalazi se kod Vranduka i onda u potocih kod Žepča.

Porfiri se pojavljuju kao felsitni i sijenitni porfiri. Felsitnoga porfira ima kod Mitrovice, gdje ga u visini od 300—350 m/ kopaju za mlinsko kamenje. Zelenkastoga porfira ima kod Čajnice. Porfira ima nadalje u dolini Vrbasa, zatim uz Rašku u novopazarskom pašaluku (sijenitni p.), nadalje u okolici Srebrenice i Čajnice.

Trahit se je razvio u čitavom nizu malenih brežuljaka kod Mitrovice (Zvečan leži na najvišem takvom briegu). Uz Ibar kao i u Rogoznoj planini ima više trahitnih brežuljaka. Kod Novoga pazara je brežuljak od trahita, na kojem se nalazi samostan Gjurgjevi stupovi. Ima ga još kod Dugog polja i pri izvorih Raške, zatim izmedju Kupresa i Bugojna, te kod Srebrenice.

Serpentin se je u veliko po Bosni razvio. Ima ga na obali Raške izmedju Novog pazara i Rudnice, onda 1 sat od Mitrovice uz Ibar, prama Banjskoj rieci, u Rogoznoj planini, u južnih ograncih Jadovnika, sjeverno Zvorniku, oko Vranduka, kod Žepča, u dolini Bosne kod Maglaja, na obali Spreče izmedju Gračanice i Doboja, kod Višegrada uz Drinu, kod Komušine uz Usoru, kod Viake i Olova (uz Krivaju) i kod Prieboja (uz Lim). Svigdje sastavlja oniže gore, koje imaju obično slabu vegetaciju, ali se odlikuju nekojimi bilinami, koje vole rasti, gdje ima serpentina (Notochlaena Marantae).

IV. Rudstvo.

Proučivši geologijske odnošaje Bosne i Hercegovine, lahko nam je već unapried kazati, da u Hercegovini neima dragocienih ruda. Nu tim više i vriednijih nalazimo u samoj Bosni. Bosna bijaše već za Rimljana tražena zemlja radi svoga zlata; a u srednjem vieku dao je Kulin ban Dubrovčanom Jagodinu (planinu) medju Sarajevom i Varešom, odakle su oni veliko blago kući nosili. Da su se u prijašnje vrieme na više mjesta rude kopale i obradjivale, svjedoče i

danas još ostanci od majdana i pravaca (orta), kojih ima u obilju. Prvi su rudari bili Nienici, te se je do danas u Bosni uzdržalo mnogo njemačkih rieči, tičućih se rudarstva. Najviše ruda ima u gorah i planinah oko Fojnice, Kreševa, Busovače, Vareša, Banjaluke, Srebrenice, Zvornika, Tuzle, Staroga majdana i t. d. Da nabrojimo najznatnije rude i njihova nahodišta.

Zlato. Zlata ima u Bosni toli čista, koli pomiešana sa drugimi rudami, kanoti srebrom i mnogimi sumpornjačami, u kojih ga dakako imade veoma malo. U planini Radovanu nalazimo nekoliko žica bielutka, a u njih zlata; nu tuj nije nitko još kopao. Radovanu na jugu, medju gornjim Vakufom i Fojnicom, nalazimo u planini Vranici i na briegu Rosinju (nad selom Dobrošinom, 1 sat od gornjega Vakufa) ostanaka od znamenitih majdana, gdje su još Rimljani pred 1500 do 1600 godina zlato vadili. Osobito kod Crvene zemlje i kod Zlatnoga guvna ima mnogo raznih rupa i starih zidina. Brdo Rosinj sastoji od brusilovca, te mu slojevi na sljemenu brda stoje malo ne osovno. Na brusilovac naslagao se je gust vapnenjak, a tamo, gdje ima zlatnih žica, probija ga zelenjak i žice od bielutka. I na vrelištu Lašve blizu Travnika bijaše za Rimljana majdan zlata („Zlatnica“). Tu sastoji gorje takodjer od brusilovca i obilnih slojeva vapnenjaka, a uz to ima žica diorita i bielutka zajedno s vrlo liepom crvenom željeznom rudačom. Pa upravo ovi pojasi kriju mnoga zlata.

Čista zlata sadržaje piesak u riekah: Bosni, Vrbasu i Lašvi, te su ga prije Epiroćani izpirali. Koliko li ima zlata u obće i da li bi ga vriedno bilo tražiti, neznamo. Nu to je poznato, da su stari Rimljani namjestili u Solinu posebnoga činovnika (Praepositus thesaurorum Dalmatinorum), koji je svaki dan šiljao iz Bosne u Rim do 28 kg zlata, da se ovdje tali.

Srebro. Dosele nije se našlo čistoga srebra niti čistih srebrenih rudača, ali zato imade obilno srebra u olovu i u bakrenih rudačah. Neima medjutim dvojbe, da na onih mjestih, gdje nalaze silesiju olovnih i bakrenih rudača, takodjer imade u većih dubinah i čistoga srebra. Pričaju, da se je nekoč u iztočnoj Bosni, napose u gorah oko Podrinja kopalo još prije Osmanlija mnogo srebra, a to svjedoče donekle i imena mjesta: Srebrenica i Srebrenik. Pače i ime franjevačke pokrajine u Bosni: „Provincia fratrum minorum Bosnae Argentinae“ dovoljno pokazuje, da je tuj bilo srebra u obilju. Tvrde, da su kod varoši Srebrenice imali kraljevi bosanski majdane srebra i zlata, a tu da je bio i samostan franjevački, po kojem je sva

*

pokrajina dobila svoj pridjevak. Koncem 12. vieka dozvoli ban Kulin Dubrovčanom, da kopaju srebro izpod planine Nabožić na sûtoku rieke Misoče i Zenika kod Našica (i sad još ima tuj podor grada Dubrovnika).

Jukić pripovieda, da je god. 1841—1842 vezir Huref-paša dozvao u Bosnu rudara Šulca, koji je kod sela Borovice (blizu Vareša i Bobovca) izkopao do 10.000 tovara rudâ. Po lučbenoj analizi našlo se je, da u 100.000 drahma Borovičke rude imade: 9 zlata, 85 srebra i 30.000 drahma čista olova. Godine 1863. poslali su opet Fojničkih ruda u Ščavnicu i Hrvatsku, i tuj se je našlo srebra. Rudarski mjernik A. Conrad tvrdi, da bi se u Bosni uz umno kopanje i dostatna sredstva mogla sila srebra izvoditi.

Bakar. Bosna obiluje bakrenimi rudačami, u kojih ima dosta srebra. Jesu to azuriti (modri bakrenjak), malahiti i srebronosni tetraediti (gmižinac). Najviše nalaze bakra u okolišu Fojnice, Kreševa, u kotlini Rame i t. d. U okolici Fojnice i Kreševa našao je A. Conrad na malenu prostoru do 42 veoma prostrana ležišta bakra. Po njegovih pokusih ima u malahitu oko 50% bakra, a u tetraeditu u 100 okâ do 112 drahma srebra i 30 oka bakra.

Olovo. Olova ima u Bosni na više mjesta, ali samo kao galenit (olovni sjajnik). U bosanskom galenitu našao je Conrad 80% olova i nešto srebra, a gdjegdje i malo zlata. Olovo se je nekoč vadilo kod Olova izpod planine Stoborja (na vrelu rieke Krivaje), a ima ga još i kod Kreševa, Borovice, Fojnice, Gornjega Vakufa, Priedora, Tuzle i Vareša.

Živa. Živa nalazi se samo kao rumenica (Zinnober), koja sastoji od žive i sumpora. U okolišu Kreševa našli su na više mjesta rumenice, pa su ju i vadili. Ima je u vapnenjaku, često zajedno sa limonitom, bakrenimi rudačami, pyritom i zlatom. Ležaji rumenice (dotično žive) steru se od Kreševa preko Kiseljaka ća do Vareša, zatim je ima kod Fojnice, izpod planine Štita i kod Kostajnice.

Željezo. Željezom obiluje Bosna, kako malo koja zemlja na svietu, te je jedina ruda, koju su u novije vrieme u Bosni kopali. Po G. Thoemmelu bijaše god. 1867 u Bosni 36 željeznih rudnika (majdana) i 127 talionicâ, koje su godimice izvodile 40—50.000 metr. centi i hranile 700 radnika.

Limonita (gnjede željezne rudače) ima po svoj Bosni i to čista, kako no riedko gdje u drugih zemljah. On sadržaje poprieko 45% željeza. Imade ga u raznih oblicih i sastavih kod Bihaća, kod Busovače, Gornjega Vakufa, Zlatnice, blizu Banjaluke, kod Staroga Majdana; nu najboljega i najobilnijega nalaze i vade kod Fojnice i Kreševa, a napose u okolišu Vareša.

Majdan u Kamenici kod Fojnice pruža za sve susjedne talionice dosta limonita, u kojem ima poprieko do 35% željeza. Limonit u Dusini i Zlati kod Kreševa osobito je čist, te od njega prave izvrstne željezne motke (Stabeisen), koje se mogu natjecati sa švedskimi. Osobito je limonitom bogata okolica Vareša, gdjeno ciela brda do 130 m/ visine (dubljina, dužina i širina jest nepoznata) sastoje od najljepše rudače ove vrsti.

U okolici Gornjega Vakufa, Zlatnice i Sebežića (na vrh planine Štita) nalaze se takodjer osobito dobri limoniti. Tuj se prije vadilo i radilo u veliko, kako svjedoče mnogi preostavši rudokopi i sila varenica. — Sederit (ocijevac) sastoji ponajpače od ugljično-kiseloga željezunca, zatim od manje ili više mangana, vapna i magnesije, te sadržaje poprieko 35% željeza. U okolici Sebežića imade ga veoma mnogo u vapnenjaku, te je žutkaste boje i dielomice kristalizovan. Rudokopja u Sebežiću nestalo je po prilici pred 60 godina. U dolini Ukos bijaše 18 gvoždjara, te se je tuj izvodilo najbolje željezo, koje bijaše osobito dobro za kose i plugove. Ondješnji žitelji tvrde, da su ljemeši od toga željeza trajali po 9 i više godina, dočim su se od drugoga željeza već za dvie godine iztrošili.

Haematita (sjajne željezne rudače) ima ponajpače u planinah kod Kreševa, Fojnice i Travnika.

Magnetita napokon ima zajedno sa haematitom kod Kreševa, te sadržaje do 65% željeza. Sada ga u Bosni netale, nu podje li rudarstvo u toj zemlji na bolje, to će i magnetit biti dobar materijal.

Kameni ugljen. Kamenoga ugljena ima Bosna svu silu, te će ga tek tada pravo cieniti, kad će nestati toli prostranih šuma. Najbolji i najljepši ugljen nalazi se u Lukavcu, 1 sat Sarajevu na zapadu. U okolici Banjaluke, Travnika, Visokoga, Tuzle, Konjica, Stolca, Lievna i t. d. ima moćnih slojeva ugljena, koji bi se lasno izkopati mogli. U dolini Bosne i po drugih dolinah obilno se je razvila formacija smedjega ugljena, ter po tom sudeć, biti će te koristne rude u neznatnoj dubini veoma mnogo. Asfalta nalaze kod Metkovića i Draževa na dalmatinskoj medji.

Sol. Kamene soli nije se dosele u Bosni našlo. Neki misle, da je ima u planini Majevici, a po geologijskih iztraživanjih sudi A. Conrad, da će je biti na tri mjesta. Dosada poznati su samo slanici t. j. slana vrela, i to u sjevero-iztočnoj Bosni kod varoših Soli (Tuzla) dolnje i Soli (Tuzla) gornje. Kod Soli dolnje ima tri vrela, gdjeno vare sol nazvanu „šapulja“, a kod Soli gornje ima takodjer više slanika. Prije je bio slanik i kod sela Drienča, ali su ga zatrpali. Varenje soli na ovih mjestih jest u rukuh turske vlade, pa makar je turska vlada udarila na tudju sol namet od 20%, ipak se nemože ta sol sa stranom natjecati, niti se je izvodi dosta za svu zemlju.

Izvodi se godimice 3—4000 metr. centi soli, a to vriedi kakovih 30.000 forinti.

Osim spomenutih ruda ima u Bosni još i ovih: stive kod Ljubića i Reljevca u okolici Derventskoj; sumpora kod Srebrenice i u kotlini Rame; biela mramora kod Sarajeva, u Bielom brdu južno Višegrada i u planini Semeću na sjeveru Višegrada. Mramor sa planine Semeća ravan je malo ne mramoru Carrarskomu, te je biel poput alabastra (ubiela).

V. Vode.

A. Vrela.

Rudnih vrela i toplica broji Bosna veoma mnogo, dočim ih Hercegovina već po svojem geologijskom sastavu nemože imati. Osobito iztočna Bosna medju Vrbasom i Drinom, i Novopazarski pašaluk obiluju toliko raznimi rudnimi vreli i toplicami, da n. pr. u poriečju Lima nalaze svaki čas koje novo, nepoznato vrelo. U Bosni ima mnogo slanika (slanih voda), kiseljaka (kiselih voda), što već svjedoče mnogobrojna imena „Slatina“ i „Kiseljak“; zatim sumpornih vrela i indiferentnih toplica. A. Boué tvrdi dapače, da kod Busovače ima i željeznih vrela.

Bosanska rudna vrela slabo su dosele izpitana, za nekoja se znade tek po imenu; nu ipak ćemo pokušati, da po A. Boué-u i drugih piscih označimo i opišemo nekoja tih vrela.

a) Slana vrela:

1. Gornje i dolnje Soli (Tuzla). Kod Dolnje Soli ima tri vrela ili slanika, a kod Gornje Soli takodjer više njih.

2. Slatina na zapadu Gradačcu u sjevernoj Bosni.

3. Jedan je slanik kod Jošavice blizu Odžaka (izpod Vučjega brda).

b) Kiseljaci ili kisela vrela:

1. Slatina. Slatina leži tri sata Banjaluki na sjevero-iztoku u prekrasnoj okolici, te je poznata ne samo poradi svoje kisele vode, nego i poradi sumpornih toplica.

2. Kiseljak blizu ušća Fojnice u Lepenicu. Ova je najbolja i najpoznatija kisela voda u svoj Bosni. Izvire na ravnici samo 15 koraka daleko od Lepenice, te je veoma obilna. U njoj ima sumporno-kisele vode, ugljično-kiseloga vapna i željeza. Ukusom svojim i vrstnoćom ravna je Rogatačkoj kiselici. Toplota vrela broji 8°R. Voda

se ta pije lahko, te zato polazi u Kiseljak sila svieta, da se lieči od raznih bolesti, osobito od boli jetara. Nu buduć da tu nema pristaništa, to živu gosti ili pod šatori ili pod vedrim nebom.

3. Kiseljak kod hana Bretalovića, dva sata Busovači na jugo-iztoku. Ovo je vrelo srodno jur opisanomu; čini se ipak, da u njem ima više željeza.

4. Neprotražena su još vrela: Krapina izmedju Sarajeva i Zvornika; Han Kiseljak Tuzli na zapadu, i kisela voda kod Rudnice u okolici Novopazarskoj.

c) Sumporna vrela:

1. Banjalučke toplice. U gornjoj varoši Banjalučkoj ima još od prastarih vremena (valjda iz VI. stoljeća po Is.) kupalište s toplom sumpornom vodom. Tuj stoji okrugla, od kamena sagradjena zgrada s kulom, koja ima odozgo okrugle rupe; te neki misle, da ta zgrada potiče još od Rimljana. Voda je tu vrlo čista i ugodno mlačna, te 1·3 m/ duboka. Tlo je posuto malim kamenjem i prudjem. Klupâ nema u vodi nikakovih. Drvena kućarica, što je skopčana s kupalištem, služi za stan turskomu najamniku. Tri sata Banjaluci na sjevero-iztoku druge su sumporne toplice, po imenu

2. Slatina, u kojoj ima i spomenuti već kiseljak. Slatinske toplice uzdižu se na visokoj ravnici. Po analizi S. Lozanića ima u slatinskoj vodi sumporne kiseline i ugljične kiseline, zatim kalcijum-oxyda i natrijum-oxyda. Toplota tih toplica broji 30°R.

3. Ilidža (turska rieč, znači „Toplice“) na Sarajevskom polju. Ovo su najglasovitije toplice u svoj Bosni, te se polaze tim više, što su blizu glavnomu gradu (samo 2 sata daleko). Toplice su na lievoj obali Željeznice; samo vrelo ima mnogo sumpora te je veoma toplo. Omer-paša sagradi tuj han za obitavanje odličnih gosti.

4. Novopazarske toplice, pol sata od varoši udaljene. Ove sumporne toplice bijahu još starim Rimljanom poznate, ter i sada stoji osmerostrani basen, što ga oni sagradiše. Basen taj ima u promjeru 7·6 m/. Toplota vode broji 34—35°R.

d) Indiferentne toplice:

1. Banja, nedaleko Prieboja. Tuj su tri topla vrela, izviruća izpod stiena mnogo niže od površja rieke Lima. Sada se rabe samo dva vrela. Voda tih vrela topla je 25—30°R, osobito je čista i prozirna, te nema nikakva mirisa ni teka. Od ruda biti će u njoj samo

nešto malo sumpora i željeza. Blizu toplica ima stari samostan sv. Nikole, što ga je po narodnoj tradiciji sagradio srbski kralj Uroš I., kad bje izliečen od neke bolesti.

B. Rieke.

Rieke u Bosni i Hercegovini spadaju na dva pomorja. Jedne teku u Savu, te Savom i Dunavom u crno more; a druge uviru u jadransko more. Razstavlja pako jedne od drugih opisano već razvodno gorje. Rieke crnomorske teku Bosnom prema Posavini, struje sjevernim pravcem u dubokih dolinah, medju šumami zaraslimi obronci, te tvore stupnjevine. Rieke naprotiv pomorja jadranskoga, dolazeće s gorskih obronaka, prosiecaju razrovanu i krševitu visočinu hercegovačku i hrle prema moru. Nu od svih tih rieka prokrčila si je jedina Neretva put do mora; sve ostale jesu rieke ponornice, koje se gube u podzemnih špiljah, te se često na kojem bližem polju pomole, da jih opet iza kratka toka u kojem ponoru nestane. Ove ponornice narastu često s proljeća veoma naglo, poplave svu okolicu i tvore močvare i kaljuže, koje često ni u ljetu nepresahnu.

Rieke područja crnomorskoga.

1. Sava.

Najznamenitija rieka bosanska jest Sava, koja je ujedno medjom izmedju Bosne i Hrvatske (Slavonije), i to od ušća Une kod Jasenovca pa do ušća Drine kod Rače. Sava je široka: od Jasenovca do Stare Gradiške 138—163 $^m/$, od Stare Gradiške do utoka Vrbasa 151—190 $^m/$, od Vrbasa do Bosne 170—246 $^m/$, od utoka Bosne do Županje 208—281 $^m/$, a od Županje do Rače 265—341 $^m/$. Izprvice ima Sava brzinu od 0·64—0·95 $^m/$ za sekunde, kasnije samo 0·42 do 0·75 $^m/$; mjestimice je vrlo duboka (n. pr. medju Svinjarom i Pričcem, gdje su god. 1875 za najpliće vode izmjerili dubinu od 20—25 $^m/$), premda joj srednja dubina za najmanje vode broji samo 3·16—6·32 $^m/$. Duž ciele bosanske medje plove po Savi parobrodi i velike ladje sa tovarom od 1500—2000 metr. centi.

Sava je po Bosnu veoma znamenita, jer ju spaja sa susjednom Hrvatskom, ter preko Hrvatske sa srednjom Evropom. Iz Posavja vode doline bosanskih rieka i pritoka savskih (Vrbasa, Bosne) u srdce Bosne i do najglavnijih gradova bosanskih (Sarajeva, Banjaluke i t. d.) Premda je Sava tako znamenita sa trgovačkoga i strategijskoga gledišta, to neima medju Jasenovcem i Račom ipak nijednoga mosta

preko rieke, koj bi olakšao prelaz sa hrvatske (slavonske) na bosansku obalu. Promet medju obiema obalama posreduju samo čamci i skele.

Posavina bosanska nije toliko izvrgnuta savskim poplavam, koliko hrvatska (slavonska obala). Prvi je razlog tomu, što je bosanski brieg 4—6 m/ visok, a drugi, što se bosanske planine mnogo bolje približuju Savi, nego li hrvatske (slavonske) planine. Samo na dva mjesta, i to medju Starom Gradiškom i utokom Vrbasa (Lievčanice polje ili Lievča polje), zatim medju utokom Bosne i Drine, gdje su planine 3—6 sati udaljene, traju poplave duže vremena. Osobito vriedi to za kut medju Savom i Drinom, gdje ima vječnih močvara (Brodača).

Od ovećih bosanskih rieka utiču u Savu ove: Una, Vrbas, Ukrina, Bosna i Drina.

1. **Una**. Ova 182 K/m duga rieka izvire izpod gore Čemernice blizu Srba u ličkom okružju (u Hrvatskoj), teče najprije na medji hrvatsko-bosanskoj sve do razvalinâ staroga samostana Rmanje, prelazi zatim na bosansko zemljište, teče tuj izprva tiesnom i krševitom dolinom, od Bišća (gdje se prema sjevero-iztoku kreće) do Krupe u otvorenoj dolini, dalje do Novoga šumovitom gorom, a odavle do Dubice u širokoj dolini, koju zapremaju nizke gore. Kraj posljednjega mjesta ulazi Una u nizinu i utiče kod Jasenovca u Savu. — Dolina je visoka: kod Bišća 247 m/, kod Krupe 170 m/, a kod Kostajnice 128 m/.

Una ima jak pad i krševito korito, do ušća Unca je pregaziva, kod ušća Sane duboka je 0.5—1 m/, a dalje i preko 1 m/, a široka ja 76—114 m/. Brodiva je od Novoga do Jasenovca, te nosi tuj plitke ladje sa 150—500 metr. centi tovara. Preko Une vode mostovi: kod Kulen-Vakufa, Bišća, Krupe, Otoke i Kostajnice. Najznatniji pritoci Une jesu, i to na desnoj strani:

a) Unac, izvire u planini Šatoru, teče nešto malo sjevero-zapadno, izlazi zatim na iztočnoj strani Šajnovca iz uzahne i duboke doline i okreće na podnožju Lunjevače sjevero-zapadno. Tuj prima potok Leskovac i ulazi u duboku provalu, a odavle teče u dolinu Mokronogu, prima Visočicu i ulazi u dolinu Drvar (visoka 534 m/), gdje vodi most preko njega. Kasnije teče medju 60—75 m/ visokimi stienami i utiče u Unu niže samostana Rmanje.

b) Sana, izvire na planini Vitorogi, teče do Priedora sjevernim pravcem, a odavle smjerom zapadno-sjevero-zapadnim sve do Novoga, gdje utiče u Unu. Od izvora do Ribnika prolazi visokimi i šumovi-

timi gorami, od Ribnika do Ključa plodnom, a odavle do Sanskoga mosta otvorenom dolinom. Pred Priedorom urve se pô sata dugim, krševitim klanjcem, a iza Priedora ulazi u nizinu i nosi tuj plitke ladje sa 100—200 metr. centi tovara. Dolina Sane je visoka: kod Ribnika 329 m/, kod Ključa 282 m/, kod Sanskoga mosta 166 m/, a kod Priedora 126 m/. Prieko Sane vode mostovi: kod Ključa, Sanskoga mosta, Priedora i Novoga.

Pritoci Sane jesu ovi — na lievoj strani: Ribnik, Prisjeka kod Ključa, Sanica, Dubrava, Željeznica i Japra (koja nastaje od Velike i Male Japre); na desnoj strani: Gomionica, koja izvire 2 sata zapadno od Dobrinje, prima Stratinsku i utiče više Priedora u Sanu.

2. **Vrbas.** Vrbas (dug oko 223 K/m) nastaje od više potoka, izvirućih na planinah Zecu i Raduši, teče ponajprije sjevero-zapadno medju Gornjim i Dolnjim Skopljem širokom i plodnom dolinom; od Jajca teče prema sjeveru medju visokimi, šumovitimi i kamenitimi, mjestimice tiesnimi briegovi, kod Banjaluke skreće sjevero-sjevero-iztočno i teče tim smjerom sve do ušća kod Svinjara. Blizu Maglaja ulazi Vrbas lievim briegom u polje Lievčanice, dočim mu desni brieg prati gora Motajica. Vrbas je u obće plaha rieka jaka pada; u gornjem je toku brzica, jer ga gudure suzuju. Do Jajca je za srednje vode gotovo svagdje pregaziv, od Jajca do Banjaluke dubok je 0·95 do 1·25 m/, a niže Banjaluke 1·25—1·56 m/. Širok je kod Skoplja 40—50, od Skoplja do Jajca 50—60, od Jajca do Banjaluke 80, a niže Banjaluke 100 koraka.

Dolina Vrbasa jest od Skoplja kroz 6 sati preko jedne ure široka, dobro obradjena i gusto naseljena, te se broji medju najplodnije prediele Bosne. Kraj Jajca jesu mu briegovi s obih stranâ strmi i krševiti. Od Banjaluke razprostranjuje mu se dolina, prelazeć sve više u pravu ravninu. Dolina Vrbasa jest visoka: kod Gornjega Skoplja 687 m/, kod Dolnjega Skloplja 535 m/, kod Vienca 451 m/, kod Jajca 391 m/, kod Banjaluke 176 m/, na početku polja Lievčanice 139 m/.

Preko Vrbasa vodi kameni most kod Skoplja, zatim dva mosta kod Jajca i dva mosta kod Banjaluke. Pritoci Vrbasa jesu:

Na lievoj strani:

a) Omanji potoci Visočica, Koprivnica i Semnišnica.

b) Pliva. Ova rieka izvire na sjevernoj strani Vitoroge planine i teče kraj gornje Plive (1020 m/) visokimi gorami zatvorenom dolinom i to smjerom sjevero-iztočnim sve do mjesta Jezera (Gjöl-hisar). Tuj

prima pritok J o š a v u, tvori krasno jezero, te utiče izpod zidina Jajca u Vrbas, u koji se urve izmedju svojih visokih i krševitih briegova divnim i visokim slapom.

Krasni slap, kojim se Pliva iz jezera ruši u Vrbas, sastoji od 9 trakova. Glavni trak širok je 12—13 m/, a visok 28—29 m/; ostali su traci manji i ruše se niz pećine, koje većinom sastoje od mačika. Sam je Vrbas na ovom mjestu, gdje se Pliva unj ruši, veoma dubok i okružen visokimi pećinami; a u dubokoj kotlini, kamo se Pliva obara, šumi i pjeni se voda, ter sitni vodeni mjehurčići padaju na desnu obalu Vrbasa, gdjeno se prostiru zeleni vrtovi kršćanskoga predgradja Kozluka. O tom slapu Plive ima u Bošnjaka nešto čudnovata poslovica:

„Gdje pada Pliva u Vrbas,
Ondje ona gubi svoj glas.“

c) Nekoji omanji potoci: C r n a r i e k a (Varcar Vakuf 611 m/), C r k v i n a kod Banjaluke, zatim izmedju Banjaluke i Maglaja D r a g o č a j i B u k o v i c a.

Na desnoj strani:

a) K r e z l u k, izvire u gori Karauli, utiče u Vrbas kod Jajca.

b) U g a r, izvire u Vlašić-planini, prima potoke U g r i ć e i K o z i c u, te utiče u Vrbas kod razvalina grada Komotina.

c) V r b a n j a, izvire u Vlašić-planini, prima J o š a v k u na desnoj strani i utiče medju Banjalukom i Slatinom u Vrbas.

3. **Ukrina.** Ukrina izvire na planini Borju, te nastaje od dviju izvor-rieka: od Velike i Male Ukrine. U Veliku Ukrinu utiču potoci L u k a v a c i Š n j e g o t i n a. Kad se Mala i Velika Ukrina sastanu, (189 m/ visine), teku pravcem sjevero-iztočnim; sjedinjena Ukrina prima na lievoj strani pritok V a j a č k u, teče kraj Dervente i utiče Brodu na zapadu u Savu.

4. **Bosna.** Ova rieka (duga 223 K/m) izvire na podnožju gore Igmana, 3 sata Sarajevu na zapadu. Obilno vrelo njezino jest u prostranoj pećini, u kojoj se stiču mnogobrojni potočići i izvori, koji kroz vapnenu goru Igman prolaze i ovdje se sabiru. Upravo s ovoga razloga jest Bosna već na izvoru prilično jaka i široka rieka. Ponajprije teče ona zapadnim krajem Sarajevskoga polja, zatim izmedju šumovitih gora pokraj Visokoga, Kaknja i Zenice, iza toga prolazi medju šumovitimi gudurami od Gradišta do Orahovice, a napokon teče do Modriče više ili manje otvorenom dolinom, iza koje prelazi u nizinu. Bosna pravi u obće velike zakuke (serpentine), ali glavni joj je pravac prema sjeveru, malo ne sasvim uzporedo s Vrbasom.

Bosna utiče pokraj Šamca u Savu. Širina joj broji: od izvora do ušća Miljacke poprieko 23 $^m/$, od ušća Miljacke do Visokoga 47 do 57 $^m/$, kod Visokoga 87 $^m/$, a medju Dobojem i Kaknjem 45·5—53 $^m/$, u Zeničkoj ravnici korito joj je 160 $^m/$ široko, iza toga se suzuje, te se širina mienja sve do ušća izmedju 57 i 95 $^m/$. Samo kod Kotorskoga opet se nešto više razširuje.

Dolina Bosne neprestance se širi i opet suzuje, te je izmjena sutjesakâ i razširina najglavniji biljeg te doline. Dolina Bosne jest visoka: na južnoj strani Sarajevskoga polja 150 $^m/$, kod Dvora 502 $^m/$, kod Visokoga 448 $^m/$, kod Kaknja 386 $^m/$, kod Zenice 315 $^m/$, kod Vranduka 313 $^m/$, kod Golubinja 288 $^m/$, kod Žepča 266 $^m/$, kod Maglaja 193 $^m/$, kod Doboja 172 $^m/$, kod Modriče 148 $^m/$.

Bosna nije kao Vrbas rieka plahovita, već je pada srednjega i umjerene brzine. Duboka je izmjenice 0·6—1·5 $^m/$; od Maglaja je brodiva za plitke ladje, a od Golubinja nosi splavi. Preko Bosne vodi: kameni most kod Ilidže, i drveni mostovi kod Dvora (Reljeva), Visokoga i Zenice. U Bosnu utiču ovi pritoci:

Na lievoj strani:

a) Žujevina (Blažuj), izvire izpod Bjelašnice blizu Tarčina, ter primiv potok Rakovicu, utiče kod Osieka u Bosnu (Tarčin 659 $^m/$, Blažuj 529 $^m/$).

b) Lepenica, nastaje od više potoka iz Ivan-planine i Bitovnje, teče sjeverno i sjevero-zapadno, kod Ban-brda prima Kreševu, a kod Kiseljaka Fojnicu, te utiče kod Visokoga u Bosnu. Ona teče ponajprije uzkom, pa do izpod Kiseljaka 1—$1^1/_2$ ure širokom dolinom, plodnom i vrlo marljivo obradjenom. Primivši Fojnicu, prolazi gudurastim klanjcem, koji se do Visokoga proteže. Lepenica je na mnogih mjestih pregaziva, kod ušća je široka 50 koraka. Dolina Lepenice je visoka: kod Gradca 545 $^m/$, kod Kiseljaka 488 $^m/$, kod ušća 448 $^m/$. Premoštena je rieka kod Ban-brda, Kiseljaka i Visokoga. Fojnica izvire iz maloga jezera Prokosa na vrhu gore Vranice kano Dragača, teče iztočno kroz varoš Fojnicu (599 $^m/$), a pô sata malo niže sastaje se sa Dusinom i zove se odavle Fojnica. Primivši još na lievoj strani Mlavu utiče u Lepenicu. Na Fojnici ima most, preko kojega vodi cesta iz Kiseljaka u Busovaču.

c) Lašva, izvire u Karauli gori, 6 sati Travniku na zapadu, teče kao poveći potok iztočno-jugo-iztočno kroz Travnik, pošto si je gudurastim klanjcem put utrla u široko i prilično pitomo polje travanjsko, koje se 2 ure daleko do Viteza prostire. Tuj skreće sjevero-

iztočno i utiče u Bosnu kod Janjićâ izmedju Zenice i Kaknja. Lašva je mala riečica i može se za male vode svuda pregaziti. Kod Travnika ima preko nje dva mosta: jedan drven, a drugi kamenit, a isto tako i niže u polju kod ulieva Grmavice. Dolina Lašve je visoka: kod Travnika 516 m/, kod Viteza 395 m/, a kod utoka Kozice 383 m/. — Pritoci njezini jesu ovi: na desnoj strani Komarnica, Grovnica, Grmavica i Kozica (sa potokom Klokotom); na lievoj strani pako Mrkvina i Biela (Bila).

d) Lješnica (Lišnica). Ona nastaje od više potoka blizu palanke Novi-šeher i teče liepom dolinom sjevero-iztočno, te utiče $^3/_4$ sata više Maglaja u Bosnu. Baš pred njenim utokom sužava se dolina i ima preko nje most, jer obično brzo naraste, kad je kišovito.

e) Usora, nastaje od više potoka, koji izviru na gorah Borju i Oćeji. Ojačana potokom Živanjskom teče izmedju visokih i šumovitih briegova prema sjeveru, te se kraj Tezlića sastaje sa Malom Usorom, koja takodjer izvire na planini Borju (južno od Klupe). Odavle teče sjevero-iztočno i utiče iznad Doboja u Bosnu. Usora je gorska brzica, tekuća 2 sata izpred ušća tiesnom i vrlo riedko naseljenom gorskom dolinom, koja se poslije tako razprostranjuje, da se rieka izmedju nizkih briegova za velikih kiša razlije i dolinu na daleko poplavi. Širina joj je u gornjem toku 19 m/, a niže 38 m/; za normalne je visine malo ne svigdje pregaziva, dočim je za visoke vode komunikacija zatvorena na više dana, jer je prevoz svagdje težak i pogibeljan. Dolina Usore je visoka: kod mjesta Usore 391 m/, kod Žabljaka 203 m/, kod ušća 168 m/.

f) Omanji potoci Foča, Veličanka i Plavuša.

Na desnoj strani:

a) Željeznica, izvire na visokoj i krševitoj planini Treskavici, 8 sati Sarajevu na jugu. Urvajuć se tiesnom gorskom dolinom prelazi u Sarajevsko polje, gdje je 18—20 m/ široka i 0·3—0·7 m/ duboka, te utiče kod Ilidže u Bosnu (tuj ima i most preko nje). Prolazeć od izvora do Kieva medju okomitimi briegovi tvori nekoliko malih slapova i to najviše medju Crvenim klanjcem i Kievom. Dolina Željeznica je visoka: umah izpod izvora 928 m/, kod Medjustiena 806 m/, kod Kieva 601 m/, na ušću 519 m/.

b) Dobra, postaje iz više potoka, medju kojimi je Lukavac ponajveći. Oni iztiču na podnožju zapadnoga obronka Trebevića. Dobra ide izprvice zapadno, a kasnije sjevero-zapadno.

c) Miljacka. Miljacka nastaje od dvaju izvor-potoka: od Paoštice (južne Miljacke) i Mokranjčice (sjeverne Miljacke). Paoštica izvire izmedju Viteza i Romanije, do šest sati hoda od Sarajeva i spušta se blizu sela Bare u neku guduru, koja je strmimi obronci Jahorine s jedne strane, a s druge strane opet obronci Kalovitog brda i Klokočevnika omedjašena, iz koje se tek kod Starog grada, $2^1/_2$ sata jugo-iztočno od Sarajeva opet pokazuje i tu se sa Mokranjčicom sastaje.

Mokranjčica ili sjeverna (prava) Miljacka izvire kod Kadinog sela u gori Stubčanici. Prošav šumovitom ravnicom, a kasnije ravnom livadom ulazi u stienovitu guduru izmedju Ljadogoština i Sokolina i južno izlazi opet iz nje i svrće na podnožju Sokolina zapadno, pa teče kano nekim kanalom izmedju Odagjede i Klokočevnika, a najposlije pada u provale izmedju obronaka Klokočevnika i Buloga na 95 $^m/$ u dubljinu u Paošticu ili južnu Miljacku.

Obadvie idu sada slivene kao Miljacka nekom uzahnom dubokom dolinom zapadno, koja je vrlo strmimi obronci opasana, izlazi zatim u ravno polje Sarajevsko, dieli Sarajevo na dva nejednaka diela, nastavlja svoj zapadni tok još čitav sat k Bosni, te utiče, 60 koraka široka, $^3/_4$ sata izpod Ilidže u Bosnu. Preko Miljacke ima kamenit most na pol puta izmedju Staroga grada i Sarajeva, i zove se Kozja ćuprija. U samom Sarajevu ima tri kamenita mosta i jedan drveni most na Sarajevskom ~~polju. Pritoci Miljacke je~~su: na desnoj strani Bioška i Koševa, a na lievoj strani Dobrinja.

d) Vogača, Ljubišnja i Misoča omanji su potoci.

e) Stabnja, izvire na planini Zarudju, teče prema jugu zatvorenom dolinom, prima Crnu rieku, skreće zatim prema zapadu i utiče kod hana Stabnje u Bosnu.

f) Omanji potoci Trstivnica (Trstionica), Ribnica i Babina rieka veoma su neznatni.

g) Krivaja. Ova rieka nastaje od dvaju izvor-potoka, od Bioštice i Olovnice. Bioštica ili Biostrica izvire na Visočniku, ter prima tekuć prema zapadu više pritoka, od kojih je Stubčanica najznamenitija. Kod Olova (635 $^m/$) sastaje se sa Olovnicom i tuj dobiva ime Krivaja. Odavle teče Krivaja sjevero-zapadno ponajprije po visokimi i krševitimi stienami zatvorenoj dolini, koju na daljem toku obrubljuju visoki i šumoviti obronci. Krivaja ima kamenito korito, obiluje vodom, te je brzica. Kraj Careva hana je 50, dolje niže 60

do 80 koraka široka, a 0·3—1 m/ duboka; na ušću kod Zavidovića (niže Žepča) široka je 80 koraka, a duboka 1·3 m/. Od pritoka njezinih vriedno je spomenuti Dubošticu na lievoj, a Grabovac i Ribnicu na desnoj strani.

h) Spreča, izvire Zvorniku na zapadu, teče sjevero-zapadno širokom, liepom i vrlo plodnom dolinom, koju okružuje na sjeveru Majevica, a na jugu Konj i njegovi ogranci. Samo na dva mjesta suzuje se ta krasna dolina, prije utoka Jale i prije utoka same Spreče u Bosnu. Dolina je visoka: blizu utoka Gostilja 250 m/, blizu utoka Jale 231 m/, kod Gračanice 219 m/.

U dolnjem toku obiluje Spreča vodom, postaje do 70 koraka široka i 1—1·3 m/ duboka, te se nasuprot Doboju ulieva u Bosnu. Od mnogobrojnih pritoka njezinih najznamenitiji su Jala i Gostilj. Jala izvire u Majevici jedan sat sjeverno od Soli gornje, a teče južno kroz to mjesto i poslije tri četvrta sata prieko u neku dolinu, svrće na podnožju Banovačkih brda zapadno i ide tako krivudajući malo oko južnoga kraja Dolnje Soli k Spreči, koju poslije tri sata niže spomenutoga sela dostiže. Zapadna dolina Jale široka je 400 do 1000 koraka, sama rieka dade se malo ne svigdje pregaziti. Jala dobiva pritok Solinu.

Preko Spreče ima drveni most više utoka Gostilja i drugi opet zapadno od Gračanice.

5. **Drina.** Drina postaje sûtokom Tare i Pive kraj sela Huma, 4 ure Foči na jugo-zapadu.

Tara, koja se smatra glavnom riekom, izvire izpod visoke gore Koma (Visitora), te postaje od potoka Verušnice, Magarice i drugih; teče najprije sjevernim pravcem okolicom Kolašina i to tiesnom od gorskih obronaka zatvorenom dolinom, koja se iza utoka Kapitanove rieke u pitomu dolinu razprostranjuje, a poslije opet suzuje. Popriečna širina Tare broji 25—36 m/, korito joj je krševito, a pad jak.

Piva nastaje opet od potoka Tušine, Komarnice i Bukovice, teče izmedju strmih i visokih obronaka Durmitora s desne, a Vojnika Volujaka s lieve strane, i to ponajprije sjevero-zapadno, a od samostana Pive sjeverno sve do Huma, gdje se sa Tarom sastaje. Korito Pive je kamenito, pad jak, a za normalne visine je na više mjesta pregaziva.

Sastavši se obie ove rieke zovu se Drina. Drina teče od Huma do Broda sjeverno, tuj skreće sjevero-iztočno vijugajući se velikimi zakukami izmedju visokih krševitih i šumovitih gora do Višegrada

a odavle teče više ili manje sjeverno. Od ušća Žepe medjom je Srbiji i Bosni, kraj Janje prelazi u ravnicu, a naprotiv Rači izlieva se u Savu. Dolina Drine je visoka: kod Foče 446 m/, kod Goražde 350 m/, kod Višegrada 331 m/, kod Ljubovije 206 m/, kod Zvornika 179 m/, kod Janje 127 m/, kod ušća 81 m/.

Korito Drine pada strmo, zato struji rieka veoma brzo, mjestimici toli plahovito, da postaje brzicom, navlastito prema ušću. Rieka nosi u obilju šljunka i krši, koj se slaže na više mjesta u ogromne prudove, koje su plovitbi na uštrb. Dubljina joj je do ušća lima odsjekom 0·95—1·3 m/, a kasnije raste sve više, te iznosi mjestimice i 6—7 m/. Široka je napokon do ušća Lima 75—95 m/, do Lješnice 104—150 m/, a izpod ovoga mjesta 190—380 m/. Od Lješnice počam ciepa se Drina na trakove, koji se iza svake poplave promiene. Proljećem i jeseni nastaju tuj velike poplave, da kod istoga Zvornika sav promet obustave.

Plovitba po Drini je neznatna, ona nosi od Ljubovije samo splavi, 4 ure iznad Zvornika nosi već plitke ladje, a tek niže Zvornika je plovitba nešto sigurnija i slobodnija.

Na Drini ima više prevoza, i to kod Huma, Broda (više Foče), Goražde, Ustukolina, Ljubovije, kod Loznice i na Rači. Most ima samo jedan i to kameni kod Višegrada, a sagradio ga je glasoviti vezir Mehmed Sokolović za cara Sulejmana. Od toga mosta postade poslovica: „Ostade ko na Drini ćuprija.“

Drinski most kod Višegrada pravo je vještačko djelo, s toga zaslužuje, da ga malo pobliže promotrimo. On je, kako ljudi pričaju, još pred 300 godina troškom Mehmed-paše Sokolovića (1577) sazidan. Dugačak je 220 koračaja, širok je 4·6 m/, a na sredini do 9·5 m/ visok. Sedam ga godina zidahu. Prije zidanja podigoše vrlo liep han, 80 koračaja dugačak, a 30 širok. Šest kamenitih jednostavnih stupova držahu krov. Naokolo na zidovih idjaše hodnik od velikih kamenih ploča do 2 koraka nad zemljom uzdignut, a na svakom manjem zidu bijaše po jedna kamina, u kojih su radnici živjeli. Produžujući se jugo-zapadno stoji opet jedna zgrada iste veličine, to je kuhinja i magazin.

Nu sad su to sve razvaline. Samo je most ostao u cielosti (odatle i poslovica). On leži na jedanaest svodova, koji su od samih rezanih kocakâ, a gdje se sastavljaju, jesu olovom zaliveni. Na sred mosta diže se više stubâ kao neka kula.

Pritoci Drine, i to na lievoj strani:

a) Sutjeska (Sućesa), izvire na Sutjeskoj planini (ogranak Lebršnika), lomi si put izmedju visokih i krševitih klisurina i to jednu uru dugim klanjcem, koj priliči tiesnim, ogromnim vratam

MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ
SLOVANSKÁ
KNIHOVNA
V PRAZE

TRAVNIK

…Ä (vidi stranu 158).

(Prosječenica); iza toga teče pravcem sjevero-iztočnim 3 sata i utiče u Drinu izpod Huma. Dolina Sutjeske znatna je s toga, što njom vodi najkraći put iz Gačkoga u Foču, i što se može klanjac lahko braniti.

b) Bistrica (Dobropoljska rieka), nastaje na sedlu, koje spaja Treskavicu sa Golom Jahorinom. Ona je gorska brzica, dolina joj je veoma uzka; neko vrieme teče dapače do 100 $^m/$ dugom pećinom i tvori tako naravan tunnel, kojim se može prolaziti. Utiče u Drinu kod Broda.

c) Praća, izvire na sedlu Vitezu (1189 $^m/$) izmedju Gole Jahorine i Romanije, teče brzo smjerom iztočno-južno-iztočnim i utiče 40 koraka široka niže Goražde u Drinu. Tik pred ušćem vodi preko nje kukavan drven most.. Dolina Praće od istoimenoga sela do utoka u Drinu duboko je u pećine usječena, tako da jedva sama rieka protiče. Praća tvori mnogo zakuka, a i slapova i kataraktâ. Najznatniji pritok njezin je Rakitnica, koja teče kraj Rogatice (558 $^m/$).

d) Žepa, postaje na brdu Žepu, Vlasenici na jugu, teče izprvice ravnom dolinom, te ima mjestimice močvarnu obalu, nu u srednjem toku zatvaraju njezinu dolinu koje krševiti, koje šumoviti gorski obronci, a izpred utoka teče medju krševitimi stienami i utiče u Drinu kraj Vratara, gdje je široka 30 koraka.

e) Drinača izvire na planini Stoborju, 2 sata Kladnju na zapadu i zove se tuj Kladina. Prošav kraj Kladnja (593 $^m/$), teče do Grabovice, tuj se zove već Drinača, teče odsele uzkom, visokimi gorami zatvorenom dolinom i utiče kod Kosijereva u Drinu. Najznatniji pritok njezin jest Jadar, koj protiče sjevernim pravcem pitomu gorsku dolinu i utiče kraj Kuzlara. Pad Drinače u obće je srednji, širina njezina broji 32—40 $^m/$, a dubina 0·6—1 $^m/$.

f) Niže Drinače utiču u Drinu neki manji potoci, nu od svih je najznatnija Janja. Ona izvire u gori Majevici, teče pravcem sjevero-iztočnim i ulieva se kod mjesta Janje u Drinu.

Na desnoj strani:

a) Čehotina, izvire 3 sata Plievlju na jugu u Kraljevoj gori, provaljuje iz tiesne gudure u ravnu Plievaljsku dolinu, koju nataplja i oplodjuje, dalje teče sjevero-zapadnim pravcem šumovitom i slabo napučenom sredogorskom dolinom, te utiče 30 koraka široka kod Foče u Drinu.

b) Omanji potok Janina.

c) Lim, ima svoje vrelište na obroncih visokih planina Koma i Žlieba (Glieba). Više naime omanjih potoka stiče se u Plavskom

jezeru, a iz istoga jezera iztiče rieka, koja dobiva ime Lim, ter prelazi u Bosnu. Lim teče u Bosni tiesnom, od šumovitih gora zatvorenom dolinom pokraj Bielopolja, Brdareva, Priepolja i Prieboja pravcem sjevero-zapadnim, a uvire dvie ure iznad Višegrada. Dolina mu je visoka kod Priepolja 446 m/, a kod Prieboja 437 m/.

Lim u obće jako pada i brzo struji, briegovi su mu visoki i krševiti, dubljina mu je 0·6—1·5 m/, a širina najprije 57 m/, a onda do 100 m/. Most preko njega ima samo kod Priepolja i to loš.

Najznamenitiji pritok Lima s desne strane jest Uvac, koj postaje na gori Jadovniku, 2 sata Sjenici na jugo-zapadu; protičući zapadni kraj visoke ravnine Sjeničke (Sjenica 1069 m/), prolazi krševitom dolinom, a ojačan Vapom, koja mu s jugo-iztoka pritiče, skreće na sjevero-zapad, pa prelazi na bosansko-srbsku medju i približuje se pomalo k Limu, te se izlieva unj kraj Prieboja.

d) Ržava, dolazi sa iztočnog jugo-iztoka iz uzke, krševitimi obronci ogradjene doline i utiče kod Višegrada u Drinu. U Višegradu je duboka, i 30 do 40 koraka široka. Preko Ržave ima most kod Jagodine.

6. Omanji pritoci savski: *a)* izmedju Drine i Bosne: Siboštica, izvire u Majevici; Brka, utiče kod Brčkoga; Tinja, nastaje od Male i Velike Tinje u gori Majevici, utiče u Savu nasuprot Rajevom selu; Tolisa, izvire u Majevici, ulieva se u Savu kod Tolise; *b)* izmedju Vrbasa i Une: Vrbaska, izvire u planini Kozari, a utiče u Savu kod turske Gradiške; i Rakovica, izvire u Kozari, utiče u Savu niže Jasenovca.

2. Ibar.

Rieka Ibar, koji teče Novopazarskim sandžakom, jest pritok Morave, dotično Dunava. Ibar izvire izpod planine Haile. Samo mjesto, gdje izvire, zove se Ibrovo vrelo. Prvi su mu pritoci: Košutina, Lokva, koja dolazi izpod Smiljevice, i Bandjovlaska rieka. Kasnije se unj stiču Crnja, Ibarac i Bukeška rieka s desne strane, a s lieve Gjurenovićska rieka, Baščanska rieka i Vidrenjak.

Primivši sve ove potoke teče Ibar najprije sjevero-iztočno, prolazi kroz varoš Rožaj, zatim skreće pravcem iztočnim do Mitrovice, odavle teče prema sjeveru, od Jarinske kose do varoši Raške čini medju Srbiji i Bosni, te kod Raške ulazi u kneževinu Srbiju i pada jedan sat izpod Karanovca u Moravu. Dolina Ibrova je visoka: kod Rožaja 716 m/, kod Mitrovice 516 m/, kod utoka Bistrice 498 m/, kod Jarinja 452 m/, kod Raške 428 m/.

Od pritoka Ibrovih znatniji su ovi: Sitnica, koja dolazi sa Kosovog polja i utiče kod Mitrovice, te Bistrica na desnoj strani; na lievoj strani najvažniji je pritok Raška. Raška izvire u Suhoj gori, teče sjevero-iztočno kraj Novog pazara (544 m/) i utiče kod Raške u Ibar.

Rieke područja jadranskoga (mora).

Neretva.

Ova rieka (duga 178 K/m), izvire na visinah Jabuke i Čemerna sedla, 4 sata Gačkomu na sjeveru. U gornjem toku, malo ne do Konjica, lomi si put pravcem sjevero-zapadnim, do ušća Rame teče onda zapadno, a zatim skreće na jug, kano da ju sila vode Ramine na to tjera. Tekuć južno dieli grad Mostar na dvie polovine, a kasnije od utoka Bune teče opet jugo-zapadno. Izpod Metkovića (kod Opuzena) dieli se na dva rukava i raztače se u ogromne kaljužine u dvanaest trakova, od kojih pripada 9 jih velikomu, a 3 malomu rukavu. Ušće Neretve je deltasto i močvarno, te je okoliš ušća veoma nezdrav, tako da je narod stvorio poslovicu: „Neretva je od Boga prokleta.“ Neretva je u obće, navlastito do ušća Bune, brzica, koja za velike vode jako dere; korito joj je puno stiena i gudura, a briegovi su joj visoki i ponajviše krševiti. Širina joj je od Konjica do Bune 47 do do 60 m/, dubljina pako različita, te broji za normalne visine 0·6—2 m/. Od ušća Bune raste joj dubljina i širina, te nigdje nije više pregaziva; niže Počitelja je 100—120 m/, a od Metkovića niže 140—170 m/ široka, nepravilna je korita, a neznatne dubine (4—5 m/).

Dolina Neretve do Konjica tiesna je i divlja, visoke ju i vrlo strme stiene gorskih obronaka zatvaraju; do Jablanice teče nešto otvorenijom, koje pitomom, koje šumovitom dolinom; iza ušća Perutca stežava joj se dolina poput gudure: to je Neretvin klanjac (9 sati od Mostara), u kojem ju s obie strane zatvaraju okomite 630—950 m/ visoke gorske stiene, a ona se izmedju njih vere i put si utire. Iza ušća divlje Grabovice razprostranjuje se dolina Neretve, te je kraj Vojna do $1^1/_2$ ure široka; gore pako, sve dovle gustom šumom zarasle, postaju sve to više gole i krševite. Kraj Mostara otvara se dolina u plodnu i dobro obradjenu ravnicu. Od Bune pa do izpod Počitelja i Gabele prate rieku podanci srednjih gora, a ušćem Bregave s lieve i Trebižata s desne strane opet joj se dolina razširuje. Dolina Neretve je visoka: kod Uloga 704 m/, kod Glavatičeva 328 m/,

Konjica 319 m/, kod Jablanice 224 m/, kod ušća Drežnice 145 m/, kod Mostara 72 m/, kod Bune 24 m/.

Neretva je od Gabele, pače od Čapljine, plovna za manje brodove, a od Metkovića do ušća za brodove od 100—150 bačava i za omanje parobrode, dočim jur od ušća Bune nosi splavi. Mostovi vode preko nje: drven most kod Glavatičeva i dva kamena mosta: kod Konjica i u Mostaru. Pritoci Neretve jesu:

Na lievoj strani:

a) Vlah, izvire u istoimenoj gori, tvori na putu, koj vodi iz Konjica u Mostar, duboko jezero Borci, teče pravcem iztočnim i ulieva se izpod Glavatičeva u Neretvu.

b) Buna (Bunjevci), s najveće strane ponornica, provaljuje kraj Blagaja uz obilnu vodu izpod visoke stiene (valjda je odtok vodâ Nevesinjskoga polja), teče južno-zapadno pitomom dolinom i utiče kod Bune u Neretvu. Široka je 40—50 m/, a duboka 0·7—1·5 m/.

c) Bregava, izvire u gori Trusini, 2—3 sata Stolcu na sjevero-iztoku; do Stolca teče tiesnom i divljom dolinom, kod Stolca (56 m/) ulazi u ravnicu (Stolačko polje), po kojoj se za velike vode razlije. Bregava je do Stolca plahovita, plitka i krševita korita, a visokih briegova; dalje pako teče mirno, široka je 14—30 m/, a duboka 0·6—1.5 m/. Utiče kod Čapljine u Neretvu. Na Bregavi ima dva kamena mosta kod Stolca.

d) Krupa, postaje od Utovog blata, teče zapadno i ulieva se kod Doljanâ u Neretvu.

Na desnoj strani:

a) Tiešanica, izvire u Ivan-planini, teče jugo-zapadno i uvire u Neretvu kod Konjica.

b) Neretvica (Mala Neretva), izvire izmedju Zeca i Bitovnje, teče liepom, širokom i dobro obradjenom dolinom, i utiče 3 sata izpod Konjica u Neretvu.

c) Rama, vodom obilna ponornica, izvire na podanku Raduše planine kraj Kopčića-odžaka. Teče ponajprije tiesnim koritom do Duge, gdje s lieva prima Dušnicu; zatim protiče plodnu i gusto naseljenu Ramsku kotlinu (391—394 m/), prima Bajnu Lučicu, ulazi iza toga u uzku visokimi gorami zatvorenu dolinu i uvire (30 koraka široka) izpod Slatine, ondje, gdje Neretva skreće sa zapadnoga na južni pravac.

d) Drežnica, izvire na planini Vranu, teče šest sati uzporedo sa Ramom po uzkoj, golimi stienami zatvorenoj dolini, široka je 25 koraka, i utiče 4 sata izpod Jablanice u Neretvu.

e) Lištica ili Jasenica. Lištica izvire na planini Čabulji, a kod samostana Širokog briega utiče u nju drugi izvor, koj provaljuje iz pećine gore Crnića. Lištica teče najprije južno, zatim iztočno, protiče Mostarsko blato u duljini od $2^1/_2$ sata, te ponire u zemlju izmedju Huma i Njemačkoga brda. Kod Milkovića izvire na novo pod imenom Jasenice, teče Mostarskim poljem u pravcu jugo-iztočnom i utiče (40 koraka široka) nedaleko Bune u Neretvu. Mostova ima kod Širokog briega i Bune. Pritoci Jasenice jesu: Crnašnica i Žvatić na lievoj, a Ugrovača na desnoj strani.

f) Trebižat, nastaje od više kraških potoka kraj Vrgorca i Imotskoga (valjda je nastavak Vrlike), teče brzo pravcem jugo-iztočnim po širokoj i dobro obradjenoj dolini, prolazi Ljubuškim poljem (239 $^m/$), i utiče izmedju Čapljine i Gabele u Neretvu.

Opisavši ovako riečje Neretvino bilo bi nam štogod kazati i o riekah ponornicah. Ove rieke neimaju pravih izvora, ili se barem za nje nezna. Nastaju pako većinom u šupljih pećinah, gdje se voda sabire, ter onda riekom odtiče. Rieke ponornice (izuzev Trebinjšćicu) obično su malene, neznatne i kratka toka, ter se napokon gube u u zemlji propadajuć u ponore. Često se na drugom mjestu opet ukažu, nu vazda pod drugim imenom, tako da jedna te ista rieka nosi po više imena n. pr. Mrtvica — Bistrica. Ponajglavnije rieke ponornice spomenuli smo već prije opisujuć visoke ravnice u Bosni i Hercegovini.

C. Jezera i močvare.

Jezera. U Bosni i Hercegovini nema prostranih jezera. Sva malena jezera jesu gorska jezera, iz kojih rieke neke ili izviru ili pako njimi protiču. Najpoznatija jezera jesu:

1. Jezero Plive. Ovo jezero (visoko nad morem 431 $^m/$) tvori rieka Pliva gradu Jajcu na zapadu. Dugo je $1^1/_2$ sat, a široko $^1/_2$ sata (po nekih 1000—2000 koraka), te se prostire od zapada prema iztoku. Na zapadnoj mu strani leži na Plivi grad Jezero ili Gjölhisar, koj je doduše zapušten do zla boga, ali ga Bošnjaci ipak vole zvati bosanskom Venecijom (tobože što je poput Mletakâ na vodi sagradjen.) Na iztočnoj strani jezera nastaje opet rieka Pliva, nu

malo zatim tvori ona prekrasan slap (visok 28 $^m/$), te se pod zidinami Jajca ruši strmo u Vrbas.

Južna obala „Jezera“ veoma je krasna. Tuj se nižu poput čunova okrugli brežuljci, od kojih su najljepši Otomaljsko brdo i Oštro brdo, ter obrubljuju svojimi harmonijskimi konturami bistru, poput zrcala jasnu i modru površinu vodenu. Ova su brdašca od vrha do podanka sva zelenom šumom obrasla, ter tvore prigorje neke kose, po imenu Gorice, koje se stere uzporedo sa jezerom, te se nad površje njegovo uzdiže kakovih 570 $^m/$. Po jezeru plove male i priproste korablje, na kojih se možeš provesti cielim jezerom. Sjeverna obala jezera jest plitka i glibovita, ter zarasla nizkimi vodenimi biljkami. Na jugo-iztoku jezera uzdiže se na visokoj stieni Zaslapje, ljetni dvorac posljednjih potomaka iz porodice Kulenovića, s kojega vidiš krasno po svem jezeru. „Krasan položaj“, veli I. Kukuljević, „ali tužan pogled, jer je na okolo sve pusto i mrtvo. Sve sami briegovi bez kuće i stana, bez polja i vrtova, a onaj bieli dvor čini se da nesluži za stan mirnih i prirodu ljubećih ljudi, već za gniezdo grabežljivih pticâ.“

2. Jezero Borci. Ovo se jezero prostire u prekrasnoj, divlje romantičkoj okolici izmedju gore Vrabca i Lipete, i to na vispoljani Borci, preko koje vodi put iz Konjica u Mostar. Na okolo jezera ima močvarnih livadâ, a ovim na zapadu puklo je ravno i liepo obradjeno polje, na kojem raste kukuruz. Obseg toga jezera broji za cielo $1^1/_2$ uru hoda, a nadmorska mu visina broji po prilici 500 $^m/$. Iz jezera iztiče rieka Vlah, koja kasnije utiče u Neretvu. Neki hoće, da je nekoč jezero bilo mnogo više i prostranije, pa da se je razlievalo po sadanjih livadah; nu da je sadanja rieka Vlah pećine na iztoku prorovala i put si do Neretve utrla.

3. Posve su neznatna ova jezera: Krupačko jezero na Nikšićkom polju, i jezero Prokos blizu Fojnice, iz kojega teče potok Dragača (inače Jezernica).

4. Na sjevernom podnožju, Durmitora u predielu „Jezero“ imade do 15 većih i manjih gorskih jezera. Najglavnije je Riblje jezero, zatim Crno jezero. Isto je tako poznato Čičko (Čiško ili Šiško) jezero na medji hercegovačko-crnogorskoj.

Močvare. Močvarâ i blatâ nalazimo u Bosni koje u Posavini i okolišu rieke Neretve, koje opet uz dalmatinsku medju. Uza to ima i omanjih močvara na visokih ravnicah, gdjeno se u proljeću, kad snieg kopni, rieke ponornice razliju i tvore močvare, koje medjutim za ljetne žege presahnu. Takovih povremenih močvarina ima na Glamočkom, Kupreskom, Duvanjskom, Gačkom i Trebinjskom polju. I u Posavini, kad se Sava razlije, velik se dio nizine pretvori u blato. Nu i to netraje dugo, veći se dio obično izsuši, samo medju Drinom

i Savom ostaju prave močvare. Da nabrojimo sada neke oveće i stalne močvare:

1. Brodača. Ova se močvara prostire Bjelini na sjeveru u kutu medju Savom i Drinom, prilično je prostrana i nepresahne nikada.

2. Ševarovo blato, zaprema sjeverni dio Lievanjskoga polja izmedju dalmatinske medje i planine Staretine.

3. Buško blato, na južnoj strani Lievanjskoga polja izmedju dalmatinske medje i planine Tušnice, prostrano je jedan sat.

4. Mostarsko blato, izmedju Širokog briega i Mostara. Ovo je blato dugo 2 sata, a široko 1 sat. Iz toga blata teče Jasenica u Neretvu. Nekoč je ta močvara kao što i sva dolina Neretve oko Mostara tvorila veliko jezero, za koje stari pisac Skylax pripovieda, da je u sredini svojoj imalo otok, dug 120 stadija.

5. Utovo blato, prostire se na lievoj obali rieke Neretve izmedju te iste rieke i pritoka joj Krupe.

VI. Podnebje.

Glavno razvodno gorje, koje Bosnu i Hercegovinu luči na dva pomorja, dieli obie zemlje i u klimatskom obziru na dva posve različita podnebna prediela. Onaj dio Bosne, kojega rieke utiču u Savu, možemo ubrojiti u tako zvanu pontsku pokrajinu (kao što Slavoniju i Ugarsku), a preostavšu čest Bosne i malo ne svu Hercegovinu uvrstit nam je u sredozemnu pokrajinu. Prema tomu dielimo Bosnu i Hercegovinu na dva podnebna prediela: na sjevero-iztočni prediel, kamo spada Turska Hrvatska osim južnoga diela, zatim prava Bosna i pašaluk Novopazarski, te jedna čest iztočne Hercegovine; — zatim na jugo-zapadni prediel, kamo ubrajamo južni dio turske Hrvatske (Glamočko, Lievanjsko i Kupresko polje) i svu zapadnu Hercegovinu.

1. U sjevero-iztočnom predielu jest podnebje u obće prilično oštro, nu i zdravo. Najveća toplota u ljetu broji jedva 25—28°R., dočim zima dostizava u gorskih dolinah —12 do —16°R., a u gorah još i više. Po visokih planinah traje zima do 8 mjeseci, snieg zapane tuj mjeseca studenoga te neokopni do konca svibnja. Po dolinah i u Posavini zima je blaža, ter sniega ima samo 2—3 mjeseca. Rieke se malo kad smrzavaju i to samo na kratko vrieme. Najljepša je godišnja doba upravo jesen. Vjetrova ima malo i to slabih, najviše duva vjetar s morske strane, po imenu Scirocco. U riečnih dolinah imade

jutrom veoma često gustih magla. Ljetni usjevi siju se obično u prvoj polovici mjeseca travnja, žanje se pako u srpnju i kolovozu, u gorskih krajevih kadikad i u listopadu, pače kad i snieg već zapane. Vino neuspieva baš dobro u tih krajevih.

Osobiti biljezi ovoga podnebnoga prediela jesu, što ima u njem mnogo oborine (kiše i sniega), i što se temperatura naglo mienja. Kiša pada obilno, ter traje i ljeti kadkada po više nedjelja. Temperatura mienja se naglo toli u ljetu koli u zimi, ter po dolinah ima kadkada mraza i sred kolovoza, makar je dan prije veoma vruće bilo. Dne 25. prosinca 1870. bijaše u Sarajevu n. pr. veoma zima (u jutro — 14·5°R, u podne — 8·5°R, na večer — 9°R.), a snieg bijaše zapao do 1·5 ᵐ/ visoko; noćju medjutim ugrije topli Scirocco uz kišu zrak tako, da je sutradan 26. prosinca bilo toplije za 18 stupnjeva (u jutro + 7·3°R, o podne + 10·1°R, pod večer + 9°R).

Već A. Boué pokušao je, da po toploti vrelâ opredieli srednju godišnju toplotu za neke krajeve ovoga prediela. On označi toplotu pojedinih pojasa ovako:

Za nizine oko Save	6·4°R.
Za dulibu medju Sarajevom i Travnikom	4·8 — 5·2°R.
Za visoke gorske doline	4 — 4·4°R.
Za visoke planine medju Bosnom i Arbanaskom	2·4°R.

Nu već O. Sendtner pokaza, da su računi Bouéovi netočni i preobćeniti, pače nevaljani; jer da se po stalnoj toploti vrela može doduše opredieliti srednja toplota tla, nu nikako toplota zraka. Po njegovih računih jest srednja godišnja toplota:

a) za nizine oko Save	6·54 — 6·90°R.
b) za dulibu medju Sarajevom i Travnikom	4·94 — 5·13°R.
c) za visoke doline u gorah	3·92 — 4·19°R.
d) za visoke planine medju Bosnom i Arbanaskom	— 1·81 — + 0·61°R.

Kraj ovako nedostatnih računa vriedno je, da ovdje pobilježimo meteoroložka opažanja dra. Möllendorfa, koj je 1870—1872. tečajem 20 mjeseci bilježio meteoroložke pojave u Sarajevu.

Mjesec i godina	Temperatura °R			Broj danâ s oborinom				
	Srednja toplota	Maxim.	Minim.	U obće	Kišom	Sniegom	Grâdom	Grmljavinom i olujom
1870. studeni	8·41	17	0·5	16	16	—	—	1
„ prosinac	0·52	11	— 14·5	16	9	8	—	1
1871. siečanj	0·—	11	— 9·8	13	6	10	—	—
„ veljača	0·71	13·3	10·1	5	1	5	—	—

Mjesec i godina	Temperatura °R			Broj danâ s oborinom				
	Srednja toplota	Maxim.	Minim.	U obće	Kišom	Sniegom	Gràdom	Grmljavinom i olujom
1871. ožujak......	4·02	14·1	— 5·5	13	8	7	—	2
„ travanj.....	8·70	19·5	— 0·5	12	12	—	1	1
„ svibanj.....	9·69	19·6	4·5	17	17	—	—	2
„ lipanj......	14·09	23·1	8·7	15	15	—	—	1
„ srpanj......	16·68	25·6	11	12	12	—	—	5
„ kolovoz.....	15·04	21	8·3	14	14	—	—	2
„ rujan......	13·65	20·5	7·5	4	4	—	—	1
„ listopad....	7·29	17·8	2	15	15	—	—	—
„ studeni.....	4·97	14·5	— 1·5	19	15	3	—	2
„ prosinac...	- 4·72	9·9	— 14·7	8	—	5	—	—
1872. siečanj.....	0·26	8·5	— 5·9	6	4	8	—	—
„ veljača.....	3·52	10·1	— 1·9	6	6	4	—	—
„ ožujak.....	6·02	14	0·9	11	10	—	—	1
„ travanj.....	9·74	17·6	3·9	12	12	1	—	2
„ svibanj.....	10·76	21·2	7·8	11	11	—	—	3
„ lipanj......	15·84	22·1	8·9	13	13	—	—	5

Po ovih opažanjih lahko nam je opredieliti srednju toplotu godišnjih doba, i to za:

zimu 70/71 .... 0.41°R.
proljeće 71 .... 7·47°R.
ljeto 71 .... 15·27°R.
jesen 71 .... 8·64°R.
zimu 71/72 .... — 0·31°R.
proljeće 72 .... 8·84°R.

Srednja godišnja toplota godine 1870/71 brojila je dakle 7·95°R. ili 9·9°C. (isto toliko, kolika je godišnja temperatura Vinkovaca ili Zavalja).

U jednoj godini, t. j. od prosinca 1870 do studenoga 1871 padalo je u Sarajevu kiše, sniega i gràda 155 dana. Uzmemo li na um, da je Sendtner za 108-dnevnoga boravka u Bosni nabrojio 50 kišnih dana, to se oba ova podatka dobro sudaraju.

2. U jugo-zapadnom predielu srodno je podnebje dalmatinskomu podnebju. Tuj je zima kratka i veoma blaga, sniega ima malo i brzo okopni, isto tako ima po visokih ravnicah i dolinah malo kad mraza. Nu zato duvaju zimi jaki vjetrovi, od kojih se osobito iztiče bura (sjevero-iztočnjak ili iztočnjak), zatim Scirocco (vjetar s mora),

koj donosi sobom kišu. Bura duva gdjegdje strašno, osobito po Kupresu, Duvnu i Lievnu, gdje se često ciela stada ovaca zametu, a i mnogi putnik glavom plati. Ljeti je vrućina u tom predielu upravo nesnosna, što je tuj tlo vapneno i kršno, koje se jako ugrije, ter što mnogo manje pada kiše, nego li u sjevernom predielu. K tomu imade u ovom predielu u obće malo vode, pa zato je zapadna Hercegovina prilično pusta i neplodna. Velika vrućina zavlada već u svibnju, te dostigne kasnije i 33°R. Usjevi se siju već u polovini ožujka, a žetva se obavlja koncem lipnja ili početkom srpnja.

VII. Bilje Bosne i Hercegovine.

Flora Bosne i Hercegovine dosta je slabo poznata. Sve, što u tom obziru znademo, zahvaljujemo iztraživanju Sendtnera, Knappa, Pantočeka, Blaua, Möllendorfa i drugih, koji su ovimi zemljami u različitih pravcih putovali. Nu ipak ima dosele velikih prediela, koji su sasvim botanički nepoznati, a takodjer i proputovane krajeve nemožemo smatrati dostatno protraženimi, jer jedan ili više izleta nije dostatno, da se koji prediel dovoljno iztraži.

Nu ipak nam pružaju podatci ovih botanika dovoljan materijal, ter si možemo barem po prilici stvoriti sliku flore bosanske i hercegovačke.

Već a priori možemo poslutiti, da će flora ovih zemalja biti veoma bogata; ima tuj najrazličitijih oblika zemaljske površine: ravnicâ, dolinâ, srednjih gora i briegova, pa i planina; ima takodjer veoma različnih geologijskih formacija, dakle svi su uvjeti tuj, da bude flora čim bogatija.

Osim toga leži Bosna i Hercegovina na medji dvajuh velikih odjela evropske flore, a to je uviek uzrok većemu bogatstvu flore.

Kao što je poznato, razlikujemo u Evropi četiri glavne pokrajine (Gebiet) florine, a to jesu:

1. Arktička ili alpinska flora, koja samo na sjeveru Evrope pokriva neprekinuto zemlju. Dalje prema jugu dolazi samo u slici otokâ na onih mjestih, koja se dižu preko stanovite visine, u srednjoj Evropi preko 1260 do 1900 m/.

2. Flora šumskoga prediela iztočnoga kontinenta (kako ju Grisebach zove) zauzima cielu sjevernu i srednju Evropu.

3. Flora prediela sredozemnoga mora, koja zaprema tri južna poluotoka: pyrenejski, apeninski i balkanski.

4. Flora stepna, koja zauzimlje ogromni prostor južne Rusije, te osim toga kao malen otok dolazi u nizini ugarskoj medju Dunavom i Tisom.

Razdioba ovih pokrajina ovisi glavno o podnebju; nu pošto i ovo prelazi polagano iz jednoga typusa u drugi i pošto sve biline jedne flore nepodnose jednako isto podnebje, to nemožemo očekivati, da bi se medju pojedinimi florinimi pokrajinami mogle točno opredieliti granice. Medju njimi ima uvjek širi ili uži pojas, kojega podnebje zadovoljava zahtjevom mnogih bilina jedne kao što i druge flore. Na takvom pojasu nalazimo dakle veoma zanimivu floru, koja sastoji od smjese bilinstva susjednih pokrajina; čim dalje idemo prema sredini jedne od ovih pokrajina, tim manje nalazimo bilina iz druge flore, dok konačno nestaje svih, te je flora samo typički razvijena.

Zemlje, koje barem čestimice spadaju u takav pojas, gdje prelazi jedna florina pokrajina u drugu, uvjek su najbogatije, te su sa botaničkoga gledišta najzanimivije.

Bosna pako i Hercegovina leže upravo na medji izmedju flore srednjo-evropejske i flore predielâ sredo-zemnoga mora ili da ju kraće zovemo, mediterranskom.

Akoprem je miešanje bilina mjestimice znatno, ipak možemo reći, da u glavnom pripada Bosna srednjo-evropejskoj, Hercegovina pako mediterranskoj flori.

Na viših planinah dolaze napokon jošte otoci arktičke ili alpinske flore, stepna flora pako manjka sasvim.

Pošto se bosanska flora znatno razlikuje od hercegovačke, biti će dobro, ako progovorimo o svakoj napose.

I. **Bosna** je većinom pokrita šumom, više nego ikoja druga zemlja Evrope, osim nekojih prediela Rusije. Od ukupne površine zauzimlju šume preko polovine (52·6%). Šume, a s njimi i cielu floru možemo najbolje po drveću, od kojega sastoje, razdieliti na ove pojase:

1. Šuma sastoji ponajglavnije od hrasta (Quercus sessiliflora), i lješnjaka (Corylus Avellana).

Taj pojas zauzimlje najniže i najtoplije prediele Bosne: Posavinu, dolinu Vrbasa, Une, Bosne i Drine, te siže do visine od 1200 stopa (380 m/). Starih hrastovih šuma nema skoro nikakvih, te stari hrastovi veoma su riedki; sve je posječeno i poharano, te hrast dolazi samo kao grm, tjerajuć iz korjena. Velika stabla dolaze samo amo tamo u skupinah, tako jih ima po Maureru kod Repinog brda izmedju Brke i Siboštice u Posavini i još na drugih mjestih.

Osim hrasta tvori veoma razširene šume lješnjak, Corylus Avellana, koji dobiva stablastu sliku.

Flora je veoma bogata, nu u svem flori hrvatskoj dosta slična.

U šumah i na manje obraslih brežuljcih nalazimo n. pr. Silene italica, Dictamnus Fraxinella, Veronica latifolia, Lycopus exaltatus, Chrysanthemum macrophyllum, Telekia speciosa, Genista scariosa, Ophrys apifera, Himantoglossum hircinum, Xeranthemum annuum, Iris variegata.[1])

Na livadah rastu skoro iste orchidaee kao kod nas, naime Orchis Morio, mascula, Simia, incarnata i druge.

Veoma guste su živice (plotovi), koje sastoje od drienka — Cornus mas, ruže — Rosa, kupina — Rubus, bazga — Sambucus nigra, te su prepletene lozom, debeljačom — Bryonia alba, pavitinom — Clematis Vitalba, a i drugimi povijušami.

Neobradjena mjesta pokrivaju borovice — Juniperus communis, trn — Prunus spinosa, kupine — Rubus. Ovdje rastu Alyssum calycinum, Orlaya grandiflora, Scrophularia canina, Calamintha rotundifolia i dr.

Na močvarastih livadah nadje se Epipactis palustris, Gnaphalium uliginosum, Cyperus flavescens, Eriophorum latifolium, Bidens tripartita, Nasturtium lippicense, u vodah različite vrsti od Potamogeton, Nuphar luteum, Hippuris i t. d.

Na pećinah rastu Asplenium viride, Hypericum montanum, Sedum Fabaria, Carpesium annuum, Saxifraga rotundifolia, Valeriana sambucina i liepa i riedka Symphyandra Wanneri.

Osim hrasta i lješnjaka raste u šumah još gdjekoje drugo drveće, ali uvjek više osamljeno i razštrkano; to su osobite lipe — Tilia argentea i ulmifolia, Acer Pseudoplatanus, različite vrsti Populus, Sambucus, Viburnum, Fraxinus i dr.

Osobiti je pojav, da na nekojih veoma prikladnih mjestih dolaze biline, koje spadaju u područje flore mediterranske, te koje možemo kao prednje straže ove flore smatrati.

Tako raste n. pr. na Grdolju kod Sarajeva Calamintha thymifolia, Ononis Columnae, Ruta patavina; kod Blažuja Scilla pratensis i Ranunculus millefoliatus.

2. Drugi pojas jest pojas bukve, koji ide od 1200—3000′ (380 do 950 m/). Do visine od 2300′ (725 m/) jest bukva, Fagus silvatica,

1) Navodeći imena bilinâ nećemo podati podpun katalog; nego smo iz pristupnih nam podataka izabrali samo ono bilje, koje nam se čini osobito karakterističkim, te koje pokazuje, koliko se opisana Flora slaže s hrvatskom i dalmatinskom, a u koliko ne.

sama prevladala, nad 2300′ (725 m/) počima rasti i jela, s kojom se, nu ne uvijek uspješno, bori bukva za obstanak. Osobito na viših mjestih može se dobro vidjeti, kako jela vremenom iztiskuje bukvu. U taj pojas spada većina bosanskih šuma i te šume još su prave prašume. Ovdje nalazimo takodjer primiešanih lipa, javora, jasena i t. d.

Šumska flora slična je šumskoj flori južnih krajeva srednje Evrope; ovdje rastu na primjer Dentaria bulbifera, trifoliata, Stellaria nemorum, Luzula silvatica, Asperula odorata, Mercurialis perennis, Actea spicata, Allium ursinum, Spiraea Aruncus, Vicia oroboides, Astrantia major. Napokon rastu ovdje mnoge biline, koje su osobito karakterističke za šume na podnožju Alpa ili u obće visokih planina; te se radi toga naznačuju imenom: flora subalpinska. Ovaj subalpinski karakter ima takodjer šumska flora oko Zagreba, te mi nalazimo u Bosni isto tako Epimedium alpinum, Gentiana asclepiadea, Cyclamen alpinum, Salvia glutinosa i drugo bilje, kao što u Tuškancu i na Medvedgradu u gori zagrebačkoj.

3) Nad bukvom počima pojas češernjačâ (Coniferae) od 3000 do 5000′ (950—1580 m/). Ima dva glavna drveta: jelu — Pinus Abies, koja već kod 2300′ (725 m/) skupa sa bukvom raste, te siže do visine od 3500′ (1100 m/); ovdje napokon počima bor — Pinus silvestris, koji ide do visine od 4500′ (1422 m/), takodjer i do 5000′ (1580 m/).

Osim ovoga glavnoga drveća dolazi u ovom pojasu još i drugo, n. pr. borovica, Juniperus communis, i tisovina — Taxus baccata. U taj pojas ide još i javor i kadkada breza, koju u Bosni samo mjestimice nalazimo; tako n. pr. na Suhoj planini, zatim oko Travnika, Lipnika, na planini Stubčanici, kod Busovače i t. d.

4. Nad pojasom češernjača počima u visini od 4000—5000′ (1264—1580 m/) pojas alpinski (planinski).

Prelaz s jednoga na drugi pojas čini veoma često gusta šuma od kosodrvine, bora, kojeg glavno stablo po zemlji puzi, te samo pokrajne grane okomito tjera, tako da nastaju grmovi, 4—8′ (1·4—2·8 m/) visoki. Ova kosodrvina (Pinus Mughus) dosta je razširena, te stvara pojas od 300—500′ (95—158 m/) visine; nad ovim pojasom nalazimo ili alpinske pašnjake ili gole pećine, a mjestimice i sniega. Alpinska flora, koja pokriva pašnjake i koja raste na pećinah, ima u svem značaj one flore, koju nalazimo na južnih vapnenih Alpah ili na Velebitu, te se još bitno razlikuje od one alpinske flore, što no pokriva vrhunce grčkih briegova n. pr. Olimpa ili Pinda. Prelazak s ove sjeverne alpinske flore u južnu zbiva se po našem sudu tek iztočno

i južno Crnoj Gori u arbanaskih planinah, koje su botanički još sasvim nepoznate.

Da to podkriepimo i protumačimo, neka služe ovi primjeri. Na Volujaku n. pr. raste: Alsine falcata, Silene acaulis, Saxifraga aizoides, Erigeron glabratus, Salix retuss, Gnaphalium aupinum.

Na Treskavici: Linum capitatum, Thlaspi alpestre, Pedicularis leucodon, Silene Sendtneri, Homogyne alpina, Gnaphalium norvegicum, Alyssum Wulfenianum, Bellidiastrum Michelii, Alchemilla alpina, Gentiana verna, lutea, Soldanella alpina, Viola biflora, calcarata, Primula acaulis, Crocus banaticus, Dryas octopetala, Cerastium Moesiacum, Alsine Arduini, Anemone narcissiflora, Plantago montana, Ajuga pyramidalis, Trollius europaeus.

Ova je flora dosta bogata, ali pokazuje ipak malo posebnostî.

II. **Flora Hercegovine** spada, kao što već rekosmo, više u područje mediterranske flore, te ima u obće najveću sličnost sa dalmatinskom florom, ili je, bolje rekavši, jedna te ista.

Hercegovačku floru, kao što i floru dalmatinskoga kopna možemo podieliti na dva glavna pojasa.

1. Prvi pojas jest pojas podpuno i sasvim razvijene mediterranske flore; te se osobito iztiče maslinom. Taj pojas dolazi na dalmatinskom kopnu kao manje ili više široka pruga do visine od 1000—1500′ (316 do 474 m/). U Hercegovini nalazimo mediterransku floru razvijenu samo u dolini Neretve do Mostara, gdje rastu još sve one biline, koje su za tu floru karakteristične. Tako nalazimo u okolici Mostara n. pr. Clematis Flamula, Asparagus acutifolius, Inula candidissima, Carlina corymbosa, Ruta divaricata, Vitex Agnus castus, Plumbago europaea, Ruscus aculeatus, Punica Granatum, uza to se sadi loza, maslina i smokva. U mediterranskoj flori ima jedna veoma karakteristička formacija bilja, koja se zove „maquis ili tomillares“; to su predieli pokriti različitim, većinom zimzelenim grmljem (Arbutus, Erica, Myrtus, Cistus, Juniperus, Pistacia i t. d.

Ovakovih zemljišta ima u Dalmaciji ponajglavnije na južnih otocih, na Hvaru, Korčuli, Visu, Mljetu i t. d., dočim na kopnu jih nema; samo Dubrovniku na sjeveru prema Stonu jesu nekoja mjesta ovim grmljem pokrita. Da li se je ova formacija razprostrla takodjer i do susjedne Hercegovine, nije nam poznato, ali je vjerojatno; nu veoma razširena neće biti.

2. Nad ovim pojasom mediterranske flore dolazi drugi, gdje se mieša mediterranska flora sa srednjoevropskom.

Krševito tlo Hercegovine prouzrokuje, te je vegetacija veoma nejednako razdieljena; mjestimice je veoma spora, a mjestimice, u dolinah, dosta bujna.

Šumâ ima takodjer ovdje i to više nego li u susjednoj Dalmaciji, manje pako nego li u Bosni.

Od ukupne površine Hercegovine pokrita je šumom samo jedna petina (20%).

Šume imaju već više južni karakter, te sastoje većinom od hrastova, Quercus sessiliflora, Cerris i pubescens, od kestena, Castanea vesca, onda bukava, Fagus silvatica, Carpinus Betulus, Ostrya carpinifolia, Acer monspessulanum; osim toga nalazi se amo tamo po šumah Corylus Colurna, Prunus Padus, Celtis australis i t. d.

Flora na ravnicah i na pećinah ima više karakter srednjo-evropejske flore; tuj ima bilja, koje smo naveli u bosanskoj flori i koje raste na sličnih mjestih takodjer u Hrvatskoj, medju ovim pako ima i bilja iz mediterranske flore, koje može manje toplo podnebje podnositi. Ovamo pribrajamo n. pr. Hyssopus officinalis, Onosma stellulatum, Globularia cordifolia, Scabiosa graminifolia, Jurinea mollis, Convolvulus cantabrica, Eryngium amethystinum, Asphodelus albus, Cyclamen repandum, Chrysanthemum cinerariaefolium, Euphorbia spinosa, Salvia officinalis i t. d.

Da li ima u Bosni i Hercegovini monotypičkih bilina, to jest takovih, koje rastu samo ovdje, a nigdje drugdje, nemože se po današnjem stanju znanosti odlučiti. Do sada je doduše opisan veći broj vrsti, koje su izključivo iz Bosne ili Hercegovine poznate, te koje nisu našli u susjednih zemljah; nu, negledeć na to, da li su sve opisane vrsti takodjer dobro opisane i prozvane, moguće je još uviek i to, da rastu takodjer u Srbiji, Crnoj Gori i t. d, isto tako, kao što je nadjeno više bilina u Bosni i Hercegovini, za koje su prije mislili, da su to posebne vrsti iz Srbije ili Crne gore. Od redjih bilina Bosne i Hercegovine navesti ćemo samo nekoliko primjera.

Razmjerno razširena jest u ostalom riedka Campanulacea Symphyandra Wanneri na pećinah uz Vrbas i Bosnu; Campanula trichocalyx na Treskavici; Heliosperma Tomassini kod Fojnice (prije samo poznata iz Crne Gore), Stachys anisochyla kod Goracke, Dianthus Knappii kod Gačkoga, Pančićia serbica na više mjesta, Crepis Blavii kod Mostara, Eryngium palmatum na vrhuncu Igmana, Veronica satureoides na planini Hranicavoj, Tulipa Griesebachiana kod Trebinja, Pinguicula laeta kod Vučja u Bieloj gori i dr.

Dade se očekivati, da će se naći još liepi broj riedkih bilina, osobito u kutu prema Novopazarskomu pašaluku, kad budu vremena dopustila točnije i sistematičnije iztraživanje zemlje.

Kulturne biline zauzimaju u Bosni i Hercegovini razmjerno malo prostora.

U Bosni ima obradjene zemlje od ukupne površine 27%, a sjenokošâ 16%, ukupno dakle 43%.

U Hercegovini jesu odnošaji još lošiji. Tuj ima od ukupne površine obradjene zemlje samo 18%, a livada 19%, ukupno samo 37%.

Što se tiče kulturnih bilina, to stoji u prvom redu kukuruz, Zea Mays, koj po prilici sačinjava polovicu svega žita. Osim toga sije se u Bosni jošte pšenica, ječam, zob, proso; redje raž i pir, Triticum Spelta.

Raž i pšenica sije se osobito u Posavini.

Krumpir i sočivo (Hülsenfrüchte) dolaze riedko i to samo iznimice.

Riža se sadi samo u Hercegovini oko Ljubuške, akoprem bi i na drugih mjestih uspievala; g. 1867. dobili su je 40.000, a g. 1868. 150.000 *kg*.

Veoma bogata je Bosna osobito voćem. Najvažnija vrst voća su šljive; ovih rodi toliko, da se svake godine velika množina, sigurno u vriednosti od 800.000 for. izvozi; osim toga preostane ih još toliko, da se stanovnici njimi hrane po više nedjelja i da peku od njih šljivovicu (rakiju).

Osim šljiva sade se jošte jabuke, kruške, dudovi; u Hercegovini smokve i t. d.

Duhan se u Bosni razmjerno malo sadi, nu tim više u Hercegovini, gdje skoro svuda dobro rodi; osobito je glasovit duhan Trebinjski.

U vrtovih pako nalazimo: zelja, luka, dinja i dr. skoro svuda u Bosni i Hercegovini.

VIII. Životinje u Bosni i Hercegovini.

Obzirom na životinje upravo je najmanje poznata Bosna sa Hercegovinom. Može se doduše slutiti, da je fauna ovih zemalja srodna fauni susjedne Hrvatske i Dalmacije; nu biti će za cielo i dosta razlike. Pisac* Fr. Maurer, proputovavši Bosnom, karakteriše životinjstvo bosansko po prilici ovako: „Ljuto li se prevarih, kada očekivah, da ću u bosanskih šumah i na planinskih pašnjacih naći obilje raznih životinja! Šume su u obće više mrtve nego li žive; ptica pjevačica čuješ riedko kada. Osobito ti udara u oči znatna množina svrakâ, zatim silesija malih i velikih divljih goluba, koji imaju popriečne pruge na krilima. Glasove tih ptica čuješ često, a malo ne vazda slušaš još i dosadno kuktanje kukavice. Lastavice naprotiv nespazih za cielo vrieme svoga boravka u Bosni. Komaracâ bijaše samo u Brčkom; obična kućna muha dosta je riedka, dočim su mi kosmate konjske muhe ljuto dosadile. Kažu, da u Bosni nema hrušta (Melolontha vulgaris); nu zato ima tim više ugarnjaka ili lipanjskih korjenarka (Rhizotrogus solstitialis), koji su mi u okolišu Priedorskom upravo dozlogrdili, leteć mi neprestance prema glavi. U šumah, rekoše mi, da sve vrve vukovi, tako da se godimice do

600 vučjih koža izvozi; nu ja nevidjeh nijednoga, kao što nespazih ni drugih šumskih životinja, kojih za cielo ima u obilju. Životinje su preplahe, pa se danju skrivaju po najsamotnijem šikarju. Jastrebova vidjeh jednom do 40 komada na okupu. Domaće životinje veoma su kukavne radi slabe paše i još slabije njege po zimi. Goveda su okržljavila i patuljkasta, ovce su prilično velike, ali mršave, ter imaju zlu vunu; konji su slični ponijem, jedine koze kano da bolje uspievaju. U Bosni uvidjeh, da je nekultura štetna bilju i životinjam, i da životinje mogu samo onda uspievati, rasti, ter se oplemeniti, ako jih ljudi njeguju i pomažu."

Ova slika bosanskoga životinjstva prilično je nepodpuna, mjestimice možda i neistinita; zato je dobro, ako ju popunimo podatci iz Möllendorfa i drugih pisaca.

Glede **sisavacâ** u obće težko je nešta podpuna kazati, zato ćemo samo gdjekoju opazku spomenuti. Ponajprije ističemo, da se u Bosni nalaze po šumah divlje mačke (Felis Catus) i risovi (Felis lynx). Vukova (Canis lupus) ima svigdje u obilju, što svjedoči znatni broj vučjih koža, koje svake godine izvoze. Medjed (Ursus arctos) živi takodjer pojedince po planinah bosanskih, a nalaze ga često u planinah: Zecu, Bjelašnici i Treskavici. Još češće ga imade u planinah na medji crnogorskoj i u jugoiztočnih predielih. Od miševa poznate su osim domaćega još dvie vrsti: crni stakor (Mus rattus), i veoma škodljivi crveni stakor (Mus decumanus), koj se je tek u novije vrieme trgovinom i prometom u Evropu doselio, ter se silno razprostranio. U Bosni ima crnih stakora, ako ne više, a to za cielo isto toliko, koliko crvenih stakora, to pako svjedoči jasno, da Bosna razmjerno malo obći i trguje sa kulturnimi zemljami, jer inače bi se tuj crveni stakor udomaćio i iztisnuo crnoga stakora isto tako, kako i po ostaloj Evropi. Zanimivo je nadalje, da u gorah oko gornje Neretve živu mnoge divokoze (Capella rupicapra), i to osobito u planinah Leliji, Vučjih brdih i na visokoj ravnici Zagorju. Iz ovih krajeva dolaze divokoze često puta i u Dalmaciju.

Glede **ptica** udara veoma u oči, da nema u Bosni i Hercegovini manjih ptica, a napose ptica pjevicâ; dočim se ptice grabilice sviju rodova nalaze svigdje u velikom obilju. Osobito se još ističe rod gavrana (Corvidae), kojega ima mnogo vrsti i sva sila. Oko Sarajeva nalazi se obično glavati jastreb (Gyps fulvus); on si pravi gniezdo na strmih, težko pristupnih hridinah, koje se 200—300 m/ visoko uzdižu iznad brdinah okolo grada, dolića jatomice u grad i tuj zajedno sa psi ždere strvine, koje po ulicah leže. Riedje već nalazi se gologlavi jastreb (Vultur monachus). Kod Mostara vidio je Möllendorf pače i vrst, nazvanu Neophron perenopterus. — Gavrana ima osobito mnogo, napose galovrana ili krumpača (Corvus corax), koj pobire ostanke lješinara i pasâ, ter se zato desi uz velike gradove. Osim toga nalaze se još sve tri vrsti kreja, naime obična vrana (Corvus frugilegus), galić (Corvus corone) i pepeljugasta vrana

(Corvus cornix); napokon ima u gorah i alpinskih čavkâ (Pyrrhocorax alpinus), koje se po zimi sabiru u velikih jatih po gradovih. U obće se može reći, da je bosanska ornis jednaka ornidi iztočno-alpinskih zemalja, premda broji više južnih vrsti. Po močvarah živu ptice močvarice, kojih ima i u susjednoj Slavoniji i Dalmaciji, tako se n. pr. ističe velika biela čaplja (Egretta alba) i mala biela čaplja (Egretta garzetta); zatim noćni bukač (Nycticorax griseus).[1])

Plazavaca ili **gmazova** broji najviše krševita Hercegovina, koja je i u tom obziru srodna susjednoj Dalmaciji. Dosele je poznato u Bosni i Hercegovini 17 vrsti plazavaca, a od tih živi 6 vrsti samo u Hercegovini. Zanimivo je, da se Muhamedovci u Bosni boje gmazova, a osobito kornjača, koje nebi podnipošto okusili. U samoj Hercegovini živi od zmija kravarica ili kravosac (Elaphis quaterradiatus), nadjena kod Blagaja blizu Mostara, liepa je i velika; zatim crvena krpa (Callopeltis leopardina), nadjena dosele na planini Porim; napokon još dvie zmije, po imenu Zamenis viridiflavus (atrovirens) i Coelopeltis lacertina; od guštera Lacerta muralis var. Meremmii; a od kornjača grčka čančara (Testudo Graeca), koju su dosele našli u Mostarskoj okolici, osobito u vinogradih. U Bosni i Hercegovini živu ovi plazavci: od zmija Coronella Austriaca, (veoma česta zmija, nadjena na Treskavici i na Zecu), Tropidonotus natrix (u Bosni veoma razgranjena, u Hercegovini samo njezina odlika var. murorum, koja je osobito liepa), Tropidonotus tesselatus (nadjena oko Sarajeva i u dolini Bosne), Callopeltis Aesculapii (dosta riedka u Bosni te vazda tamno-crnkaste masti), poskok (Vipera ammodytes), razgranjen po svoj Bosni, pače i po planinah (Trebeviću) u visini od 1300 m/, ridjovka ili šarunica (Pelias berus = Vipera berus), razgranjena samo u sjevernoj Bosni, po prilici do 44° sjeverne širine; od guštera: zelenbača (Lacerta viridis), osobito je liepe masti i dobrahno velika, napose u Hercegovini, siva gušterica (Lacerta agilis), veoma česta u sjevernoj i srednjoj Bosni, Lacerta (Podarcis) muralis, nadjena kod Sarajeva, Travnika i na drugih mjestih; napokon sliepić (Anguis fragilis), dosta čest u pravoj Bosni; od kornjača: želva ili koritnjača (Cistudo Europaea = Emys E.), koje ima mnogo u jezeru Plive kod Jajca, kod Busovače i po ostaloj Bosni.

Dvoježivaca ili **vodozemaca** našli su u Bosni i Hercegovini takodjer više vrsti, nu samo običnih. Tuj živi gatalinka (Hyla viridis ili arborea), zelena žaba ili kreketuša (Rana esculenta), hrženica (Rana temporaria), gubavica (Bufo vulgaris), Bufo variabilis, i kučic ili mukač (Bombinator igneus), kod kojega prevladjuje crno-modra mast, dočim je kod naših mukača ponajglavnija žuta boja. U Bosni i Hercegovini ima i šturova i to veliki štur (Triton cristatus), Triton taeniatus, Triton

1) Po Sendtneru živu u Bosni osim gore navedenih ptica još i ove, većinom obične vrsti: Aquila naevia, Tinnunculus cenchris (vrst karakteristična u južnoj Evropi), Milvus regalis, Coracias garrula, Turdus torquatus, Petrocincla cyanea, Nucifraga caryocatactes, Caprimulgus Europaeus, Columba palumbus, oenas, livia, Turtur auritus, Tetrao (neopredieljene vrsti tetrieba), Francolinus vulgaris (vrst koja inače živi u južnoj Turskoj, na otocih Siciliji, Malti, Cypru i u sjevernoj Africi), Orthygometra crex, Actitis hypoleucos, Ciconia alba, Ardea cinerea i Anas boschas.

alpestris, napokon daždevnjak ili magjaron (Salamandra maculosa). Ima li u Bosni i Hercegovini još i močarile (Proteus anguinus), nije još poznato.

Glede ribâ kazati nam je, da su ribe crno-morskih rieka dosele sasvim nepoznate, nu sudimo, da će u tih riekah biti iste ribe, što jih nalazimo u Savi. Bit će tu somova (Silurus glanis), šarana (Cyprinus carpio), smudja (Lucioperca Sandra), pastrva (Trutta Fario) i t. d. Nešto su poznatije ribe jadranskih rieka, i to ribe rieke Neretve, nu i tu samo nedaleko ušća. Ponešto su poznate i ribe u vodah Lievanjskoga polja. Da nabrojimo sada poznate ribe jadranskih rieka i potoka: Cottus ferrugineus, raširen takodjer po Srbiji i Dalmaciji, oštrulj ili uklja ostrulja (Aulopyge Hügelii), nadjena u potocih Lievanjskoga polja, prodaje se u Lievnu na trgu, ukljiva (Alburnus Alborella), iz Neretve, inače nadjena u južnoj Tirolskoj, u Gardskom jezeru, u Soči, kod Imotskoga i Vrgorca, Scardinius erythrophthalmus (jedna odlika te vrsti, koju su Heckel i Kner nazvali Scardinius scardafa u Neretvi i Scardinius plotizza opet na Lievanjskom polju); Leuciscus aula (Leuciscus rubella) iz Neretve, Squalius cavedanus (jednu odliku te vrsti, koju su Heckel i Kner nazvali Squalius svallizze našli su u Neretvi), makli (Squalius microlepis) iz Neretve i forma Squallius tenellus iz Lievna, napokon još i ove vrsti: uklja mečica (Phoxinellus alepidotus) iz Neretve i Lievna, Chondrostoma Knerii iz Neretve, Chondrostoma Phoxinus iz Lievna, Trutta dentex i jegulja (Anguilla vulgaris) iz Neretve.

Niže vrsti životinjske i to mekušci i sglavčari vrlo su slabo pretraženi, a i to trudom Sendtnerovim, Möllendorffovim i Pantoczekovim. Već Sendtner pobilježio je nešto sglavčara, a to je popunio Möllendorff priličnim brojem sastavivši uza to još pregled bosanskih mekušaca. Pantoczek opet izdao je popis hercegovačkih sglavčara. Medju mekušci našao je Möllendorff više novih vrsti i to: Helix Möllendorffi Kob., Clausilia (Delima) Blau i Möllen., Pomatias Martensianus Möll., Bithynia Mostarensis Möllen., Hydrobia valvataeformis Möllen., Lithoglyphus pyramidatus Möll., Unio Bosnensis Möll. Osim ovih novih našao je Möllendorff mnoge vrsti, koje, premda su od prije poznate, ipak su veoma zanimive n. pr.: Helix (Fruticicola) Erjaveci Brusina, dosele poznata iz Hrvatske i Slavonije; Helix (Fruticicola) Bielzi Pfeiffer, koja je dosada nadjena samo u Sedmogradskoj; Helix (Campylaea) Pouzolzi Mich., najveća vrst ovog skupa, koja prebiva u Dalmaciji i Crnojgori, Helix (Xerocampylaea) Zelebori Pfr., poznata dosada jedino iz Srbije; nadalje Clausilia Bosniensis Zel., već prije nadjena u hrvatskoj krajini; od poznate dalmatinske vrsti Clausilia binotata Ziegler, našao je novu odliku, možda novu vrst, koju je nazvao var. Hercegovinae; Acme Banatica Dup., koja je, kako joj ime kaže, nadjena dosada samo u Banatu i t. d.

Glede sglavčarâ opaža Möllendorff, da su u Bosni velikom većinom one iste vrsti, koje prebivaju po srednjoj Evropi. Predaleko bi zašli, kad bi naveli sve vrsti kornjaša, što su dosele opažene; spomenuti ćemo neke znamenitije, n. pr.: Procerus gigas, poznat inače iz Slavonije, Hrvatske,

Kranjske i Tirolske, Procerus scabrosus Oliv., poznat samo iz Turske, Canabus Croaticus Dejean, koji bje nadjen samo na Velebitu i u Hrvatskoj, Cryptotrichus Dalmatinus Dej., poznat iz Dalmacije, Antisphodrus elegans Dej., dosele poznat samo iz Kranjske, Pristonychus punctatus Dej. i Luciola Mehadiensis, koje su vrsti nadjene ponajprije u Ugarskoj, Enoplopus caraboides Petagna, koji bje nadjen samo u južnoj Italiji. Od roda Otiorrhynchus navesti ćemo bosansku vrst O. obsitus Gyll., poznata inače iz Kranjske, zatim hercegovačke vrsti, O. consentaneus Boh., za koju smo prije znali, da živi u Italiji, zatim O. Ragusensis Germ., već prije poznat, ali samo iz Dalmacije. Španjolski kornjaš nazvan Cyrtonus montanus Fairm., nadjen je takodjer u Bosni; napokon spomenuti nam je još vrst nazvanu Timarcha aerea H. Schäff., poznatu dosele samo iz Dalmacije. Netreba nam istom kazati, da ima i zanimivih odlika, n. pr. od obične evropske vrsti nazvane Geotrypes vernalis, nadjene su odlike nazvane autumnalis Er. i alpinus Hagenb., a poznate su dosele samo iz Alpa; isto tako od ugarske vrsti Homaloplia erythroptera Friv., nadjena je odlika (nazvana) carbonaria Blauch, inače poznata iz Dalmacije.

Möllendorff je sakupio preko 50 vrsti pauka, medju kojimi su neke nove vrsti rodova Zilla, Amaurobiüs, Lycosa, Xysticus; osim toga novu vrst štipavca, po imenu Scorpius Bosnensis Möll., koji je sličan tirolskoj vrsti Scorpius Germanus. Našao je nadalje nekoliko vrsti stonoga, medju kojimi nam je spomenuti već poznate: Glomeris Klugii i G. hexasticha Brdt. i G. Dalmatina Stein., osim toga još neopisanu vrst stonoge, koja se nalazi u berlinskom muzeju pod imenom Julus Hungaricus.

Möllendorff je nadalje opazio desetak vrsti kopnenih korepnjaka reda babura (Isopoda), medju kojimi je vriedno spomenuti vrst Poncellio Ratkei Brdt,, zatim Armadillidium vulgare, affine, decipiens i commu-,atum Brdt.

II.

ETNOGRAFIJA I STATISTIKA.

I. Žitelji Bosne i Hercegovine u obće.

Podatci o žiteljstvu ovih zemalja veoma su netočni i neskladni. Pučki popisi, što jih je turska vlada poduzimała, prvo bijahu pristrani, a drugo nedostatni s toga, što su se izprva brojile kuće (ognjišta), a kasnije opet samo mužkarci. Po tom su svi pisci o žiteljstvu najprvo tako pučanstvo izračunali, da su za svaku kuću uzimali po 7—10 duša, a kasnije bi broj mužkih glava podvostručili, nemareći, da li je u tih zemljah ženska čeljad mnogobrojnija ili neznatnija od mužkih žitelja. K tomu je napokon žiteljstvo za posljednjih triju godina ljuto stradalo, ter poginulo koje u domaćoj borbi, koje pako u turskoj vojsci, ili se je opet razbjeglo po susjednih zemljah. Sravnivši medjutim starije i novije podatke, možemo po prilici označiti, da je Bosna sa Hercegovinom godine 1875. t. j. prije ustanka brojila **1,337.393** žitelja, i to sama Bosna 1,151.972, a Hercegovina 185.421 dušâ.

Uzmemo li na um, da Bosna sa Hercegovinom zaprema 1130 četv. milja, to je broj žitelja prema veličini zemlje malen. U Bosni i Hercegovini stanuju po tom na četv. milji samo 1183 duše, dakle za 818 duša manje, nego li u inače slabo napučenoj Dalmaciji. Osobito je kukavno naseljena Hercegovina; tuj broji pučanstvo na četv. milji samo 770 duša. Uzrok je tomu koje kršno tlo te zemlje, koje opet ta okolnost, što je Hercegovina bila vazda leglom narodnih bojeva od koljena do koljena i što je mnogo naroda svoju nesretnu domovinu ostavljalo. Ta poznata je ona stara poslovica: „Hercegovina sve zemlje naseli, a sebe nerazseli."

Žitelji Bosne i Hercegovine, izuzev nešto malo drugih plemena, sami su Hrvati. Ovo se ime doduše malo čuje, jer je narodna sviest u narodu zamrla, pa se više spominju ili pokrajinska (Bošnjak, Hercegovac) ili vjerska imena (Turčin, Srbin, Latin); nu jezik narodni, taj jedini biljeg narodnosti, pokazuje i svjedoči, da je taj narod hrvatskoga poriekla. Uz Hrvate prebivaju u Bosni još Arbanasi, Cigani, Židovi i Osmanlije; nu broj tih inorodnih plemena sasvim je neznatan prema

ogromnoj većini Hrvata. Da vidimo, kako se diele bosanski i hercegovački žitelji po narodnosti:

1.	**Hrvata ima**	1,291.393	**duša**
2.	**Arbanasa ima**	30.000	„
3.	**Cigana ima**	11.000	„
4.	**Židova ima**	3.000	„
5.	**Osmanlija ili Turaka ima**	2.000	„
	Ukupno....	1,337.393	**duše**

Po tom vidimo, da hrvatsko žiteljstvo samo broji 96·7% ukupnoga pučanstva, dočim sva ostala plemena zajedno sačinjavaju tek 3·3%, a to je za cielo toli malo, da je jedva spomena vriedno.

Mnogo važnija od narodne jest u Bosni i Hercegovini vjerska razlika, koja je dubok korjen uhvatila medju pučanstvom, tako da se u zemlji dieli narod po vjeri ili po zakonu, a ne po narodnosti. Uz gospodujuću vjeru muhamedovsku vlada tuj i vjera kršćanska obojega obreda, dočim se Židovi drže, kô svigdje, svoje vjere. Po zakonu dieli se žiteljstvo bosansko-hercegovačko ovako:

1.	**Pravoslavnih ili grčko-iztočnjaka ima**....	646.678	**duša**
2.	**Muhamedovaca ima**	480.596	„
3.	**Katolika ima**	207.119	„
4.	**Židova ima**	3.000	„
	Ukupno....	1,337.393	**duše**

Prema ovim brojevom ide grčko-iztočnjake 48·4%, muhamedovce 35·9%, katolike 15·5%, a Židove 0·2% od ukupnoga žiteljstva.[1]) Žitelji muhamedove vjere zovu se „Turci“ ili „Bošnjaci“, te imenuju kršćane jednoga i drugoga zakona posprdno „Vlasi“; Vlasi se opet diele na kršćane (katolike) i na hrišćane (grčko-iztočnjake). Premda su svi sinovi jednoga naroda, ipak se mrze medjusobno radi zakona; i to nepreziru samo muhamedovci „Vlahe“, nego i ovi mrze jedni druge, te se medjusobno ruglu izvrgavaju. Tako n. pr. nazivaju grčko-iztočnjaci katolike posprdno Šokci, a ovi opet zovu nje na nekojih mjestih Šijaci, u Hercegovini još i Kudrovi. Sami pako zovu se mnogi grčko-iztočnjaci Srbi, jer su istoga zakona sa susjednimi Srbi; a katolici Latini, buduć da sliede latinske (rimske) obrede. Koliko li je to imenâ za jedan te isti hrvatski narod!

1) Službena izvješća turska, dakako nepouzdana (Salname), broje u Bosni 1,263.700 žitelja, i to 619.044 muhamedovaca (!) i samo 644.656 inovjernika! — Broj katoličkih žitelja (207.119 duša) sasvim je točan, jer je sastavljen po šematizmih bosanskih i hercegovačkih fratara.

Vjerska i etnografska karta
BOSNE I HERCEGOVINE

po

Karlu Saxu

sastavio

Karlo Herdliczka.

Grčko-iztočni Hrvati
dtto. pomiešani sa katolici
dtto. sa Arbanasi
dtto. sa Muhamedovci
Rimokatolički Hrvati
dtto. pomiešani sa Muham.
Arbanasi
dtto. pomiešani sa Muh. Hrv.
Muhamedovski Hrvati.

Novi, Dubica, Gradiška, Priedor, Kozarac, Brod, Ostrožac, Bihać, St. Majdan, Banjaluka, Tešanj, Gradačac, Bjelina, Srebrenik, Žepče, Tuzla, Zvornik, Drvar, Jajce, Travnik, Skoplje, Kupres, Fojnica, Srebrenica, Glamoč, Sarajevo, Lievno, Rogatica, Foča, Mostar, Nevesinje, Ljubuški, Plievlje, Stolac, Metohija, Sjenica, Novipazar, Ljubinje, Mitrovica, Trebinje, Nikšić, Kolašin

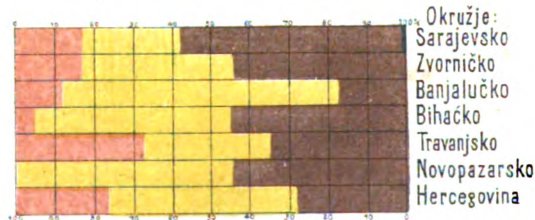
Obseg pojedinih vjeroizpoviesti

u

BOSNI I HERCEGOVINI

po okružjih

označen postotci.

Okružje	Rimo-katolici	Grčko-iztočnjaci	Muhamedovci	Židovi (Izraelićani)
Sarajevsko	15.6	25.5	57.6	1.3
Zvorničko	15.7	39.3	45.0	–
Banjalučko	11.4	71.5	17.1	–
Bihaćko	4.3	51.7	44.0	–
Travanjsko	32.8	32.6	34.4	0.2
Novopazarsko	–	56.4	43.6	–
Hercegovina	23.6	48.9	27.5	–

(K strani 73.)

Zanimivo je jošte pitanje, kako su pojedine vjeroizpoviesti po Bosni i Hercegovini razširene. Muhamedovski Hrvati zapremili su sve gradove i oveća mjesta, zatim su po svoj zemlji razgranjeni. Najviše jih ima u iztočnoj Bosni u sandžaku Sarajevskom i Zvorničkom, dosta mnogo u sandžaku Novopazarskom (Staroj Srbiji) i u sjeverozapadnom dielu sandžaka Bihaćkoga; a najmanje jih ima u južnoj Hercegovini medju Neretvom i crnogorskom medjom, u sandžaku Banjalučkom i uz hrvatsko-dalmatinsku medju u prostoru izmedju Skoplja, Jajca i Bihaća s jedne, a hrvatske medje s druge strane. Grčko-iztočnih Hrvata nalazimo najviše u južnoj Hercegovini, u sandžaku Banjalučkom, u predielu medju Skopljem, Jajcem i Bihaćem s jedne, a hrvatske medje s druge strane, zatim u sandžaku Novopazarskom, a najmanje jih ima razmjerno u sandžaku Travničkom, Sarajevskom i u sjevernoj Hercegovini. Katolici napokon razšireni su najviše u sandžaku Travničkom (Jajce), u sjevernoj Hercegovini uz dalmatinsku medju sve do Neretve; sve manje jih ima u sandžaku Zvorničkom (u Posavini od Broda do Brčke), u sandžaku Bihaćkom (Kozarac, Priedor), a u sandžaku Novo-pazarskom nema jih upravo nimalo. Kako stoje pojedine vjeroizpoviesti jedna prema drugoj u pojedinih sandžacih, vidi se najbolje po skrižaljci, koja pokazuje u postotcih, koliko ima u svakom sandžaku žitelja koje vjere:

U	U sandžaku	Grčko-izt.	Muham.	Katolikâ	Židova
Bosni	Sarajevskom	25·5	57·6	15·6	1·3
	Zvorničkom	39·3	45·0	15·7	—
	Banjalučkom	71·5	17·1	11·4	—
	Bihaćkom	51·7	44·0	4·3	—
	Travanjskom	32·6	34·4	32·8	0·2
Staroj Srbiji	Novopazarskom	56·4	43·6	—	—
Hercegovini	Mostarskom	48·9	27·5	23·6	—

Vriedno bi bilo, da se pučanstvo bosansko i hercegovačko promotri još prema prebivalištom, u kojih stanuje, nu za to su podatci veoma manjkavi. Može se u obće reći, da po prilici $^1/_5$ žitelja stanuje u gradovih, a ostalo pučanstvo prebiva po selih, koja su veoma razsijana. Osobito kršćani zalaze rado u nepristupne prediele, da budu sigurni pred zulumčari. S toga ima u Bosni i Hercegovini mnogo sela i omanjih mjesta, ali su obično veoma neznatna i malo napučena.

Obje zemlje imaju samo pet gradova, koji broje 10.000 ili više stanovnika. Gradovi ti jesu: Sarajevo, Mostar, Banjaluka, Travnik i Foča. Izmedju 5000—10.000 žitelja broje opet ovi gradovi: Novi pazar, Zvornik, Plievlje, Dolnja Tuzla i Lievno.

II. Hrvati.

1. Jezik, običaji i narodne predaje.

Premda u Bosni i Hercegovini živi najvećim dielom samo jedan te isti, i to hrvatski narod, to su ipak vjerski, zatim politički i socijalni odnošaji raztrojili ovaj jedini narod na tri naroda: na Turke, Rišćane (Vlahe) i Kršćane (Latine). Ovi se luče jedni od drugih i sami i od službenih ljudi. U istinu medjutim jesu sva tri tobožnja naroda samo jedan narod, a to svjedoči jezik, mnogi običaji i narodne predaje (tradicije.)

Svi žitelji slovjenski u Bosni i Hercegovini, bili ma koje vjere, govore jednim jezikom, i to hrvatskim. Nariečje bosansko-hercegovačko najkrasnije je i najobilnije od sviju nariečja hrvatskih, pa su ga upravo zato svi Hrvati uveli u knjigu kao književni jezik. Bosansko-hercegovački jezik ili ijekavsko nariečje postalo je, kako V. Jagić historijski dokazuje, miešanjem starijega ikavskoga sa ekavskim izgovorom i to upravo u sredini medju oba nariečja kao „symbolon“ združenja i pomirenja.

Premda se danas najveći dio Bošnjaka i Hercegovaca služi ijekavskim govorom, to se ipak na mnogih mjestih čuje još ikavski izgovor. Čini se dapače, da se je veći dio Bosne još u 14. i 15. vieku služio ikavštinom. To svjedoče stare povelje, a i mnoga mjestna imena, kojih se i dan danas još stari oblici rabe. Tako se n. pr. i dan danas čuje Bila stina i Biela stiena, Bili brig i Bieli brieg, Brizovo polje i Brezovo polje, Livno i Lievno, Medvidgrad i Medjedgrad, Priboj i Prieboj, Pridor i Priedor, Sutiska i Sutjeska, Susid i

Susjed, Vinac i Vienac i t. d. Najviše ikavaca ima upravo u pravoj historijskoj Bosni i u sjevernoj Hercegovini, te se ikavština i danas čuje po Lievnu, Duvnu, Ljubuškom, Rami, Skoplju, Fojnici, Travniku i Jajcu.

Po svoj ostaloj Bosni i Hercegovini prevladala je već svuda ijekavština. Neki tvrde, da se ikavštinom služe katolici i muhamedovci, a ijekavštinom pravoslavni hrišćani. Nu to nestoji obćenito, premda se obseg ikavštine prilično sudara sa prostranstvom katoličke vjere.

Kao što se na mnogih mjestih ekavci posprdavaju ijekavcem, tako se u Bosni rugaju ijekavci ikavcem i obratno. Kaže li koj ikavac „lipo“, ijekavac uštipnut će ga umah riečmi: „lipsao ko pas“; — rekne li ijekavac „liepo“, dodat će ikavac posprdno: „zaliepio se blatom“. Sarajlije rabe *ie* i ondje, gdje bi i po ijekavskom izgovoru moralo biti *i*; tako n. pr. vele oni Vjesoko (!) mjesto Visoko i t. d.

Bosanski Hrvati zovu sami svoj jezik „bošnjačkim“ ili „naškim“, riedje pako hrvatskim ili srbskim. Ne samo kršćani, nego i muhamedovci ljube svoj jezik materinji nada sve, ter smatraju ga najljepšim i najrazširenijim po svem carstvu turskom. Pače i begovi, ta bosanska vlastela, premda znadu turski jezik i Turci se zovu, ipak vole svojemu narodnjemu govoru. Kad jim tko po turski što kaže, to oni uviek bošnjački odgovaraju, te dodavaju, da je „bošnjački jezik od svih najljepši na svietu.“ Kako u obće bosanski begovi ljube svoj jezik, pripovieda nam neki pisac, koj je dugo medju njimi živio. On veli: Begovi, premda su veliki zlikovci i kršćanluk progone, no opet narodnost bosansku sveto čuvaju. Promjena haljina, to je kod njih čelna opačina. Malo ne svi znaju turski govoriti, no to neće bez velike potrebe, dapače kad jih i ova usiluje, ter turski progovore, onda se opet okrenu Bošnjakom, pa će bosanski: „A jeli tako, vjere ti?!“ Jedan Kulenović beg reče: „Kad sam bio u Carigradu, u nedjelji dana da ja nebi našim jezikom progovorio, ja bi crknuo; zato kad nebi imao ni s kim govoriti, išao bi na ladju, da bar ondje nadjem kakova Dalmatinca i da se naški izgovorim; nema bo sladkosti bez materinskoga jezika.“

Nu upravo muhamedovski Bošnjaci izgrdili su to krasno nariečje silesijom turskih rieči. Kad hoće naime, da nešto ljepše kažu, a oni se služe turskom riečju, misleći, da je to plemenitije i finije. Uslied toga obiluje bosanski govor silesijom turskih izraza, koji su se uvukli i u narodni govor, pače i u narodne pjesme i pripovjedke. Liepo li karakteriše to prenavljanje muhamedovskih Hrvata naš pisac Mate

Mažuranić. On veli: „U Bosni se govori ilirski (hrvatski) s turskim riečima, to jest, tamo se „eglendiše Bošnjački“. U jutro kad se sastanu, kažu „Saba hajrosum“ odgovor: „Alah razosum!“; u večer: „Akšam hajrosum“ odgovor opet: „Alah razosum!“. Kad bi htjeo sve rieči turske popisati, koje Bošnjaci miešaju, bila bi jih čitava knjižica. I oni svi znadu kazati ove misli u čistom ilirskom (hrvatskom) jeziku; ali jim to nikako čovjek nemože dokazati, da to nije naški, nego osmanlijski. Oni odmah kažu: „He, pak ti neznaš još ni Bošnjački, to nije osmanlijski, nego Bošnjački; helbetum (na primjer), kad ja reknem, saba hajrosum, to jest toliko kao: dobro jutro; a ti ćeš kazati: Alah razosum, to jest toliko, kao da Bog dà.“ [1])

Jezik dakle sam, taj jedini biljeg narodnosti, pokazuje, da su svi Bošnjaci, premda vjerom i kulturom raztrojeni, ipak jedan te isti narod hrvatski. Nu i drugi su biljezi, po kojih se vidi, da tuj živi jedan narod. Tako n. pr. isti muhamedovski Bošnjaci preziru prave Osmanlije, smatrajuć sebe nešto boljimi i odličnijimi od njih. Svi Bošnjaci bez razlike vjere pjevaju narodne pjesme, osobito ženske

1) O govoru bosansko-hercegovačkom piše Jukić ovako: Nariečje, koje se u Bosni govori, od svih ilirskih (hrvatskih) najčišće se je sačuvalo; njegovu izvrstnost još davno pripoznali su učeni ljudi. Osobito što se tiče čistog izgovora, glasoudaranja i obilnosti rieči; istina bo po varošima ima dosta turskih rieči, al ove većinom iz samog prenavljanja t. j. pohlepnosti, u govor uzimaju, koje se lasno sa ilirskim (hrvatskim) zamieniti mogu, n. pr. toplice — ilidža; most — ćuprija; ugalj — ćumur; stolac — skemlia; verige — sindžir; skorup — kajmak i t. d. Premda u cieloj Bosni pazeći na sprezanje, pregibanje i druge gramatičke forme jesu većinom jednake, to ipak neke rieči gdje gdje se drugčije izgovaraju: tako ovi glas „ie“ po Lievnu, Duvnu, Ljubuškom, Rami, Skoplju, Fojnici, Travniku i Jajcu izgovaraju kao „i“ n. pr. divojka lipo pismu piva; po gornjoj Bosni, oko i preko Drine, kao „je“: „djevojka ljepo pjesmu pjeva“; po Krajini, Posavini, Visočkoj, Tuzlanskoj i Kladanjskoj nahiji kao „ie“: „dievojka liepo piesmu pieva“. Nemože se pako za obćenito upravo ovo uzeti, buduć da hercegovačkih naselbina po cieloj Bosni imade, a tako isto i dalmatinskih, već ovo govorim o starosjediocih; tako isto nemože se obćenito reći, da sljedbenici zapadne crkve i Turci govore „i“, iztočne „je“ ol „ie“? Glas „h“ najbolje izgovaraju Turci, a hrišćani izgovaraju ga riedko ol ga u „v“ prekreću, n. pr. muha — muva, marha — marva i t. d. Uz Neretvu neka sela mjesto ledja, medja, predja, ljubav izgovaraju: leja, meja, preja, jubav i t. d. Oko Novog pazara, zatim tako zvani Šokci neki podmukli akcent imadu na način Bugara, tako isto i oko Kreševa pa do Dolja na čuje se ostanak tog akcenta.

pjesme, pričaju iste pripoviesti i služe se istimi poslovicami. Pače i narodni običaji jesu isti, u koliko jih nije vjera promienila. To pokazuju n. pr. ženitbeni običaji, koji se kod muhamedovaca prilično sudaraju sa kršćanskimi (ašikovanje, obilježje, pir, trka i t. d.) Svi Bošnjaci napokon sjećaju se svoje prošlosti, spominju se krasnih vremena Kulinovih, ter zovu svoju domovinu „Bosnom ponosnom“. Najodličniji begovi pako čuvaju svoje stare povelje od domaćih kraljeva, pisane bosanicom; mnogi dapače misle, da je i dan danas stara bosanica skrovito pismo, kojim se begovi medju sobom služe.

Najbolje medjutim pokazuju svi Bošnjaci, da su sinovi jednoga naroda tim, što štuju i slave iste narodne svetce, a osobito Iliju i Gjurgja (Juraja). Još prije provale Turaka, za samostalnosti bosanske, imali su Bošnjaci više svetaca, koji su bili njihovi zaštitnici ili „otci“. Tako su imali i „otca ili majku“ za cieli narod, i njegovu bi svetkovinu cieli narod slavio; zatim otca za kraljevinu, za obitelj kraljevsku, pače i za glasovitije plemićke porodice. Najznamenitiji otci bijahu: sv. Juraj i prorok Ilija. Ovim su u slavu gradili crkve i oltare, a svetkovine njihove postale su upravo gradjanske, te jih i dan danas bez razlike vjere slave svi Bošnjaci. Neki putnik, putujuć pred više godina Bosnom, sretnu na Jurjev dan više pjevajućih Turaka i kršćana, koji bijahu svi svečano obučeni. Došav do jedne turske čete mladića i djevojaka upita jih za uzrok toga obćega veselja. Oni mu odvrate: „Danas je Jurjev dan.“ „Dobro,“ nastavi putnik, „ali je Jurjev dan svetkovina kršćanska; što će dakle Turci i Turkinje?“ „„E,““ prihvatiše upitani, „„al je Juraj naš obći svetac, te ga svi svetkujemo.““

I Ilin-dan je Turkom velik svetac. Razlika je jedina, što Turci obćenito slave „Ali-gun“ (Ilin-dan) od poludana. Ovo čine, da sakriju narodnu svečanost, čemu daju ovaj razlog.

„Čuvši Ilija“, vele oni, „da je došao Muhamed kao veliki pengaber (prorok božji), doleti k njemu i zamoli ga, da ga primi pod svoj barjak i medju svoje sljedbenike. Muhamed mu odbije molbu iz uzroka, što on kao židov nevjeruje u Isa pengabera (Isusa proroka), a da je to dužan svaki Turčin vjerovati, jer premda je on (Muhamed) najveći prorok božji, nu da je Isus bio pravi prorok; pače da je on (Muhamed) baš zato od Boga poslan, da popuni ono, što Isus nije mogao učiniti. Misli li zato medju njegove sljedbenike stupiti, da se mora najprije pokrstiti i tako Isusa pripoznati, pa se onda poturčiti. Ilija, želeći se spasiti, ode k jednomu fratru i pokrsti se, te je kao pravi kršćanin bio do polu dana; a u podne poturči se i postane pravi svetac. Zato ga Turci od polu dana slave i svetkuju. Odatle i ona izreka: „Do podne Ilija kršćanin, a od podne Alija Turčin.“

Sarajevski Turci drugčije se vladaju. Na Ilin-dan ranim jutrom podigne se iz Sarajeva malo i veliko, te idu na Trebević-planinu, gdje do mrkoga mraka piju, jedu, pjevaju, pucaju, kolo vode, kamena se bacaju i svakovrstno veselje provode. Da ukriju pravu narodnu, a opravdaju svoju svečanost, navode razlog ovaj: „Osvojitelj Bosne car Muhamed II.“, vele oni, „na ovaj se je dan penjao na Trebević visoku planinu, ter je motrio, kako bi lakše mogao posvojiti obližnje tvrdjave i gradove, te zato slavimo mi taj dan kao spomen toga carskoga čina.“

2. Obća karakteristika bosanskih Hrvata.

Kao što Bošnjaci i Hercegovci govore istim jezikom hrvatskim, poput ostalih Hrvatâ, tako su u obće i svojimi tjelesnimi i duševnimi svojstvi srodni jednokrvnoj braći hrvatskoj, koja živu po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Nu ima i nekih razlikâ, koje su proizveli podnebni, politički i vjerski odnošaji. Da prikažemo sada sliku bosanskih i hercegovačkih Hrvata.

Bošnjake i Hercegovce nadarila je majka priroda preobilno svakim darom. Jesu to krepki i krasni ljudi. Mužkarci obično su veliki, visoki 1·7 m i više; a i žene su ovisoke, jaka uzrasta i veoma rano razvijene. Prevelikih ljudi ni patuljaka nema medju njimi, isto tako nećeš naći ni kržljavaca od poroda. Što se typa tiče, srodni su ponajviše zagorskim Hrvatom iz Dalmacije. Bošnjaci imaju većinom sive oči, kosu smedju, koja prelazi češće u plavu, a riedje u crnu boju. Koža je na tielu više smedjasta. Muhamedovci nose duge brade, dočim su kršćani golobradi. Mnogi su putnici opazili, da su u Bosni muževi mnogo ljepši i pristaliji od žena. I žene da su za djetinstva liepa uzrasta i pristale, nu pošto se rano udavaju, ter težke radnje na polju obavljaju, to za rana ostare i ljepotu izgube.

Tielo je u Bošnjaka čvrsto, ter lako podnosi svaku nevolju, a i glad i žedju. Hrane se Bošnjaci i Hercegovci vele priprosto i umjereno, ponajviše mliekom i lukom, zatim bundevami i pečenim brašnom od kukuruza. „Obična hrana Bošnjaka“, veli Cyprian Robert, „jest ista, koja i u Malorusa i Poljaka. Nešto kukuruza ili hajdine samlije se u ručnom mlinu, pa umiesiv to brašno mliekom, načini se neka čorba po imenu kulija, koja medjutim nije drugo van prosta kaša. Osim toga prave se maleni, okrugli kolačići, nazvani pita ili tanka, koji se tik pred ručkom meću u zemljane posudice, ter se u pepelu peku. Pravih peći ima samo po gradovih. Meso se peče pod vedrim nebom na ražnjih, koji su od drva, kao što i sve ostalo kućno posudje. Zimi se hrane samo suhim mesom i kupusom. Krumpira neće muhamedovci

jesti, već ga preziru, jer je to „švabsko“ jelo. Dočim se po zimi hrane vazda toplimi jeli, to po ljetu jedu skoro same lubenice, bundeve, krastavce, zatim repu i slične stvari. Manje su umjereni Bošnjaci u pilu. Turci i kršćani piju obično mnogo *šljivovice*, koja jim služi mjesto vina. U svakom selu i uz svaku kuću ima šljivika, u kojih rodi preobilje šljiva.“

Bošnjaci i Hercegovci nose se ljeti i zimi malo ne sasvim jednako. Lahko podnose zimu i druge nepogode: gradski i seoski žitelji idu sred zime razgaljenih prsiju poput naših Ličana, djeca gaze bosonoga po sniegu. Turci vole obično svietle boje: *zelenu i crvenu*, kršćani i hrišćani nose naprotiv odielo od tamnijih boja, da bi se od Turaka razlikovali. Osim toga nose Turci kićeno oružje, dočim ga kršćani nesmiju imati.

Glede *stanova* kazati nam je, da su u Bošnjaka priprosti. Na selu i po nekih omanjih gradovih nalaziš, osobito u kršćanskih porodica, same „*košare*“ t. j. malene kuće, koje su spletene od pruća kao i košare, pak zaliepljene blatom: a krov jim je načinjen od kore, slame ili siena. Takova košara sastoji od jedne glavne sobe, gdjeno je ognjište, i od više omanjih sobica. Na ognjištu pripravlja se ručak, tuj sjedi na klupah sva porodica, ter u večer priča stari kuće domaćina djeci i unučadi svojoj razne priče i poviesti. Imućniji Bošnjaci, osobito Turci, imaju kuće na jedan sprat, i tuj u prvom spratu imaju glavnu sobu sa divanom i sa visokom pećju, tako zvanom *baburom*. Bošnjaci živu u košarah i kućah samo po zimi; ljeti i i jeseni prebivaju po sjenicah, gdjeno kuhaju i spavaju.

M. *Mažuranić* opisuje bosanske kuće ovako: Po većih varoših *sve bolje kuće* obzidane su same za se kao jedan grad: a u onom zidu od dvorišta načinjene su mazgale (puškarice). Vrata od dvora ponajviše su malena; a gdjegod se može i to vidjeti, da ako su na dvoru velika vrata, tako stoje uviek zamandaljena. Kod vrata (kapije) načinjen je kapidžik (vrataca), a opet sam vidio na jednom mjestu, gdje izvan zida priziraju zubi kameni, po kojih se penje preko zida u dvor i izvan dvora. U nutri bude najviša kuća, u kojoj sjedi saibija (gospodar), do nje se drži harem (ženski stan), kraj njih je mutfak (kuhinja) i ahar (konjušnica); po dvorištu rastu ruže i cvieće, i ako mu je zgodno, dovede česmu (vodovod). U sobah neima nikakova pokućtva, nego pod zastrt ćilimi (sâgi); pod ćilimi su muntavi (mutapi, pokrovci od strune), a pod muntavi hasure (rogoznice): uz duvar (zid) izpod ćilima su dušeci i na duvar naslonjeni jastuci. Ovdje danju sjede, a noćju spavaju. Noćna odiela stoje danju u dolapu (ormaru), da nepače. Sobe su nizke, koliko velik čovjek može glavom dokučiti. Nebo u sobah (plafond)je od dasaka, koje jim degramadžije (stolari) liepo izrežu.

U okolo sobe po duvaru načinjena je rafa (polica). A s ove strane od vrata, koliko je široka soba, tolik je dolap (ormar); rekao bi, da iz dolapa i peć prizira, a gdje su vrata od sobe, ondje je dolap načinjen kao jedan svod, pa se krozanj prolazi. U dolapu za pećju je amandžik (kupelj), a s ove strane peći stoji odora. Pendžeri (prozori) stoje nizko i riedko su stakleni; najviše su papirom zaliepljeni; pendžeri od harema imaju drvene rešetke izvana. U prostih sobah peći se lože iznutra poradi kave, koju svaki čas peku, i radi čibuka: a u peći je zazidan lonac, u kom se voda grije za abdes (pranje) uzimati. U gospodskih kućah ima jedna soba, gdje se peče kava za domaće i za svakoga, koj dodje i zove se kavana ili kafeodžak. Ima jedna soba, gdje stoje sedla i različno oružje, te se zove saračana. Dolje na zemlji ima jedna shrana od različnih potrebnih stvari, i zove se magaza. Siromašnije kuće jesu plotom ogradjene naokolo; posred dvorišta je kućica, i u njoj ima po dvie sobice, jedna se zove ženska a druga mužka soba. Po dvorištu jim obično raste kukuruz, bundeve, lubenice i dinje. Kuće nisu ni po varošu jedna do druge, nego su svaka napose na sred dvorišta tako sagradjene, da se po dvorištu sa svih strana okolo njih hoditi može; a i ako se nadje gdjekoja kuća, da je radi tiesnoće dvorišta na jednom kraju do ulice sagradjena, to neima ipak nigdje nikakova prozora na ulicu, nego samo navadne puškarice, i samo dvorišta od različnih kuća mogu se medju sobom ticati. Ulice su svakako izkrivudane i najviše tiesne."

Premda su Bošnjaci tielom snažni i jaki, a uz to privikli jednostavnu životu i svakoj nezgodi; to su ipak tromi i neradini. Turci neće da rade, jer netrebaju, već provode vrieme u dangubi; kršćani pako rade samo toliko, koliko jim treba, da namire svoje gospodare i vlastite svoje potrebe. Kraj toga ima Bošnjak mnogo još drugih manâ, ali i vrlinâ. Od manâ se njihovih osobito iztiče, da su lukavi,[1] krvoločni i vjerolomni. Osobito Turci, premda su

---

1) I. Kukuljević spominje u svojem putopisu ovaj karakteristični primjer o bosanskoj lukavosti: Prije nego odosmo iz Banjaluke na put u Travnik, piše on, dodje jedno jutro pred austrijskoga konzula Lazo Šobata iz Trešelja sa svojom domaćicom t. j. ženom Stojom, te stavi sliedeću tužbu: „Evo mene i moje žene, koja mi je doniela u kuću kao udovica svoje petero djece, a imao sam s prvom i ja svoje petero djece. Dvoje nam je umrlo i ostade jih svega osam. Jučer (5. svibnja) slavili smo kod kuće hrišćanski Jurjev dan, pa pošto blagovasmo odu djeca na polje i š njima pastorka Trivuna, stara 15 godinâ. Kad eto ti dodje iznenada Gjuraj Balaban, bećar i lopov, s Gjurgjem Šobatom i Damjanom Dukićem, te oteše na silu djevojku Trivunu, odvedoše ju u šumu i povedoše ju sve do Maglaja. Donle joj se znade trag, a dalje nikako. Sad, nastavi Lazi, pomagaj ti gospodine, pomagaj ti od neba do zemlje, u te ja gledam, kako me ti naučiš, tako da bude." Konzulu i svim nam bijaše žao Laze, a još više njegove žene, koja je svedj plakala za svojom otetom kćerju. Konzul posla odmah Lazu sa

u trgovačkih poslovih pošteni, u drugih javnih poslovih nedrže svoje rieči. Njihova zakletva, koja se na buduće vrieme proteže, lahko se dade prelomiti, samo ako oni pri tom svoju korist vide: oni bo mogu kazati, da su se prevarili, jer da nisu znali, kako će Bog dati. Na onu prisegu, koja se na prošasto vrieme proteže, može se čovjek već bolje osloniti, jerbo neimaju nikakove iznimke, koja bi jih izključavala, da nije grieh. Bošnjaci su takodjer pohlepni za blagom i novcem. Da tudje blago uzme i za to si dragocienoga oružja kupi, poslužiti će se Bošnjak lukavštinom, junačtvom ili ubojstvom. Često se dogodi, da jedan drugoga na samoći ubije, pak uzme njegovo blago, nasiplje svoj ćemer i opaše ga okolo sebe. Na pohvalu medjutim Bošnjaka budi rečeno, da u njih ima u obće mnogo manje tatova i palikuća, nego li kod drugih naroda.

Bošnjaci su većinom mirne, flegmatičke ćudi, ter malo kada planu gnievom. Hercegovci nasuprot žestoke su i prkosne ćudi, a osobito oni uz medju crnogorsku. Nu zato su ipak jedni i drugi hrabri u boju i veoma ponosni. Kao osobiti biljeg značaja bosanskoga iztiču neki stranci to, što se Bošnjaci rado drže svojih starih običaja, ter veoma nerado pristaju uz novotarije. Um je u Bošnjakâ bistar, nu ipak zaostaje on za sada daleko za svojom ostalom braćom hrvatskom. Uza to su još puni raznih predsuda, ter vjeruju u vještice, vampire, vukodlake, vidovine[1]) i u djavole i t. d. Od vrlina bosanskoga naroda iztiču neki još i njegovo gostoljublje, premda ima pisaca, koji to nieču.

svojim momkom k mudiru, da mu pomogne, a mudir zapovjedi jednomu zaptiji, da otide u potjeru za Balabanom i da dovede natrag otetu djevojku. Lazo ode takodjer u potjeru, ali drugim putem, pa ostavi svoju ženu kod konzula, da čeka, dok se vrati djevojka. Mi odosmo na put, neznajući što će biti; nu vrativši se u Banjaluku umah popitasmo, kako je s otetom djevojkom? Sad smo tek saznali, da je sam Lazo bio sporazuman sa otmičari, a da je došao tužiti samo s toga, što je htio ženu prevariti i od kuće ju za neko vrieme odpraviti, jer ona nije nikako htjela privoliti na udaju svoje kćeri. Kad je Lazo svoju ženu ostavio samu u Banjaluci, ode potajno za otmičari, bijaše na svatbi svoje pastorke, dade pri popu dozvolu za vjenčanje, a kad bješe sve svršeno, dodje po svoju ženu i reče, da je sad kasno plakati i uzalud tužiti se pred Turci, jer se je kći već udala, a on je morao dati svoj blagoslov.

1) Vidovine su živi ljudi, kao što su n. pr. bili despot Vuk Jajčanin i aga Djerzelez, koji su se medju sobom dugo vremena borili.

O ćudorednosti Bošnjaka piše Cyprian Robert ovako: Ćudoredni je život Bošnjaka veoma strog. Svigdje se luči ženski spol od mužkoga; pače i u crkvi dieli poseban zid prostoriju za žene od prostorije za mužku čeljad. Za svečanosti i slave brine se kuće domaćina samo za svoje mužke goste, dočim žena njegova prima i gosti ženskadiju, koja obično sjedi na dolnjem kraju stola. Djevojka kad se udaje, nedobiva zemalja ni kućišta u ime miraza, nego tek nekoliko neznatnih darova. Kršćani bosanski postupaju sa svojimi ženami nemilo i strogo; nadju li, da je nevjerna, a oni se svete onomu, koji ju je zaveo. Ipak se dogadja po gradovih, da gdjekoji kršćanin na svoju sramotu dopušta turskomu begu, da mu bračnu postelju oskvrne. Premda begovi malo mare za poštenje kršćanskih žena, to su prema svojim ženam, ako jim vjerom krenu, osobito strogi i nemilosrdni. Preljubnika kazne umah, te ga ili objese ili kamenuju, a nevjernu ženu muče groznimi mukami, dok neizdahne. Nevjernu ženu tursku nemože ni vlastiti muž njezin spasiti. Medjutim takovih slučajeva ima malo, jer se muhamedovski Bošnjaci žene obično iz ljubavi.

Ovo su ponajglavnije crte bosanskoga karaktera. Narod je bosanski, da završimo sa I. Kukuljevićem, krjepka i čvrsta tiela, blage ćudi, bistra uma, a vješt od naravi za svaki mehanički posao. Najglavnije pako mane njegove jesu: nehajnost, lukavost prema strancem i poglavarom, mržnja na napredak i sve, što je tudje i novo, napokon vjera u udes. Bosanski narod ima dakle u obće same takove kriepostì i mane, koje imaju i drugi neuljudjeni narodi. K tomu ima Bošnjak još dvie slovjenske vrline, naime junačku ćud i dar za pjesmu.

Boj i pjesma izpunjuju malo ne sav život Bošnjaka i Hercegovca, bio on ma koje vjere. Muhamedovski Hrvati tražili su i našli oduška od vajkada junačkoj ćudi svojoj, boreć se u turskoj vojsci kao janjičari, a u novije vrieme opiruć se oružanom rukom osmanlijskim reformam. Bosna je od turskoga gospodstva počam davala turskoj vojsci najhrabrijih i najoduševljenijih borilaca, a i vrstnih vojevoda. I kršćani, osobito hercegovački, nezaostaju junačtvom za muhamedovci. To svjedoče nebrojeni ustanci i silesija kršćanskih hajduka, koje su kršćanske majke odgojile.

Uz topuzinu (šestoperac) i handžar ljubio je Bošnjak sa Hercegovcem vazda i pjesmu. Što je junačka ruka uradila, to je sliepčevo grlo proslavilo. Mi se doduše na prvi mah čudimo, kako može uz bojnu jeku uspievati miloduha pjesma; nu veliki naš pjesnik dobro veli:

Neboje se Slovinkinje vile
Uz šestoper da će poginuti;
Pače znadi, da gdje njega nije,
Tu ni pjesan slovinska nezrije.

Bošnjaci i Hercegovci nadareni su u istinu pjesničkim darom bolje od svih ostalih Hrvata. To svjedoči vrstni poznavalac narodnoga blaga, Vuk Vrčević, koj kaže: „Kad sam od g. 1835 do 1860. sakupljao množtvo svakojakih pjesama i sve drugo, što je narodnje, za Vuka Karadžića po Boki Kotorskoj i po Dalmaciji, čudio sam se, odkuda ona sila raznijeh pjesama; ali kad sam u martu g. 1861. došao kao agent-konzul austrijski u Trebinje, upazih čudo nad čudima i uvjerih se, da je ovdje pravi razsadnik srbskih (hrvatskih) narodnih pjesama. Čudo velim zato, što u Hercegovini od Kosova nijesu smjeli od polumjeseca ni popovi u crkvi pojati božje pjesme, a kamo li narod najnesretniji pod božjom kapom. Otci su dakle sinovima po planinama junačke pjesme uz gusle pjevali, a majke kćerima manje ljubavne na prelu i na sielu na izust pričale.“ Uzmemo li još na um, da u Vukovoj zbirci ima veoma mnogo preliepih pjesama iz Bosne i Hercegovine, zatim da je najobilniji pjevač Vukov, po imenu Filip Višnjić [1]) („bosanski Homer“), bio rodjen Bošnjak; napokon da je već više svezaka bosansko-hercegovačkih pjesama svjetlo ugledalo, to će svatko dopustiti, da naša tvrdnja nije onako naprečac izrečena.

Bosanske pjesme pjevaju osim Kraljevića Marka, Ive Senjanina, Ilije Smiljanića i drugih poznatih junaka napose još djela i slavu domaćih hajduka i borilaca za slobodu. U bosanskih i hercegovačkih junačkih pjesmah starije dobe slavi se osobito hajduk Nikola Bajo Pivljanin, koji je pod konac 16. i na početku 17. stoljeća sa svojim hrabrim pobratimom, harambašom Limom strah i trepet zadavao bosanskim i hercegovačkim pašam. Od novijih hajduka spominju se često Novak sa sinovi Grujom i Radivojem, Valjevac Tadija, Luka Golovran, Kostreš harambaša, Bujadin, a osobito Mijat Tomić, o kojem imade ciel niz pjesama. I muhamedovski Hrvati pjevaju junačke pjesme: u njih se slave begovi Ljubovići, zatim borbe bosanskih plemića proti carskim namjestnikom i pašam. Takove

1) Filip Višnjić rodom je iz sela Medjaša u sandžaku Zvorničkom. Još djetetom zadobi kozice ter osliepi. Kasnije poče pjevati, pa kad je buknula srbska buna, umače u Srbiju, ter živuć u logorih i šancevih srbskih poticaše svojimi liepimi pjesmami srbski narod na boj proti Turčinu.

su n. pr. pjesme: Avdurahman-paša ukida bašaluke i agaluke (g. 1827), Dželaludin-paša izsieče bosanske kapetane (god. 1821), Usein kapetan od Gradačca digao se je protiva caru (god. 1831—32) i mnoge druge.

Ženskih pjesama ima toli u kršćana koli u muhamedovaca upravo velika silesija. Motivi mnogih pjesama zbilja su prekrasni; ali ima takodjer i mnogo takovih pjesama, koje su turskimi nazori i motivi nagrdjeni, ter su tako izgubile svoj prvotni čisto-narodni karakter.

3. Vjerski odnošaji.

Dosele smo nastojali, da prikažemo Bošnjake i Hercegovce u obće, neobazirući se na vjerske odnošaje. Nu već prije iztaknusmo, kako je upravo vjera važna u tih zemljah i kako je vjerska razlika načinila od jednoga tri naroda. U Bosni je vjera nadjačala narodnu sviest, ona je uticala na život i običaje, te je tako učinila, da sinovi jednoga naroda u mnogom obziru sasvim različito žive i misle. Potrebno je zato, da se napose bavimo toli sa muhamedovskimi žitelji, koli sa kršćani obiju obreda, ter da saznamo, po čem se jedni od drugih razlikuju.

A. Muhamedovski Hrvati ili Turci.

Kad je Bosna god. 1463. pala Turkom u ruke, nešto se je žitelja razbjeglo, nu velik dio pučanstva primio je vjeru muhamedovsku. Osobito knezovi i vojvode, da bi i nadalje ostali gospodari svojih zemalja, brzo se poturčiše, te postaše begovi (plemići). Car turski ostavi jim njihova dobra, te oni vladahu odsele na svojih imanjih, kao što i prije za domaćih vladara. Velikaši ovi bijahu prije vjere patarenske, nu bilo je medju njimi i bivših kršćana. Uz plemiće prihvati muhamedovu vjeru i mnogo njihovih službenika, samo da održe svoju osobnu slobodu; a kasnije predje i jedan dio seljaka na vjeru gospode svoje. Tako se zgodi, da je velika čest hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini prihvatila vjeru turskoga osvojitelja, videći, da samo ovako može uzdržati svoju osobnu slobodu i imetak. I u istinu, ove poturice stekoše svu vlast, posjed i prava, dočim su jednokrvna braća njihova kršćanske vjere postala njihovim robljem i bezpravnim stadom (rajom).

Muhamedovski Hrvati ili kako se sami zovu „Turci", jesu i dan danas još gospodujuće pleme u ovih zemljah. Ima jih svigdje, svigdje su gospodari: njihova je zemlja, njihovi su gradovi, časti, oni jedini služe u vojsci i nose oružje u znak slobode svoje.

Muhamedanstvo u Bosni, veli Hilferding, jest pojav zanimiv i zaslužuje našu pažnju. Samo na dva mjesta naše zemlje, u Arbanaskoj i Bosni (s Hercegovinom) vidimo primjer, kako evropsko pleme izpovieda islam. Nu medju Arbanaskom i Bosnom u tom je obziru velika razlika. Kod Arbanasa, ravnodušnih za vjeru, islam je samo vanjska forma, koju su oni poprimili, da ugode svojim gospodarom. Arbanaski muhamedovac ostaje prije svega Arbanasom, dočim mu je muhamedovska vjera tek drugotna stvar. Nu slovjenski Bošnjak, prionuv, istina, izprvice samo iz ljubavi prema svjetskim pogodnostim uz islam, priljubio se je novoj vjeri duhom svojim tako silno, da mu je postala glavnom stihijom njegova života; radi nje odrekao se je on svakoga srodstva sa svojom braćom po krvi i primio narodnost, koja mu nije nimalo srodna: Slovjen (Hrvat) postao je Turčinom. Zahvativ tako korjen na ovom tlu, bilo je islamu tuj pokazati i svoje plodove. Prostora bilo mu je ovdje dosta. Malo ne četiri sto godina gospoduje on neograničeno nad velikim i prekrasnim krajem, imajuć u svojih rukuh sve zemlje, sve bogatstvo i svu vlast, ter razpolaže trudom od 850.000 kršćanskih podanika. Nu čim se je iztaknuo islam na slovjenskom tlu? Fanatizmom i pomanjkanjem duševne sile. Slovjensko je pleme u obće jedva sklono fanatizmu, ali se silno oduševljuje onom vjerom, koju izpovieda. Ako je bitnost toj vjeri fanatizam, to fanatizam prevlada Slovjenom i postizava u njemu podpunu moć. Tako je islam učinio Bošnjake većimi možebit fanatici, nego li su bili kada mu drago Arapi i Turci. Osim toga uticaja same muhamedove vjere na naravni karakter Slovjena možebit su još i druge stvari djelovale i učestvovale kod razvitka toga strašnoga fanatizma bosanskih muhamedovaca: poimence duh renegatstva. Renegat postaje od nevolje fanatikom svoje nove vjere, da bi sam pred svojim očima opravdao svoje odmetničtvo. A bosanski muhamedovci znadu i danas još, da su odmetnici, jer se dobro spominju, da su jim predji bili kršćani.

Nu islam, koji je porodio veliku obrazovanost Arapa i Novo-Perzijanaca, a i u Turaka stvorio „dobu slave i sjaja“, nije u Bosni, na slovjenskom tlu, ničesa proizveo. Glavni je tomu vjerojatno razlog taj, što se duh te vjere protivi naravi slovjenskoga plemena. Muhamedovstvo dobilo je u Bosni osobit karakter, kojega nije imalo nigdje na iztoku, karakter naime aristokratski. Stara slovjenska vlastela u Bosni, koja su prije bila više srodna feudalnomu plemstvu srednje Evrope primila su muhamedovstvo zato, da bi utvrdila i pod vladom turskih sultana svoj privilegovani položaj i svoja aristokratska prava.

Muhamedovski Hrvati po Bosni i Hercegovini ističu se napose svojim ponosnim, ravnim, često i drzkim držanjem, dočim su kršćani plašljivi i pokunjeni. Muhamedovski Hrvati ili Turci pokazuju na oko mnogo plemenitiji karakter, hvastaju se rado svojom hrabrosti i paze mnogo, da neučine javno ništa nepristojna ni nećudoredna, premda su često puta drzki i prpošni. Najveća je uvreda za Turčina, ako mu spotakneš, da laže; on neda, da mu ni jednovjernika obiediš s laži, jer svi Turci stoje jedan za drugoga i drže zajedno („Turčin

voli Turčinu“). Spomenute dosele vrline Turaka pokazuju se medjutim veoma često samo na oko; ima doduše Turaka, koji su u istinu ovakovi, ali to nije njihova zasluga, već naravna posljedica njihova privilegovana položaja u zemlji. Lahko je Turčinu biti ponosan i dostojanstven, kada gospoduje i strahuje kršćanluk; još laglje je njemu biti pošteniji od kršćana, kada je vazda pravo na njegovoj strani. Nu zato će biti Turci žigosani za sve vieke radi svoje okrutne ćudi i radi poganih djela, što su jih kroz vjekove počinjali na svojoj braći. Kraj toga su ti oholi renegati nekako mrke, neprijatne i sumnjičave ćudi, osobito pako bogati begovi i trgovci. Oni mrze Osmanlije, a osobito svoje prijašnje jednovjernike „Vlahe“. Velika je to kod njih zakletva, kad reknu: „Ja bio Vlah“, i ako je koj kršćanin prisutan: „Ja se krstio, kao što se ovaj krsti!“ — Poznato je, da su iztočnjaci tromi i veoma flegmatični; bosanski Turci poprimiše tu flegmu iztočnjaka, ali jih daleko nadkriliše. U njih se Slovjenom prirodjeni konservatizam složi sa konservatizmom muhamedovskim i s toga se porodi skrajnja stagnacija, koja se protivi svakoj kulturi i napredku u Bosni. Turčin neće ni da čuje o promjenah ili poboljšicah; on znade samo za staro i nepravedno običajno pravo i za svoj koran.

Bosanski Turci nadkriljuju fanatizmom sve ostale žitelje evropske Turske. Oni se opirahu najžešće i najduže reformam posljednjih sultana; oni su i ponajviše krivi, da je Bosna ostala pusta i posve neuljudjena, premda medjaši sa Hrvatskom i Dalmacijom. Turci se ponose i ohole, što jim je dragi „Alah“ dao tu milost, da su se rodili u čistoj vjeri Muhamedovoj. Nijedan Turčin, pa bio u skrajnjoj nevolji, nebi služio podniposto u kršćana. Spomenuti nam je ipak, da nisu Turci sada više toliko fanatični, koliko prije (osobito u Sarajevu), odkad jih je naime Omer-paša svladao i moć plemstva satro, te odkad postoje u Bosni strani konzulati, žacaju se donekle očita zuluma ter obuzdavaju svoju fanatičku ćud. To nam podaje i čvrstu nadu, da će se bosanski Turci pod kršćanskim vladarom još više okaniti svoga fanatizma i od srca zavoliti kršćansku braću svoju po krvi i jeziku. Bosanski Turci jesu obćenito po svom zakonu jako pobožni: nijedan nebi prestupio naredbe i vanjske obrede svoga vjerozakona (kao post, klanjanje, sevap, abdes i obično umivanje) ni pod živu glavu, premda je jasno, da mnogi ovih obreda islama nisu nimalo zgodni ni potrebni u hladnoj alpinskoj zemlji, kao što je Bosna. Kad Turčin izvrši, što mu zakon nalaže, onda mu se srce umiri i čini

mu se, kao da se je preporodio. Samo jedne prepovjedi korana nedrže bosanski Turci: oni piju u prkos koranu žestoka pića, osobito šljivovicu, nu ni toga nečine javno.

Što u obće uči vjera Muhamedova, bit će za cielo mnogim naših čitatelja jurve poznato, pa zato nećemo, da ovdje potanko o tom razglabamo. Nu vriedno je ipak znati, što samo prostiji Turci o svojoj vjeri misle, pa zato eto dialoga, koj vadimo iz jednoga putopisa, što ga sastavi valjan poznavalac bosanskih Turaka. Ovaj je razgovor doduše nadubnut vjerskom mržnjom, koja je dosele u Bosni vladala, ali blagi čitalac neka prihvati samo njegovu jezgru uz želju, da u Bosni razdora medju zakoni nestane.

Blizu Gradca, piše isti putnik, stignem jednog ćosu (prostog Turčina) progrušane brade; želio sam se š njim porazgovoriti, nebi li što i od njega razumio. Ponizim se (nije druga) i boga mu nazovem, on se okosi kô krme na sjekiru i „dao Bog dobro" kroz zube odvrati. „Što si tako neveseo komšo?" upitam ga. „Gledajuć take gjaure (nevjernike), gdje serbez (slobodno) jašu po turskoj zemlji!" odvrati mi on.

Ja ću: „Ta i mi smo stvorenje božje!"

Ćoso: „Jeste, al nećete da slušate Boga!"

Ja: „U čemu bolan?"

On: „U čemu? u svačemu; kad ga ti slušaš, zašto si još vlah! daj se poturči de! . . ."

Vidim, da ja moram u velike zaći, dok me Turčin po svojoj dužnosti zove na turkovanje; sreća on je bio sam, a i meni je došla volja, da se malo razveselim i da bar upoznam šta on vjeruje, zato nadostavim:

„Ja tamo neću, ja vjerujem u Isusa i njegov nauk."

On: „Lažeš kô pas; da ti vjeruješ u Isa pengabera (Isusa proroka), ti bi vjerovao i u Muhameda; on je prorokovao, da će Muhamed doći, i zapovjedio u ingjilu (evangjelju), da ga vi svi poznate za pravoga proroka."

Ja: „To nije istina, on je obećao Duha, a Muhamed imao je tielo; on je obećao onog, koji svaka zna, a Muhamed nije bio taki; on je obećao onog, koji će po čudu doći, dapače i svojom snagom i učenike njegove nadariti, da i oni čudesa čine, a Muhamed niti je dao taku vlast svojim, niti je on čudo učinio, osim što je rubana (monaha) Sergiju u kamen zatrpao, što možemo i ja i ti nejačemu učiniti; šta ti znaš, šta je Isus obećao." Ovdje ja sjašim, ter sjednem da zapalim, no i ćoso odmah sjede kraj mene, propne se na koljena, izkolači oči i zavika:

„Pa zar ja neznam? znam vjere mi; od postanja do nestanja sve njegovo! a da vidiš da znam, slušaj! Poslao je dragi Aktihallah svog Gjibraila (Gabrijela) k jednoj djevojci, kojoj je bilo ime „azreti Mejrima (sveta Marija)," on joj je dao gjul (ružicu) da pomiriši, i ona dok je to učinila, njega je začela, pa ga nije ni rodila kako druge žene radjaju, nego na prsa . . . Eto vidiš da znam; a deder mi ti kaži, je li bio tepek (tepav)?"

Ja: „Nije, nego podpun."

Ćoso: „Jest, vlaše, jest, čifuti hotili prokušati, je li on pengaber (prorok); pa su mu na jednoj tefsiji iznieli kolača i novaca; ako bude

pravi pengaber, prihvatit će za nimet (hranu), ako li ne, prihvatit će za novce. On prihvati za novce, a Gjibrail, koji je uviek kod njega bio, ošine ga pleskom po ruci, a ruka se oklizne, ter po zubima puc! zubi mu uhvate jezik i presieku, te je tako ostao tepek. Čifuti su to vidili, pa su ga uviek progonili, pače su ga htjeli i na križu propet; al hoćeš, on kao pengaber začarao jim je oči, pa je pobjegao u nebo. Ovako je, vlaho! a vi to ništa neznate. Zato se ti poturči! ako si i vlah, žao mi te je, ja ću te odvest, tko će te osunetit (obrezat)".

Ja na šalu to uzmem i reknem: „Zar bolan da režem svoje tielo i da se krvarim?"

On: „Pa? rana će zarast, a avdest (pranje) morat ćeš uzimat svaki dan; saprat će."

Ja: „Bora mi dedo, gore neg žalostnije, amo se rezati, amo svaki dan prati, to je sasvim pogibljivo. Od rane čovjek može umriet."

On: „A ti hajde k vragu, znat ćeš kad te vrazi u džehenemu metnu u vatru, pa ti na čekrk počmu crieva sukat, a na nakovnju svaku kost prebijati."

Ja: „Tako će se nesumljeći Turkom dogoditi, oni se nekrste, oni nepravdu čine, oni psuju, nepošteno čine, ter ubijaju."

On: „Hoće i Turkom, ali ne zato, što ti laješ, nego jer su vino pili, krmetinu jeli i vas vlahe branili; al neće dalje od kiamet-gjuna (sudnjeg dana); jer naš Muhamed i sad gori u vatri džehenemskoj do koljena za ovakove, pa će se poslije pretvorit u ovna, koji će bit kurban (žrtva), a duše ovakovih Turaka u pirė (buhu), i njemu će se uvuć u runo, pa će jih tako uniet u gjenet (raj)."

Ja: „To su ti sve, dedo, babe Mare mrdjalice i babe Ajke bajalice."

On: „Znat ćeš nesrećo, kad sa silaj-ćuprije kreneš u džehenem, jesu li mrdjalice i bajalice."

Ja: „Pa vjere ti, šta je ta silaj-ćuprija?"

On: „Ona je duga 80.000 godina, tanja od dlake, a oštrija od sablje."

Ja prekinem: „Dosta, dosta! znam. Znaš li dedo, kako je jedan Travnjak pretvorio se u velikog hodžu i otišao u Bišće pa sazvao Turke u džamiju, ter jim hvaz (propovjed) činio? I on je rekao, da je ćuprija tanja od dlake, a ovdje mu je zavikao jedan bena krajiški: „To beli lažeš! šta je naš kapetan prama Bogu? pa je on opet načinio ćupriju na našoj vodi, da se mogu dvoja kola razmienuti, a bog to da nemože učiniti?" Hodža se uzbuni, a Turci zaviču na tog prostaka i zamole hodžu, da prosliedi, koji i reče: „Oštrija je od sablje, a ljudi moraju bosonogi preko nje ići". Opet ga bena presieče: „Vjere mi lažeš! bos letiti po tako oštroj sablji, a neporezat se, to nije moguće!" Hodža plane, no se opet umiri i kaže: „Jedni će letit preko ćuprije iz gjeneta, a drugi u gjenet (dženet)." Bena skoči srdit i poviče: „Ej ti budalo! kad je ćuprija tako tiesna i tanka, kako će se na njoj razmienuti?" Hodža sirotinja naružen i predobiven od jednog prostaka pobježe."

Ćoso: „E a ti slušaj budalaste bene krajiške, a nemoj ovakih pametnih ljudi, pa ćeš lahko u gjenet (raj) doći."

Ja: „Daj, vjere ti, bar mi još kaži, kakav je taj vaš gjenet?“

On: „Ah! u njeg su ključi od zlata, a kad unidješ, biva unutra, to je polje veliko, posadjeno stablima i cviećem, po sredini teku potoci, u kojih je piesak, biser i drago kamenje; havdest (avdes) možeš kad god hoćeš uzeti; ništa, — sjedi pod hladno stablo, prekrsti noge, pa prepeci kavu a zapali čibuk; jela kakva hoćeš, halva i baklava, pilav i maslenica, kajmak i med, pa što još hoćeš; hoćeš pečenja? ti samo poželi, a ptica će zlatokrila preda te, pa kad se je najedeš, a ona se opet ujedini, klepne krilima, pa eto je opet na drvo, ter ti stane pjevati, da se nemožeš naslušati.“

Ja: „Ta kad oni tako dobro jedu, idu li kud rad sebe?“

Ćoso: „Jok bolan! to im izlazi na znoj.“

Ja: „Aja borami! tu nije dobro, kad jelo na znoj mora izlaziti....“

Ćoso se malo uzbuni, jer neznade odgovoriti, pa na drugu prebaci: „Pa, bolan, oh curâ!“ Ovdje ćoso malo podkresnu, pogladi bradu pa prosliedi: „A zgoda! jer ćemo svi bit goli!....“

Ja: „E baš to nevalja! zar da jedan drugoga gledamo?“

On prekinu: „Ne! onda će u svih biti oči na vrh glave.“

Ja: „Gore neg najopačije; zar svi biti nakazni?! ja tamo neću!...“

Ćoso od jada sav prebliedi, skoči i zavika: „Ja vidim, da ti pjevaš.... ja sam svoju dužnost izpunio, pa me nećeš moći priti pred Bogom, da ti nisam kazao.“ Ter tako rondajući i psujući ode.

Ovaj dialog, koj je možda mjestimice prekrupan, zanimiv je s toga, jer u kratko pokazuje, što prosti bosanski Turčin vjeruje i kako si budući život u svojoj duši predočuje.

Što je kršćanom krštenje, to je Turkom sunetenje (obrezavanje). O tom obredu piše M. Mažuranić: Turci se sunete kao i židovi, samo što više odrezuju puti, nego li židovi. Zato tko se suneti, mora po zakonu mjesec dana ležati, dok preboli ranu. Kroz ovo mjesec dana može i umrieti od ote boli; jerbo nikakove ljekarije neopotriebljuju, nego što ranu pospu pepelom, da krv ustave. Onih mjesec dana mora postiti danju i noćju, to jest, ovo vrieme nesmije da jede drugo, nego suha hljeba i friška mlieka; a da se samo vode napije, sva bi se ona svetinja oskvrnula. Nekoji sunete djecu još nejaku, dokle sama za se neznaju; ali ono nejako djete pritisne bolest i od toga lahko umre. Drugi čuvaju djecu do trinaest godina, da budu jača i laglje podnesu ranu; ali kada već ojačaju, onda jih samih mrzi, da se moraju kao mala djeca sunetiti. Treći su pak obnašli, da je najbolje diete sunetiti, kad mu je deset godinâ. — Ženska glava lakše se poturči od mužkarca, jerbo je nigdje nerane, nego ju samo po zakonu u džamiji poturče.

Mnogi pisci o Bosni tvrde, da su bosanski Turci još na pol kršćani, jer da su mnoge kršćanske obrede pridržali, ter kršćanske svetce štuju. Nu mi smo već u prijašnjem poglavju iztaknuli, da bosanski Turci štuju doduše sv. Iliju i Jurja, ali ne kano kršćanske svetce, već kao narodne zaštitnike ili otce, ter da nastoje, kako bi njihovoj slavi drugi povod podmetnuli. I strogo kršćanskih običaja

zadržali su malo, nego više narodnjih; zatim imaju mnogo predsuda i sujevjerja, kao što i kršćani. Ono malo uspomena na kršćanstvo vriedi toliko, koliko kod kršćanskih naroda uspomene na poganstvo. Neki opet, kakono Hilferding i Cyprian Robert, uznose bosanske Turke s toga, što imaju samo po jednu ženu, premda jim koran dopušta više žena; pa zaklučuju, da Bošnjaci to čine od krieposti, pače da se pravi i strogi bosanski Turci skandalizuju, uzme li koj od njih po više žena. Nu na to odvraća C. Sax sasvim dobro: „Istina je, da bosanski Turci u obće imaju samo po jednu ženu, ali tomu je jedini razlog taj, što u Bosni neima tako imućnih Muhamedovaca, kako no po gradovih u iztočnoj Turskoj, gdje pojedini bogataši mogu po više žena uzdržavati. I na iztoku imaju siromašni Muhamedovci samo jednu ženu, kakono i u Bosni; u Bosni imaju pako ipak neki imućnici po više žena, nu riedko kada više od dvie.“ Bošnjaci drže se dakle monogamije ne toliko od krieposti, već od nužde.

Istina je medjutim, da bosanski Turci, premda su toli fanatični, prianjaju uz muhamedovsku vjeru više izvana nego li iznutra; pa kao što su uz islam pristali iz sebičnih svjetskih motiva, da nebi marili opet postati kršćani, kad bi jim došlo do gusta. Oni bi brzo opet prigrlili kršćanstvo, osobito kad bi jim se nudjala kakova materijalna korist i osiguralo gospodstvo u Bosni. U to ime čuvaju oni svoje starinske povlastice i povelje od kršćanskih vladara (n. pr. beg Pašić u Skoplju, koj ima pun sanduk, i Kulenovići), da jih iznesu na vidjelo, zavlada li Bosnom koj kršćanski vladar. Što oni misle, pokazuju najbolje, kada se prijateljski razgovaraju ili proti vlahom viču. Tada obično govore: „Pa neka dodje kaurin (kršćanin) za vladara u Bosnu, ja ću otvoriti svoj sanduk, ter krst na se a prase preda se, i opet ja beg, a ti sluga, krstu! Kad tebi, vlaše, nije krst težak, nije ni meni, mogu ga i ja nositi; kad se ti prasetinom neudaviš, neću ni ja . . .“

Turci u Bosni zovu se skroz arapskimi imeni, ali jih prema hrvatskomu jeziku udesuju i često prikraćuju. Porodična imena pridržali su većinom staro-hrvatska; mnogi su medjutim ime svoje preveli na turski jezik, te su pridržali samo hrvatske dočetke. Tako su se n. pr. Rajkovići prozvali Dženetići (gjenet ili dženet = raj.) Prosti seljaci i niži obrtnici zovu se obično samo osobnim imenom; imućniji pako Turci, osobito vlastela dobivaju još pridjevak „aga“, ako su pako plemići „beg“. Pismene ljude, t. j. pisare, bogoslove, kadije (sudce), zovu efendijami.

Razlika stališa nije kod Turaka vanjskim načinom osobito izražena. Po nošnji razlikuju se samo bogataši od siromaka, zatim duhovnici od svjetovnih ljudi. Glavu pokrivaju svi turbani, fesove nose samo činovnici. Izuzev duhovnike nose riedko kada duge kaftane, nego ponajviše crvene, na prsima i na ramenih otvorene, kadkada i zlatom izvezene haljine i široke dimlije do koljena. K tomu se pašu širokim pasom od kože ili sukna, a u pojasu ima po koja kubura i handžar. „Haljine u Turaka, veli M. Mažuranić, jako su skupe; jedno zato, što su veoma široke, a drugo što su izvezene zlatom i kojekakvimi gajtani. Liepe halje, liepo oružje i liepi čibuk, to jim je sva dika."

Žene bosanskih Turaka odievaju se mnogo jednostavnije. Sve svoje domaće odielo pokriju, kad izilaze na ulicu ili džamiju, nekakovom dugom, zelenom mantijom, kao što je kaludjerski habit, a na glavu metnu šamiju, kao jedan veliki i bieli obrus. U tu šamiju zamotaju obraz, a izpod brade pribodu iglom. Iznad očiju dodje jim šamija kao jedan triem (štrimić), izpod kojega, ako upravo drže glavu, nemogu da vide daleko. Zato obično nose glavu odviše izvrnjenu na zatiljak. Kada idu na vodu ili u komšiluk, onda nenose mantije nego samo dimlije i škurteljku, a glavu pokriju jednom manjom šamijom, od koje kraje u zubih drže. Ako je blato, onda žene na bosu nogu navuku drvene papuče, koje se zovu naluhne. Djevojke se turske nekriju, dokle god imaju stariju sestru za udaju. Mladje djevojke do 14. ili 15. godine nose se mnogo drugčije, pače smiju i slobodnije obćiti sa svietom. Ponedjeljkom i petkom dapače dolaze mladi Turci pod prozore njihove, da jim udvaraju ili ašikuju (ašikovanje), nu i tada su prozori na pol zatvoreni. Čim se medjutim Turkinja udade, postaje harem t. j. svetinja, te nesmije više da obći sa mužkarci. Upravo to tužno stanje žena čini, da se u bosanskih Turaka nije nimalo razvio družtveni život. Mužkarci se sami sastaju na pijanke ili pako na pucanje: to jim je sva zabava.

U privatnom životu drže se bosanski Turci posvema orijentalnih običaja. Sjede obično križnoge mirno buljeć preda se, nerade ništa, puše svoje duge čibuke i srču kavu. Stanovi su jim priprosti, najimućniji imaju u svojih odajah tek divane i sagove.

Kad će Turci da jedu, piše M. Mažuranić, onda postave na sred sobe sofru, pa okolo sofre križnoge posjedaju. Ako jim dodje čorba, tada povade kašike iza pojasa, ili koji nenosi za pojasom, njemu se kod sofre dade. Kad posrču čorbu, onda i kašike bace, a drugo jelo sve jedu prstima. Ako se

štogod mastnoga ima, onda liepo treba po malo lomiti kruha, pa onako s kruhom iz sahana (kotlov tanjur) zajimati. Kruh se nesmije rezati nožem, jerbo je to jazuk (grieh). Kada dodje meso, onda se rukama odkida: red ide od starijega do mladjega. Ako na dnu sahana od kakovog jela čorba ostane, tada najprvo mogu popit stariji, a ako neće nitko, onda može i najmladji. Ako je čorbe mnogo bilo, tada najprije pije stariji pak daje mladjemu. Budući da nesmije biti noža pri stolu, zato prosti ljudi glodju kosti zubim, a gospoda liepo noktima opiplju, pak bace. Na koncu jela uviek sliedi jogurt (kiselo mlieko), osim ako ga neima. Prije jela peru ruke, a poslije jela i usta i ruke. Mnogi peru usta sapunom.

Premda se bosanski Turci drže vjerno prepisa svoje vjere, koji se tiču tjelesne čistoće,. to jim ipak nisu stanovi čisti ni uredni. Turske su kuće obično zlo gradjene, raztrošene, te turski predieli u gradovih iztiču se osobito porušenimi i ostavljenimi kućami.

Turčin, piše M. Mažuranić, neće nipošto ubiti uši, jerbo je to jazuk (grieh); ono su bo sve duše umrvših (kao i buhe), koji su za života zlo radili, pak jih je po smrti dragi Alah u uši (ili buhe) pretvorio. Ja sam kazao, da kod nas nema uši, a oni su na me svi jednim glasom viknuli: „Lažeš kao pas; gdje ima ljudi, ondje mora biti i uši.“ — Oni kad vide, da uš izvana po halji plazi, samo ju prstima bace kraj sebe na ćilim (sag), pak se siromaška životinja mora mučiti, dok opet gore na njih nepoplazi. Mene je ta sablazan pakljena bila do kosti pojela, jedva sam se nje otresao, kad sam ostavio zemlju bosansku.

B. Kršćanski Hrvati ili „Vlasi“.

Kršćanski Hrvati u Bosni pokazuju nam dosta tužnu sliku. Ako je Turčin objestna i okorjela srca, to je kršćanin većinom lukav, samo na izliku uslužan, prevrtljiv, a osobito riedko kada iskren. A to je samo zato, što je kroz stoljeća navikao robovati, pa je sasvim izgubio svoju slobodnu volju. Sila je prisililila kršćanina, da se svakomu Turčinu klanja, a do najnovijega doba nije se kršćanin mogao dostati prava svoga. Kršćanin je doduše hrabar, ali se nerado laća oružja (izuzev južne Hercegovce i krajišnike), prvo, što je odviknuo oružju, odkad ga nesmije nositi, a drugo, što se boji premoći svojih muhamedovskih suplemenika.

Navade i običaji u bosanskih kršćana isti su kao i u ostalih Hrvata. Razne godove i svetce, n. pr. božić, uzkrs, Jurjev dan i t. d., zatim običaje pri porodu, vjenčanju, smrti i pogrebu imaju i slave oni poput Hrvata u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Kad se slavi koja crkvena ili porodična slava (osobito „krstno ime“ kod hrišćana), tad se sastaju znanci i prijatelji dotične kuće, koja

slavu slavi, na gostbu, pri kojoj se često i suviše šljivovice (rakije) pije. Takovom se zgodom govore i razne napijalice.

Od mnogih napijalica navodimo eto jednu, koja se govori po Hercegovini o krstnom imenu u zdravlje domaćinovo. Ovu napijalicu govori dolibaša (stola ravnatelj) ovako: „Popismo u slavu Božju po jednu čašu i svaku rednju našu, a sada ćemo napiti u zdravlje našega brata domaćina, za njegov žitak i užitak, život i dobro zdravlje: za zdravlje njegove poštene glave, njegovih sinova i sinovaca, unuka i omladaka život i liepo zdravlje, ako Bog da! Neka našega brata domaćina i njegovih sinova i sinovaca jaki Bog i današnji dan dugo i za mnogo, a u svakoj sreći pridržao! Dičio se s njima kao Danica na vedru nebu i kitio slavom i ponosom kano gora Gjurgjevdanom, a bostan ružom i bosiljem, da Bog da! Kojigod rad radio, oda zla se branio, nitko mu nenahudio! Izpod njegovoga jakoga i visokoga šljemena iznosio dvadeset i četiri sretna sjemena, da Bog da! Pod žarko sunce, pred težaka i seljaka sjeme sijao, a Bogu se molio, pluto mu širom gonilo, a ralo s mirom u dubinu ronilo; okretalo se iztočnom i zapadnjom, Bog mu davao, a Bog mu pomagao, da Bog da! Od neba mu rosilo, a od zemlje rodilo; bilo mu u klasu klasato, a u busu busato, u trsu trsato, a u guvnu hrpato, a u hambaru mnogo, bio mu hair i berićet, da Bog da! Klas mu otezao i pretezao, od božjega dara i behara, a od zemaljskoga roda da nasiti voljna i nevoljna, i tko se godj gosti, govorio: da Bog prosti! Na njegovu poštenu sofru dočekivao uboga na poštenje i glas kao danas nas ovdje, ako Bog da! Svakome činio čast i udjelak; svakome dielio, nikad mu nepresušilo, a najviše sebi ostavio! Ko godj mu došao pjevajući, od dvora mu pošao pjevajući i igrajući, ruka punanih, srca vesela, a obraza poštena! Svak mu dolazio na izobiljnu čast i na pošteni glas sad i vazda, da Bog da!" — Kad dolibaša to izgovori, onda svi, koji su za trpezom, zaviču: „Amin! Bog te čuo i uslišio!"

Kad se žene, obilaze gradom pjevajuć i gudeć, ali se tada klone muhamedovaca. Osobita je slava, kad beru šljive, te kad od njih peku šljivovicu, zatim kad šljive suše i kuhaju. To je bosanska berba, koju obavljaju pjevajuć i plešuć zajedno sa Turci. U obće bosanski kršćani vole plesu i pievu, od plesova poznato je „bosansko kolo", što ga plešu uz gusle ili tamburu. Najveći kršćanski svetac jest uzkrs, koj jednako slave vjernici obojega obreda. Tada polazi jedan drugoga, ter se darivaju darovi.

Uz mnoge običaje, što jih bosanski kršćani imaju poput svih ostalih Hrvata, poprimili su oni i mnoge orijentalne navade, i to napose u gradovih. Tako su jim kuće po gradovih sasvim po iztočnu uredjene; kad ulaze u sobe, skidaju obuću; oni sjede, puše, jedu, piju i srču kavu sasvim poput Turaka, mnogi dapače nose i odielo bosanskih Turaka. Kršćani nose po selih takodjer turbane, u gradovih medjutim pokrivaju se fesovi. Trgovci kršćani nose doduše narodno odielo, ali to je radi obilnoga krzna po ljetu veoma nesnosno. Žene

se odievaju tako, da se, osobito po nakitu na glavi, mogu kao i u nas lahko razpoznati udate žene od djevojaka i udovica. Djevojke nose fesove sa kitom i široke dimlije poput Turkinja; udate se žene pako svojom nošnjom približuju više našim seljankam. Osobito se rado sve žene, kano i u nas, kite raznim uresom od zlata. Obično nanižu dukate, ter si to objese ili o vrat ili prišiju na fes. Žene nose kite, obično duge; mužkarci pako, osobito na selu, nose perčine.

Bosanski kršćani poprimili su i drugih običaja od Turaka. Turci idu u Meku, da se poklone svomu svetcu; isto tako počeli su i kršćani polaziti u Jeruzolim, da se pomole na grobu spasiteljevu. „Ići u Jeruzolim isto je tako sveta stvar, kao ići u Meku: i jedni i drugi putnici dobivaju naziv: hadžija (putnik). Šta više, kod kršćana u osmanlijskom carstvu često se čuje, da grob Isusov zovu ćabom, po ćabi u Meki.“ Sada si možemo protumačiti, kako ima kršćana, koji se zovu Hadži-Mato, Hadži-Ivo, Hadži-Risto, i kako su po tom nastala porodična imena Hadži-Ristić i druga slične vrsti.

Već smo više puta spomenuli, da u Bosni ima kršćana obojega obreda: latinskoga i grčkoga (katolika i pravoslavnih). Oni doduše živu, kako kadkada sami kažu, na oko u „medjusobnoj ljubavi“; ali u dubini srca uvriežena jim je duboka medjusobna mržnja i prezir. To se već vidi i po tom, kako jedni druge prezirno zovu. Ovo je zaista žalostan pojav, tim većma, što mnogi bezdušni agitatori upotriebljuju tu vjersku oprieku, da od jednoga naroda načine dva naroda. Buduć da se još danas kršćani obojega obreda u koječem razlikuju, to je vriedno da o jednih i drugih napose progovorimo.

a) Katolički Hrvati ili Latini.

Katolički Hrvati zovu se sami „Latini“, a pravoslavni zovu jih mjestimice „Šokci“.[1] Imade jih doduše razmjerno malo, nu u novije vrieme kano da se sve više množe. Istina, prije provale Turaka bilo jih je u Bosni veoma mnogo, tako da su imali do 30 samostana i 151 crkvu; nu od turskoga gospodstva opadao je sve više broj njihov, te je god. 1776 u svoj Bosni i Hercegovini bilo svega zajedno samo 50.000 katolika. Za sto godina od 1776—1878 narasao je broj njihov na četverostruko, te jih danas brojimo prieko dvie sto hiljada duša.

---

1) Blizu Bihaća u selu Žegaru, a i po drugih mjestih Turske Hrvatske zovu katolike „Madžari“, možda s toga, što su iste vjere sa ugarskimi žitelji, koji su prošlih stoljeća kano vojnici češće amo dolazili.

Ovo uspievanje katoličkoga naroda imade se najviše i jedino pripisati revnomu radu Franjevaca, koji su od vajkada bili u Bosni vodje i duhovni pastiri katoličkoga svieta. Franjevce ide napokon i ta velika zasluga, što su u turskih vladara izposlovali, da su katolici pod turskom vladom u obće imali većih povlastica, ter mirnije živili, nego li mnogo nesretnija braća grčko-iztočne vjere. Franjevci naime znali su se prilagoditi i umiliti vladi, oni su podržavali katolike u posluhu i miru, pa su tako stekli milosti u turskih careva i vezira. Nu i mnogi su Franjevci uzprkos svojoj mirnoj ćudi i podložnosti postradali, ter su prolili mučeničku krv za vjeru svoju. Odnošaj Franjevaca prema turskim oblastim dobro karakteriše neka šaljiva pjesmica:

„Pivo pije fratar i kadija,
Fratar pije, a kadija plaća,
Težko fratru, dok kadija plati!"

Prve povlasti za Franjevce, a polakšice za katolike polaze još od osvojitelja Bosne, cara Mehmeda II. Zauzevši naime on Bosnu (1463), palio i robio je on bez milosrdja. Mnogo kršćana pogibe od mača, mnogo jih dopade robstva, a mnogo se razbjegne na sve strane. Bijaše tada na glasu neki obće štovani franjevac, po imenu Angjeo Zvizdović iz Vrhbosne, koj videći, da kršćani ni odkale pomoći nemaju, te želeći sačuvati jadni sviet od podpuna zatora, podje sa nekoliko drugova u carev glavni stan, koj je bio na Ostrožkom polju (po drugih na polju Milodraževu), daleko od Fojnice oko dvie ure. Junački, nu blied i mršav, upade Zvizdović u carev šator, ter mu dokaže, da silom i mačem nikada Bošnjake umiriti neće, već neka odbaci svaku okrutnost a Bošnjakom podieli podpunu slobodu vjere i gradjanstva; isto tako i onim, koji su od straha pred njim u inozemstvo pobjegli, ako bi se na poziv Franjevaca povratili.

Car se najprije nešto uzruja, nu uvidiv važnost rieči njegovih naredi, da se Zvizdoviću načini liep plašt posut sitnimi zviezdicami (da mu tako bude prema prezimenu), kojim ga zaogrne i koj se još i danas kano sveti ostanak čuva u Fojničkom samostanu. Zatim zovne pisca (catiba) i zapovjedi, da se athnama piše, po kojem se nesamo svećenstvo i narod proglašuju slobodnim, nego i oni, koji su u susjedne zemlje pobjegli. Ovaj ugovor glasi u hrvatskom jeziku ovako:

„Athnama"

„Ja koj sam sultan Mehmed-Han, dajem na znanje svim i svakomu, kako se je očitovala moja velika milost prema Franjevcem, koji donose ovu moju zapovjed; i ja sam naredio, da jih nitko nesmije

uznemirivati, ni prepriečivati, niti se miešati u njihove crkve, nego neka budu slododni u mom carstvu. Neka su slobodni i sigurni i oni, koji bi se povratili, neka živu bez ikakva straha u mom carstvu i u svojih crkvah. Pa niti ja, niti itko od mojih ljudi u mom carstvu da nesmije uznemirivati, mučiti ili zlostavljati njihove ljude, njihove kipove, njihova dobra i njihove crkve. I ako bi doveli kakvog čovjeka iz inozemstva u moje carstvo, neka im je slobodno, buduć da sam jih zato pomilovao ovom carskom naredbom."

„A da nitko nesmije proti ovom pismu činiti, dok oni budu meni poslušni i na mojoj službi, svečano se kunem: Tako mi četiriju knjiga; tako mi velikoga proroka našega; tako mi sto dvadeset i četiri tisuća proroka, i tako mi moje sablje, koju pašem."

„Pisano dne 28. N. god. 868 (28. svibnja 1463)."[1]

Ova je „Athnama" vrutak svih ostalih povlastica i oblakšica, koje su posljednji cari dali Franjevcem i katolikom bosanskim; nu zato su Franjevci morali se pokloniti svakomu novomu muli (velikomu sudcu) sarajevskomu, a i veziru, ter pokazati ovu carsku povelju.

Athnamu pokazivahu Franjevci muli i veziru vazda uz neke obrede, i to ovako:

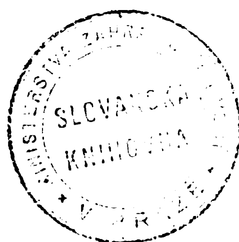
Na dan zabilježen od novoga mule morali su doći u Sarajevo tri gvardijana od tri tadanja samostana bosanska: fojničkoga, sutiškoga i kreševskoga. Pa jer u Bosni moraju fratri izvan samostana hodati u narodnom odielu, to se sad moraju obući u svoje svečano odielo, i u njem pred mulu stupiti u znak svoje slobode. To je: fratarski habit i velika kapa. Ova kapa bila je veoma smiešna: ona je od crne kože, dugačka preko tri pedlja, skroz šuplja i brez ikakva gornjega poklopca, pa kad bi ju čovjek nataknuo, stajala bi i izgledala upravo kao ciev.

Na znak mulin gvardijani bi stupili u sobu, gdje je on prekrštenih nogu sjedio. Prvi je išao gvardijan fojnički noseći pod lievom rukom „Athnamu", koja je malo virila iz zavitka, u kom se čuva; za ovim bi došao gvardijan sutiški, noseći u lievoj ruci uz srce pritisnutu veliku voštenu svieću; a za ovim kreševski, noseći isto tako nešto stučene zlatne rude, kojom običaju posipati pisma, da se prije osuše.

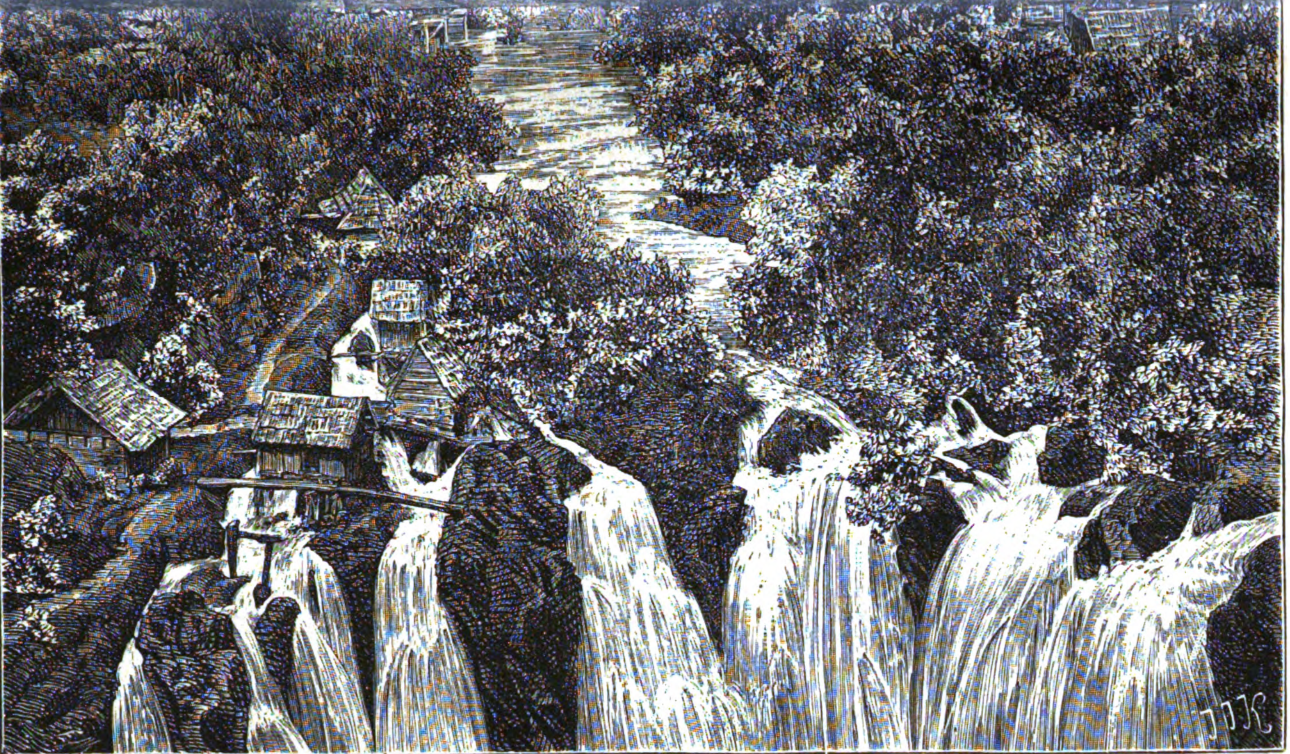
Mula bi na pogled „Athname" skočio na noge, izvadio bi ju svojom rukom iz zavitka, proučio točno, te stavivši ju sebi na usta i na čelo u znak počitanja i svoga posluha prama carskoj naredbi, opet bi ju savio i u prijašnji zavitak svojom rukom utisnuo.

Sad mu gvardijani čestitaju dolazak, prikažu svieću i ostale darove, izmedju kojih vriedan je spomena ovan. Gvardijani su morali u cielom okružju naći najboljega ovna, zaklati ga, sadrti ga i očistiti, ali da mu veliki rogovi

1) Datum ove povelje bit će pogriešan, pošto muhamedovska godina 868. odgovara našoj godini 1519. ili 1520.

SLOVANSKÁ
KNIHOVNA

JAJCE

(vidi stranu 163).

ostanu na glavi. Na rogove morali su postaviti po jednu pozlaćenu jabuku od drva, a kadkad i malo ogledalo na čelo. Ovako pripravljena ovna stavio bi sluga sebi za vrat tako, da bi mu prve noge držao desnom rukom a stražnje lievom na svojih prsiju, dočim bi sve ostalo tielo ovnovsko bilo mu za vratom, viseći niz pleća. Kad su gvardijani prikazali svoje darove, stupi i sluga na vrata sa svojim ovnom; mula ga pogleda, a sluga mu okrene ledja, da vidi straga, kakav je ovan, pa se opet k muli okrene; ovaj mu dade znak, a sluga preda ovna mulinim slugam, koji jur tude čekahu.

Sad bi mula naredio, da gvardijani sjednu, ali oni bi morali klečati, podaviv pod se noge; dao bi im po crnu kavu, a onda bi jih odpustio, ozbiljno jih opomenuvši na zahvalnost i vjeru prema caru. Oni poljubivši mu skut i njegovoj se dobroti preporučujući, natrag uzmičući a do zemlje se priginjući, iz sobe bi izašli. Sad su morali svojski nadariti novci sve sluge muline, po tom mogli su prosto proći svaki u svoj samostan.

Svi ovi obredi točno su držani i kod posjeta vezirova, osim što se njemu ovan nije nosio, nego mjesto njega morao je svaki gvardijan platiti mu u novcu svotu, koliku je on naredio. Takav se je danak zvao turski džulus. Još su morali davati novce prvim vezirevim činovnikom, kao ćehaji, tevterdaru, kavazbaši i t. d. — Vezir bi jim tad dao pismenu priznanicu, kojom priznaje njihov dolazak i carsko pomilovanje, a naredjuje svojim činovnikom, da poštuju carsku naredbu. Često su ovu priznanicu odgodili, da tako više novaca dobiju. — Na svršetku naredio bi vezir, da se svaki gvardijan ogrne novim binjišem, koje je on za njih skrojio i koje su oni morali krvavo platiti, i tako bi jih uz običajne kod Turaka obrede odpustio. Oni su sad morali medju sluge vezireve stupiti, i svakoga obilato nadariti. Posljednji put bili su gvardijani ogrnuti binjišem od Tahir-paše g. 1847.

Upiruć se o ovaj ugovor, koj su vazda i sami Turci smatrali svetinjom, zatim popuštajuć mudro turskoj vladi i držeć na miru povjereno si stado, znali su Franjevci zadobiti više milosti i polakšica ne samo za vjeru i crkvu katoličku, nego su i stekli toliko ugleda, da je kraj njih i katoličkomu žiteljstvu nešto odlanulo. Pa tako se zgodi, da katolički Hrvati u Bosni nisu toliko stradali od Turaka, koliko njihova grčko-iztočna braća. U novije vrieme pomagala je donekle Franjevcem i austrijska vlada, zauzev se više puta za bosanske katolike.

Premda su Franjevci doista veoma zaslužni za bosanske Hrvate katoličke vjere, to su ipak kadkada i štetno uplivali na narod. Ponajprije nam je iztaknuti, da su oni katolike često odveć obuzdavali i pokorne uzdržavali, te tim i nehotice zatirali u njih mnogo narodne samosviesti. Od svih bosanskih Hrvata upravo su katolici malne uviek najpokorniji bili, te su strpljivo podnašali mnoge turske nepravde. Za čestih ustanaka bosanskih i hercegovačkih grčko-iztočnjaka pro-

tiva turskom zulumu ostali su katolici dosta puta mirni, tek za posljednjega ustanka podigla se junački liepa kita katolika na svoga stoljetnoga neprijatelja.

Nu još jedno. Bosanski Franjevci, većinom rodjeni Bošnjaci, polazili su škole izvan svoje domovine. Oni su po visokih školah sticali doduše veliko znanje, tako da su u Bosni bili jedini ljudi, koji su štogod umjeli i razumjeli; ali vrativši se kući bjehu se većinom otudjili svojemu narodu. Pošav zatim na župe vrli ti ljudi znali su puk svoj poučavat, ali narodne sviesti i ponosa nemogoše jim u grudi udahnuti, jer sami nisu pravo znali, tko su i što su. Prema tomu izgubio je i puk mnogo narodne sviesti, on je zaboravio slavnu prošlost svoju i porieklo svoje, ter se je protunaravno počeo zvati „Latinom“, jer da je vjere latinske! Pa tako nije ni čudo, da su neki putnici, napose Hilferding primjetili, da katolici i u shvaćanju i u duševnih svojstvih u obće zaostaju za pravoslavnimi. Uzroci pako da su prvo sliepa vjera u autoritet drugih ljudi, a drugo pomanjkanje čuvstva narodnosti.

Nu i tomu se je u novije vrieme pomoglo. Odkad je prvi neumrli Jukić stupio u kolo Gajevo i odkad su klerici bosanski, učeć u Djakovu, upoznali, da su sinovi naroda hrvatskoga, našlo se je i medju bosanskimi Franjevci sve više vriednih svećenika, koji su uz rieč božju medju narodom širili i duh narodnosti, ter ga budili od dugovjeka sna. A da su današnji bosanski Franjevci dobro shvatili i u tom obziru svoj dični zadatak, svjedoči posljednji ustanak od god. 1875., gdjeno prvi katolici digoše hrvatski barjak slobode uz klicanje: „Živio kralj hrvatski!“

Upliv fratara, piše Hilferding, (koj inače Franjevce i katolike baš osobito nevoli), na povjereno jim stado upravo jest ogroman. Rieči „fratra“ jesu za Bošnjaka katolika nepogriešiva istina. Franjevci su svojim uticajem učinili u narodu pravo čudo: oni su izkorjenili u Bošnjaka katolika isti sveti i u srpskih zemljah obljubljeni običaj, naime slavu krstnoga imena, slavu, za koju je Srbin gotov potratiti svu svoju privredu, pače se i zadužiti. Uza to su oni u mnogih zgodah prisilili seljake, da se odreknu žestoka pila. Ovo potonje nastojanje jest konačno prava blagodat po narod; a i prva mjera, neobaziruć se na to, što su njom zatrli liep narodni običaj, doprinìela je mnogo za materijalni boljak naroda, jer su mu tim oduzeli povoda za nepromišljenu razsipnost.

Bosanski Franjevci radili su dakle mnogo, da bosanske katolike prosviete i uljude, premda je to donekle bilo na štetu narodnjega života. Po tom je dosta vjerna slika, što ju Jukić podaje o bosanskih

katolicih. Narodni običaji, veli on, jesu kod bosanskih kršćana (katolika) gotovo iztriebljeni, jer svećenici, držeći jih za praznovierje, ukinuli su jih i izkorjenili većim dielom. Nu preostali su ipak gdjekoji još običaji. Tako se u oči sv. Ivana krstitelja pale Lile; kora trešnjova naime metne se u pracip, pa se užeže i nosa oko kuće obtrkujući; na nekih opet mjestih običaju u oči Cvietnice t. j. velike nedjelje grane na hrpe sabirati i paliti. Kad se vatra uzpali, onda preko nje skaču; a poslije ju štapovi izmlate i tako utrnu. Kod ženitbe i udatbe jesu u katolika običaji dosta priprosti; a što se tiče praznovierja, to je prilično izkorjenjeno. Isto je tako vjerovanje u vještice, vile i vukodlake većinom iztriebljeno, ter se pripovieda samo od šale. Ponešto se samo može opaziti, da kršćani vjeruju u udes — fatum; a to su od Turaka naučili, ter govore često: „Tako je sudjeno."

Premda su bosanski katolici najmirniji i prema ostaloj svojoj braći nešto naprednіji, to su ipak najsiromašniji. Većina jih su kmetovi, obradjujući polja svojih gospodara; veoma malo bavi se zanatom (kopanjem rudâ), a još manje trgovinom. Buduć da su dosele bili većinom mirni i podnosili težki jaram strpljivo, to jih Turci slabo ciene, jer jih se nimalo neboje, pače jih mjestimice i preziru. Upravo s toga razloga čine jim Turci i mnogo nasilja, kvare i obezčašćuju jim žene, znajuć, da jim se neće osvetiti.

Bosanski katolici tečajem vjekova nadaju se pomoći od susjedne braće hrvatske u Dalmaciji i Hrvatskoj, a osobito od kralja hrvatskoga, koj je i car austrijski. I u istinu, carska je vlada mnogo već puta posredovala kod turske vlade na korist katolika, a u najnovije je vrieme podigla na oružje svu hrvatsku vojsku, a i drugu carsku, da udje u Bosnu i da ne samo katolikom, već svim bosanskim Hrvatom pripravi bolju budućnost.

b) Grčko-iztočni Hrvati ili pravoslavni.

(Rišćani, Vlasi, Srbi.)

Hrvatâ pravoslavne ili grčko-iztočne vjere ima u Bosni najveći broj. Uzprkos tomu velikomu broju upravo je njihovo stanje najnepovoljnije i najtužnije. Ako bosanski Turčin ima privilegovan položaj kao sljedbenik državne vjere, ako katolički Hrvat trudom revnih svojih pastira duhovnih nekako životari i bolje prolazi: to pravoslavni Hrvat samo da neskapa, jer ga neprogoni samo državna vlast i turska mu braća, nego i svećenstvo njegovo.

Odkad se je crkva kršćanska nesrećom razdvojila, bilo je u u Bosni uplivom grčkih vladika vazda dosta Hrvata vjere grčko-iztočne. Poznato je, da su svi Hrvati neko vrieme pristajali uz Carigrad, nu da je kasnije trudom kneza Branimira, prešao jedan dio hrvatskoga naroda na rimsku stranu. U odaljenijih, iztočnih krajevih, osobito u iztočnoj Bosni, ostali su Hrvati uz crkvu iztočnu, te su joj do dana današnjega vjerni sinovi.

Katoličke Hrvate štiti danas u Bosni njihovo svećenstvo, nu pravoslavni stradaju i od ovoga, kao što i Bugari do najnovijega vremena. A da je svećenstvo pravoslavnim u Bosni upravo štetno i pogubno, tomu su uzroka dva: prvo, što su viši svećenici većinom sami tudjinci, a drugo, što je niže svećenstvo samo slabo naobraženo.

U staro doba nebijaše u Bosni vladikâ ni svjetskih duhovnika, nego mnogobrojnih samostanaca, koji su prebivali u manastirih, ter narod vjeru božju učili. Svi manastiri bosanski pokoravahu se patrijarki, koj stolovaše u Peći (Ipeku). Kasnije dobi Bosna svjetske duhovnike za pravoslavne, a i četiri vladike, i to u Novom pazaru, Sarajevu, Mostaru i Zvorniku. Ove vladike priznavahu takodjer pećkoga patrijarku za svoga poglavara. Nu kad je patrijarka Arsenije Crnojević, g. 1690. sa mnogo naroda ostavio Staru Srbiju i Peć, ter pošao u Ugarsku, a za njim to isto učinio i patrijarka Arsenije Jovanović, pošav sa 40.000 duša u Banat i Bačku, počeše Turci progoniti sve to žešće pravoslavne, a turska vlada ukine patrijaršiju pećku i povjeri Bosnu patrijarki carigradskomu, da njom upravlja. Sada nastade zlo vrieme po nesretni narod pravoslavne vjere. Carigradske patrijarke, sami rodjeni Grci i Fanariote, nastojahu, da u Bosni nepostanu vladikami domaći ljudi, već tudjinci, a napose rodjeni Grci, koji su u svem bili robske sluge turske vlade, ter s njom zajedno zatirali nesretni narod, mjesto da bi ga štitili. Nu još više. Vladikom grčko-iztočnim u Bosni nemogaše postati drugi, van onaj, koj bi carigradskoga patrijarku dobro platio i mitio. Tako dodjoše na biskupske stolice u Mostaru, Sarajevu i Zvorniku sami takovi ljudi, koji su svoju čast skupo platili, pa sad nastojali, da guleć i globeć narod opet nadomjeste, što bjehu prije porazdali. Zato prodavahu opet oni župe i druga mjesta za skupe novce, te župnici opet tražili su više od naroda, samo da bi se pomogli. Tako je sve od vladike do posljednjega župnika išlo za svojim dobitkom, ter otimalo ubogim kmetom i ono malo, što jim ostaviše Turci.

Sve do novijega vremena nebijaše za pravoslavne popove ni sjemeništa ni škole. Tako postajahu župnici ljudi neizobraženi, koji često nisu ni sami umjeli čitati ni pisati. Više puta bi župnikov rodjak ili zvonar duže vremena dvorio u crkvi, naučio bi na izust liturgiju i crkvene molitve, pa kad bi to znao, skucao bi nešto novaca i pošao bi do vladike, ter bi si kupio župu, ili bi mu za mito dao veliku svotu, da odpravi kojega župnika sa njegova mjesta. Župa stoji u Bosni i sad još prema vriednosti njezinoj 20—200 dukata. U novije vrieme ima doduše već i vrlih ljudi na župah, koji su bogoslovje izučili, nu tih je još veoma malo: većina pravoslavnoga svećenstva čami i danas u tmini i neznanstvu poput svojih vjernika.

U Bosni nema nikakovih pristojba za crkvene funkcije. Pravoslavni pop odredjuje si sam nagradu i to prema imutku dotičnika. Jedan mu daje ovcu, drugi par kokoši ili žita, treći pače i kravu ili vola. Ima ljudi i nekrštenih, jer nisu smogli novaca, da plate popa. Kad umre domaćin, traži pop za pokop najboljega vola; kad umre domaćica, traži pop za pokop najbolju kravu. Metropolita sarajevski ima plaću od 12.000 for., a ostale vladike po 7000 for., nu oni pokupe i 5—8-struku svotu.

I samostani pravoslavni u Bosni, u koliko nisu razrušeni, jesu veoma ubogi, te nemaju nikakova posjeda, kakono n. pr. katolički. S toga i samostanci nemaju nikakova ugleda.

Progonjeni od turske vlade i Turaka, gnjeteni od svoga svećenstva živu pravoslavni tužan život. Oni nemaju nikakovih prava, nikakovih polakšica, već poput divljih zvieri prepušteni su sudbini svojoj. Nu upravo taj tužni položaj nije jih satro, već jim diže sviest. Pravoslavni Hrvat jest doduše na oko potišten, ali u njemu bukti vatra, na njegovu vatrenu oku razabireš, da mu u prkos duga stradanja još nije klonula snaga. On je svjestan snage svoje, pa kad mu zulum dodija, on se diže na noge junačke i sveti se krvolokom. On je najbolje uzdržao starohrvatsku ćud sa svimi kriepostmi i manami: njemu su i danas još sveti običaji pradjedova i predsude njegove. On je bistar i revan; neradi doduše toliko na polju, ali on se uzeo baviti trgovinom i trgujuć stekao si je mnogi imetka. Dobri, a i najbogatiji trgovci u Bosni jesu upravo pravoslavni, ter mnogi tih trgovaca radili su potonje vrieme mnogo za boljak i za prosvjetu svojih jednovjernika, gradeć crkve i podižuć liepe škole. Pravoslavni trgovci u Bosni svjestni su domorodci.

Pravoslavni Hrvati u Bosni, neimajuć zaštite u svojoj domovini, tražili su pomoći izvan nje. Najviše se nadahu od Srbije i Crnegore, gdje žive narod istovjerni, zatim od velike Rusije, te zaštitnice svih

pravoslavnih Slovjena. Pa i u istinu, Srbija i Rusija radile su u 19. vieku koješta za boljak Bosne i Hercegovine, ter mnogi pravoslavni Hrvat, videći, da je iste vjere, koje i Srbi, počeo je svoju vjeru zvati „srbskom“, a sebe Srbinom. Ovo je medjutim velika bludnja, koju čine i muhamedovci, kada se po vjeri zovu „Turcima“. Kao što nisu muhamedovski Hrvati nikakovi Turci, premda vjeruju isto, što i Turci, isto tako nisu pravoslavni Hrvati „Srbi“, premda su istoga zakona sa Srbi u Srbiji.

Liepo li nam sliku podaje naš Jukić o pravoslavnih Hrvatih. Bosanski rišćan, veli on, sklon je na dobro svojemu bližnjemu, svećenika drži mjesto Boga, i njemu sve vjeruje. Osobito mnogo drži do obećanja, te kad jedan drugomu zadade poštenu rieč, neće ga za cielo prevariti. Mladji sluša starijega, a osobito kućnoga starješinu; pred njim sjesti oli duhan zapaliti nikad ili riedko će, a napose mnogo drži do čistoće i bračne vjernosti. Bosanski rišćani uzdržali su narodne običaje, kano i praznovjerja. Slava krstnoga imena u njih je običajna; ali ima u njih i mnogo praznovjerja, buduć da ga neuki svećenici nisu mogli ugušiti. Oni vjeruju u vukodlake, vile, vještice i more, oni čaraju, uroke čine i bajanja izvode. Turci se njih osobito plaše radi osvete, jer oni vraćaju njihove zulume krvnom osvetom, sve po onoj staroj poslovici: Tko se neosveti, taj se neposveti.

Ovu sliku dopunjuje Hilferding ovako: Bošnjak (pravoslavni) jest trom i nespretan; života u njem ima malo, ali je zato tvrdoglav. Ova tvrdoglavost prelazi u prkos, kada mu je star običaj zamieniti novotarijom; ali se opet pokazuje kao plemenita muževnost, kada mu je braniti svoju vjeru. Tromost i mrtvilo njegovo potiče valjda ponajglavnije od dugotrajna jarma, koj je silno satro bosanske kršćane; u njih vlada neki neopravdan strah pred Turci te u njih nema nikakova slobodna kretanja ni poduzetnosti: silna apatija prevladala jih je sasvim. Hercegovci su u tom obziru daleko nadkrilili Bošnjake: oni su za mnogo živahniji i poduzetniji, te u njih ima čuvstva za obće dobro. Neznam, jeli su ta svojstva posljedicom istorijskoga razvoja. Vjerojatno jest, da je susjedstvo Crne gore imalo blagotvoran upliv na hercegovačke kršćane, te je u njih uzdržalo duševne sile. I bit će tako, jer skoro svi muževi, koji su se u Bosni i kojekud po gradovih hercegovačkih iztakli duševnim radom, zatim veća čest trgovaca, obogativših se svojom poduzetnosti, potiču iz Trebinja, Popova, Banjana, Drobnjaka i drugih Crnoj gori medjašnih prediela Hercegovine.

Jaram i strah zatrieše i govor prostoga Bošnjaka: njegov je govor nejasan i bezsmislen; on će ti već prvimi riečmi kazati, što on strada, što ga tišti i kako ga je ubio zulum; nu umoriti ćeš se ljuto razgovarajuć se s njim, prije nego li ćeš po njegovu bugarenju razabrati upravo ono, na što se imenito tuži. Jaram i strah prisiliše i priučiše ga lažljivosti i neiskrenosti, ter on laže često i neumjestno. Jaram i strah uništili su nadalje u bosanskom hrišćanu i duh zajedinstva: svaki se stara samo o tom, kako bi sama sebe izvukao iz nevolje ter si ugodio; riedko kada žrtvovati će koj sama sebe za obću korist. Napokon vlada medju hrišćani ljuta nesloga i nesuglasje: nema sela, koje nebi poprieko gledalo susjedno selo; nema sela, u kojem nebi medju žitelji bilo nesloge i nesuglasja. Nu zato ima u bosanskoga hrišćana i kriepostі. On je spreman dati i posljednji groš svoj, da se podigne crkva i da se pomogne vjeri; on je nadalje vazda željan nauka. Medju bosanskimi hrišćani ima mnogo takovih, koji su se sami učili pismu i čitanju, pače na mnogih mjestih prinose i seljaci sami, da jim se posagradi i uzdrži škola.

Kušali smo, da nacrtamo ponajprije obći karakter Bošnjaka, a zatim smo ga orisali po zakonu, koj je silno na nj uplivao, ter ga raztrojio. Tečajem razmatranja iztaknuli smo vrline i mane njegove, ter smo vidjeli, da uzprkos mnogim manam ima u njega još valjana klica kriepostі, koja bi ga uz druge i bolje okolnosti mogla podići iz današnjega kala. Nadajmo se, da će s vremenom, kad ga zadesi bolja sudbina, nestati njegova mrtvila i drugih mana, koje su se rodile za turskoga gospodstva. Nu zato trebati će vanjske sile i budila, jer inače se on neprenu n i k a d a iz svoje apatije. Vanjska sila morati će oboriti ili bar ublažiti velike oprieke vjerske, koje su podielile jedan narod na tri logora; vanjski, nu samo govorom i srcem srodni apoštoli mira moći će neslogu i nesuglasje rodjene braće razbiti i nadahnuti srca njihova duhom sloge i medjusobne ljubavi. Nu i ovi apoštoli neće uspjeti, ako medju bosanskimi Hrvati nerazviju ideju n a r o d n o s t i, ako jih neupute, da su svi Bošnjaci ma koje vjere sinovi hrvatske majke, ter da je Bosna ponosna ponajljepši biser u starodrevnoj kruni hrvatskoj, koja će moći uz složno sudjelovanje svih sinova iznova u svoj staroj slavi zasjati.

4. Socijalno-politički odnošaji.

U prijašnjem smo poglavju vidjeli, kako je bosanski narod podieljen na tri zakona, te kako je muhamedovska vjera jedina povlaštena i slobodna, dočim se katolička samo trpi, a grčko-iztočna dapače i progoni. Turci bosanski imaju po tom svu vlast i ugled, dočim kršćani tek životare.

Razliku medju Turci i kršćani pooštruju još više i socijalno-politički odnošaji, koji su osnovani na feudalnom sustavu srednjega vieka. Cielo naime pučanstvo Bosne podieljeno je na dva razreda: na gospodujući razred i na služeći razred. Gospodujuća klasa sastoji od imućnoga plemstva i od slobodnih obrtnika i seljaka, nu ti su svi vjere muhamedove; služeća pako klasa broji same neslobodne seljake ili kmetove vjere kršćanske. Svi žitelji u Bosni, ako nisu vjere muhamedove, spadaju pod kmetove, koji nemaju ni komadića svoje zemlje, već rade i služe bosanskim plemićem vjere turske. Turci zovu svu služeću klasu jednim imenom: raja. Po tom dakle vladaju u Bosni i Hercegovini još danas isti odnošaji kmetovski, koji su tek od g. 1848. dokinuti u Hrvatskoj; ali s tom velikom razlikom, da su u Hrvatskoj bili gospodar i kmet jedne vjere, dočim je u Bosni gospodar Turčin, a kmet njegov tužni kršćan.

Odnošaj gospodujućih Turaka prema služećim i robujućim kršćanom, t. j. prema raji, veoma je nepovoljan po kršćane. Turčinu gospodaru sve je slobodno činiti, pače i carski zakon nogama gaziti; uboga raja nesmije ni pravo svoje tražiti. Ona nema zemalja svojih, ona je bezpravna. „Raju je Bog Turcima poklonio“, vele bosanske kadije, „da Turčinu izmet — službu čini“; na sudu opet kažu: „Jedan Turčin više znade nego hiljada Vlaha“. Na mnogih mjestih nesmije si raja ni ljepših kuća graditi. Ako si koj kršćan uzprkos tomu podigne bolju kuću, odmah ga Turci tjeraju na sud i pitaju: „Pa zar i ti, krstu, i ti hoćeš imati kuću, i ti si nekakav aga (gospodin)? hajde u aps (zatvor), dokle neplatiš toliko i toliko grosa“. Na to mu kuću uzmu i dadu kojemu Turčinu, a krstu kažu: „Za tebe je košara, krstu lipovi, ti sebi napravi košaru“. Kada Turčin jaše preko polja, onda ga nijedan kršćanin nesmije susresti; nego kada raja opazi Turčina, onda se mora daleko ukloniti s puta. Ako medjutim kršćanin jaše konja, mora odjahati i konja odvesti na stranu, dok Turčin neprodje.

Kako je već i u turskoj djeci uvrieženo, da su Turci gospodari nešto boljega od kršćanske raje, svjedoči dobar poznavalac bosanske zemlje. Pre-

noćiv u Busovači, piše on, jutrom kad je sunce malo obasjalo, ja konja pojašim i podjem dalje na put. Ja dodjem na kraj čaršije (trga), a na sred puta stoji jedno balinče (tursko diete); mislim, da u visini nije bilo visoko ni moja tri pedlja; ono je bilo pljesnivo, nečisto, balavo i kaljavo tako, da mi se je grustilo pogledat u njega. Držalo je štapić u ruci. Ja sam gledao, hoće li se ukloniti konju s puta, no je bilo bezkoristno, ono je stajalo kao ukočeno. Ja vratim konja krajem, da ga nepogazim, nu kad sam bio kraj njega, a ono melun! puc! moga konja sa štapom. Konj skoči, no ga opet zaustavim lahko, jer baš nije toliko plašljiv bio. Ja viknem djetetu: „Ostavi, šta to činiš?" nu ono će: „Drago mi je! hoću sad i tebe!" U meni krv uzavri ter viknuh; „Šta i mene? ako te uzmem za to vratića i otresem s tobom o kamenje, da će ti odmah zlopnjak puknuti?" Na što će diete: „Nesmiješ, ja sam Turčin!" Ja ovo čuvši i bojeć se, da koji Turčin nenanidje, ter bi zbilja moglo biti zlo, odstupim.

Kolika je ovo opakost, kolika zloća i bezobrazluk! balavo balinče u čaršiji napada na prava zdrava čovjeka, tuče ga i mlati, a ovaj njemu nesmije ništa; i to zašto ono tako čini? zašto mu se pravednik nesmije odaprieti!? — zato, „jer je ono Turčin".

a) Gospodari — Turci.

Gospodujućemu razredu pripadaju svi žitelji muhamedove vjere, bili oni imućni ili ubogi. Nu najviše medju njimi iztiče se feudalno plemstvo, koje je prigrliv islam svoja sredovječna prava velikim dielom do danas sačuvalo.

Još za bosanskih kraljeva vrvila je Bosna sve boljari svake ruke; tuj je bilo u obilju vojvoda i knezova, koji su imali poput ugarskih i hrvatskih plemića veći dio zemlje u svojim rukama, ter se otimali kraljevskoj vlasti i tako mnogo doprinieli k padu bosanske države. Padši Bosna, mnogi se plemići izturčiše, samo da pridrže svoje časti i imanja, te u istinu ostadoše milosti carskom i nadalje gospodari u Bosni, dočim je podložni jim narod ostao većinom vjeran kršćanstvu ter postao njihovim robljem ili bezpravnom rajom. Broj takovih plemića odmetnika većao se je svakim danom, ter doskora počeše se oni zvati begovi (beg). Oni vladahu, kao i za domaćih vladara, i nadalje zemljom bosanskom, nemareć mnogo ni za Sultana ni za vezira, koga je Sultan u Bosnu šiljao. Ovi bosanski begovi stvoriše po neki način plemićku republiku, zaokupiše polagano u zemlji sve veće časti i službe, a osobito se trgahu za kapetanije t. j. za upravu tvrdih gradova i njihove okolice. Kapetanija bilo je u Bosni 36—38, a kapetani bili su nasljedni. Svaki kapetan imao je oblast mača, vješala i kolca (samo za kršćane), a uz to je bio i vodja četam, koje su se u njegovoj kapetaniji sabirale.

Uz starinske begove podiže se za turske vlade novo plemstvo, a to su spahije. Bijahu to vjerni carski vojnici, koje je car za revnu službu nagradio, te jim podielio spahiluke uz pogodbu, da ga i nadalje služe. I ovo vojno plemstvo bijaše nasliedno: spahije bi dobivali od cara pravo, da u podieljenih jim spahilucih (timarih) pobiraju u ime carevo desetinu, nu zemlja nebijaše njihova. Bijaše spahijâ, koji nisu ni komadića svoje zemlje imali, već su samo desetinu u nekom kraju pobirali. Svakomu je spahiji bilo propisano, koliko mora „sabalja“ povesti u boj.

Begovi, kapetani i spahije bijahu tako pravi gospodari Bosne. Oni bi se dobro pazili sa janjičari i njihovim agom u Sarajevu, pa bi radili u Bosni, što bi htjeli, nemareć nimalo ni za cara ni njegova namjestnika t. j. vezira, koj je živio u Travniku.

Mnogi bosanski knezovi, izturčivši se i postavši bezi, promieniše svoja stara porodična imena i poprimiše turska, te se danas nezna, kako jim je prije bilo ime n. pr. Šerifi i beg Miralem. Nu mnogi njih zadržali su i svoja stara porodična imena, te se i dan danas tako zovu. Najznatniji od tih begova jesu: Babić, Baković, Bosnić, Cerić, Čekić, Dugalić, Dvagić, Filipović, Glumčić, Ljubović, Ljubunčić, Kopčić, Kresojević, Kulenović, Kukavičić, Skorbović, Pašić (u Skoplju), Repovac, Pozderac, Šaranović, Vojniković, Vidaić, Sokolović, Zlatarović i Ždralović. Ima i takovih begova, koji su imena svoja preveli na turski, pa su samo ostavili hrvatske dočetke.

Kad su Sultani turski počeli početkom ovoga vieka o tom nastojati, da državu svoju centralizuju i reformuju, uništiše ponajprije opornu četu janjičara (1826.), a zatim uzeše raditi o tom, kako bi slomili moć te aristokratske republike u Bosni. Trebalo je ponajprije dokinuti nasljedne kapetanije, zatim spahije i spahiluke, ter uvesti redovitu vojsku, a napokon slomiti donekle vlast silnih begova i podići mjesto toga ugled vezira i carskih činovnika. Nu kad se počeše te novotarije u Bosni izvoditi, ustade sve bosansko plemstvo protiva caru „kaurinu“, ter u Bosni planu ljut gradjanski rat, koj se svrši tek god. 1851. Ove godine naime svlada Omer-paša bosansku bunu i uništi moć plemstva. Kapetanija nestade, a mjesto njih bjehu uvedene nahije i sandžaci, kojimi upravljahu carski ljudi; spahiluci bjehu dokinuti, a spahijam bijaše poći u redovnu vojsku; većina begova napokon bješe osiromašila i postradala, a mjesto njihove republike stvori se vilajet bosanski pod upravom carskih namjestnika. U borbi carskih četa proti bosanskoj aristokraciji podpomagahu i kršćani carevcem, misleći, da će jim, svladavši svoje gospodare begove, ponešto odlahnuti. Ali se ljuto prevariše.

Begovi bosanski nisu više, što su nekoč bili, ali od Omer-paše pa do danas oporaviše se opet, te jih i danas smatraju bosanski Turci za svoje vodje. Premda je četvertstoljetnim bojem (1826. do 1851.) moć begova u političkom obziru znatno spala, odnošaj njihov prema kršćanskim kmetom slabo se je promienio, makar da je carska vlada koješta na korist raje zapovjedila, da se izvede.

Uz plemstvo pribrojiti nam je gospodujućemu razredu još mnogo trgovaca, zanatlija, imućnika, napokon i sve seljake, koji su muhamedovoga zakona. Svi ovi slobodni ljudi imaju svojih vlastitih zemalja, smiju nositi oružje i neplaćaju sramotnoga „harača". Izmedju ovih slobodnih Turaka imade jih mnogo, koji su se kao trgovci ili inače imetka i ugleda stekli, ter se sada iztiču svojim bogatstvom i svojimi zemljami, pa se redaju medju veću gospodu, premda nisu nikakovi plemići. Ovakovi se imućniji Turci prosta roda zovu age t. j. gospoda. Ostali Turci prostoga roda, a napose seljaci imaju svoju zemlju, nu buduć da jim je mrzko raditi, to su većinom siromašni i prnjavi. Ove seljake zovu begovi i age poturicami i ćosami, a kršćani jih prozvaše balijami. Premda je mnogi ćoso ili balija sav odrpan ter neima često ni toliko, koliko koj kmet kršćanski, ipak se on smatra nešto boljim, jer je Turčin i jer neplaća harača.

b) Kmetovi — raja.

Raja znači po hrvatski „stado" ili „marva", te Turci zovu ovim imenom sve žitelje u turskoj državi, koji nisu muhamedovske vjere. U Bosni jesu raja svi kršćani obojega obreda, prebivali oni u gradovih ili na selu. Oni su pravi „kmetovi" begova, te nemaju druge zemlje za obradjivanje do begove, na kojoj živu. Oni su doduše osobno slobodni t. j. nisu poput germanskih kmetova privezani uz zemlju, na kojoj su se rodili, ali zato opet nisu nikad ni čas sigurni od straha, neće li jih gospodar njihov sa zemlje svoje protjerati.

U prvo vrieme turskoga gospodstva bijaše kmetovom mnogo bolje. Oni su se doduše pokoravali spahijam i begovom i plaćali su jim nešto od zemalja, koje su bile više njihove nego li begovske. Kmetovom je u obće još u 17. vieku tako dobro bilo, da su se u Bosnu naselili mnogi žitelji iz Hrvatske i Dalmacije, koji su voljli turske begove, nego li kršćanske grofove. Još u polovici prošloga vieka plaćao je „kmet" samo jednu desetinu od poljskih plodova spahiji, a jednu desetinu begu; nu beg morao si je sam svoj dio odvesti s polja u grad. Koncem prošloga vieka uzmu begovi svu

zemlju kmetova pod sasvim svoju i počmu tražiti od njih mjesto devetine već trećinu, da i polovinu godišnjega ploda. Uza to bijaše kmetu donieti trećinu ili polovinu begu u kuću, pa mu još svakoga tjedna 3—5 dana na polju ili kući raditi. Ova radnja ili robota zvaše se „beglučenje“ (beglučiti).

Kmetu postajaše sve to gore. Nije mogao već namiriti ni samoga bega, a kamo li da plaća još harač i druge danke caru i veziru. Uza to uništiše bune bosanskih begova sasvim ubogu raju. Turski car izdade doduše 3. studenoga 1839. hattišerif od Gjülhane, kojim on obećaje svim svojim podanikom (dakle i raji) podpunu sigurnost života, poštenja i imanja, ali tim uzbuni još većma begove, te po ubogu raju nastadoše crni dani. Ne samo da kmet nije imao ništa svoga, već odsele bijaše progonjen i zlostavljan od svoga gospodara na svaki način; pače i ubiti mogao ga je beg, pa nebi nitko za to ni pisnuo. Nevolje kmetova tako se umnožiše, da je napokon bio prisiljen vezir bosanski Tahir-paša, te je god. 1848. izdao novu naredbu ob odnošaju kmetova prama gospodarom. Uredba ova glasila je ovako: da u napredak prestaje beglučenje, a mjesto toga da kmeti gospodarom plaćaju od žita, voća i povrtelja trećinu, a od siena polovinu; gospodari pak da trećinu od poreza za kmete plaćaju. Premda je ova uredba bila veoma težka i tegotna za raju, koja i onako još carski porez plaća, to ju je ona ipak prihvatila, budući već privikla svakomu zulumu. Nu begovâ prionu malo uz tu naredbu, nego u prkos njoj udariše još gore terete na ubogu raju. Oni pobirahu doduše trećinu žita i polovinu siena, ali zato neukinuše beglučenja niti neplaćahu trećinu poreza za raju, nego počeše još od kmetova zahtievati, da i za nje plaćaju porez. K tomu uzeše tjerati i kmetove sa svojih zemalja i uzimati jim kuće, stoku, jednom riečju sve, što su u njih nalazili.

Kako je to bivalo, pripovieda Jukić: Kad je jedan kmet, piše on, okrčio njive, nasadio i uredio bašće, ponačinio potrebne zgrade i već počeo malo na stranu metati, dodje drugi liencina, te gospodaru (begu) pokloni vola, a kadkad i dva, te onoga prvoga gospodar otjera sa svoje zemlje i ovoga nastani. Nije li se pako nikakav drugi kmet nametnuo, to gospodar svake godine cieni nevoljnu raju, sad ištući vola sad konja, prieti da će ju dignuti i druge ljude naseliti; raja tu ucjenu mora svake godine plaćati, drugčije valja joj se seliti.

U novije je vrieme odnošaj kmeta prema gospodaru ovaj: Kmet bosanski, kad sjedne na novu gospodarevu zemlju, na kojoj nije prije nitko bio, to si on mora o svom trošku načiniti kuću i sve ostale

potrebite zgrade. O tom trošku neće gospodar ništa da znade, nego na prosto veli: „Ako ti treba, gradi.“ No kad se kmet digne s toga kućišta, nemože od gospodara dobiti za te zgrade nikakovu nagradu, niti jih drugamo prenieti. Nekoristi mu reći: „Ja sam gradio, to je moje!“ — gospodar će mu odvratiti: „Trebalo ti, pa si i gradio, ali si jih gradio na mojoj zemlji.“ Pa jer je zemlja starija od kuće, to ju posvaja.

Sva je zemlja gospodareva, na kojoj kmet stanuje; zato on bez dozvole gospodareve nemože posvojit ni toliko, da si samo jednu glavicu luka usadi: pa s toga mora od svega dohodak davati. Kmet mora svu zemlju obradjivat o svom trošku: on ju krči, na svojih volovih ore, sa svojim sjemenom sije, kopa, vrši i sve čini, ter gotov dohodak mora gospodaru donieti, kamo mu ovaj zapovjedi. Kmet je dužan na poziv gospodara svaku mu uslugu učiniti (begluČiti), kao n. pr. drvâ mu dovesti, žito mljeti, njive, koje gospodar za sebe sije, obradjivati i t. d., i to bez ikakve plaće, dapače više puta i o svojoj hrani. Kmet je k tomu dužan sav porez platiti, koji bi morala plaćati zemlja gospodareva. Isti je dužan češće gospodaru „jabuku“ dati, na konak ga primiti sa svom njegovom družinom, hranu i piće za njih i za njihove konje pripraviti i t. d., i to sve bezplatno.

Istina, turska je vlada već više puta pokušala, da uredi stalno odnošaj kmetova prema gospodarom, ali to nije ništa vriedilo, jer bosanski beg neznade zakona nad svojom voljom. Tako je n. pr. vlada naredila, da gospodar sam sagradi zgrade, da dade četvrtoga vola, da plati trećinu poreza za kmeta, da mu dade trećinu sjemenja i da kmeta nesiluje na bezplatnu radnju (begluČenje). Nu za te naredbe neće bosanska vlastela ni da znadu, pa ako se koj kmet na te polakšice pozove, onda mu jednostavno kažu: „Ako ti se vlaše nemili, a ti ustaj sa moje zemlje! . . .“ Više puta ide uboga raja i pred sud, da se potuži, ali kakova hasna, kad neuspije nimalo. Sudci misle, da su svoju dušnost izpunili, proglasivši carske naredbe; ali se nebrinu, hoće li biti izpunjene i izvršene. Kad jim se kmet potuži, a oni mu odvraćaju: „Kad gospodar neće ovako, a ti se vlaše diži sa zemlje; ili ako ćeš se i drugčije s njim narediti, mi nismo tomu protivni . . . .“

Zato, što gospodar pušta kmeta, da živi i radi na njegovoj zemlji, mora mu kmet svake godine dati: 1. od svakoga poljskoga ploda osim siena trećinu ciele ljetine; 2. a od siena polovinu ljetine. Osim toga mora mu kmet to donieti ili dovest sam onamo, kamo gospodar naredi.

Toliko po prilici ob odnošaju kmetovâ prema gospodarom. Sada da još vidimo položaj nesretne raje prema vladi.

Raja u Bosni i Hercegovini nema skoro nikakovih prava, ali zato sve terete i dužnosti. Istina, carska je vlada raznimi fermani nastojala, da raju učini ravnopravnom gospodujućoj klasi. Ali to je u Bosni malo ili ništa vriedilo. Raja i danas još nesmije oružje nositi, nesmije crvene dimlije obući, nemože proti Turčinu svjedočiti, nemože ni vojnikom biti; jednom riečju, raja je u prkos Hattišerifu i Hathumajumu ostala — raja. Premda nije nikakovih prava stekla, ona ipak silne terete podnosi. Osim onoga, što kao kmet daje gospodaru, mora raja plaćati državi još ovo: desetinu od sve godišnje ljetine, zatim zemljarinu (50—150 piastra), i još glavarinu (prijašnji „harač"), u ime toga, što je tobože oproštena od vojne službe. Uzmemo li na um, da se raji vrhu plaćena poreza nedaje namira, pa se s toga jedne godine isti porez dva do tri put utjeruje; zatim da se desetina obično daje u zakup pojedinim poduzetnikom, koji tri put više uzimlju, nego li jih patri; napokon da raja uz sve danke i gospodarom i vladi mora još badava raditi kod svih javnih radnja: to si po prilici možemo stvoriti neku sliku o tužnom stanju toga pučanstva.

Nevolja raje bijaše do najnovijega vremena tim gora, što nije mogla nikako steći stalna posjeda, te tako postati svojom. Carska vlada dopustila je doduše, da raja može zemlju posjedovati, pa se je i našlo kršćana, koji su si i zemalja kupili. Nu s toga zadobaviše se još većih neprilika. Kad je naime koj kršćanin zapuštenu i neobradjenu zemlju kupio, pa ju kasnije svojim trudom liepo obradio, umah bi se podigli Turci i oteli mu zemlju dokazujuć, ili da je njihova ili da na drugoga Turčina spada. Često bi mu zemlju uzeli i pod tom izlikom, da je potrebita za obćinu, i tako ostane raja ne samo praznih ruku, nego bijaše kadkada i zato kriva na sudu, što se je usudila obradjivati tobože tudju zemlju.

Mnogi su kršćani u novije vrieme izumili nov način, kako da steku zemalja. Oni plate kojemu siromahu Turčinu, „da on rekne, da je zemlja njegova i da ju je kršćanom prodao". Ako ostane ovaj Turčin vjeran i pošten, onda mogu zemlju zadržati. Dobar poznavalac Bosne pripovieda jedan slučaj, kako je neki turski ćoso ovako spasio kršćanom njihovu zemlju. Dva kršćana blizu Jajca kupe naime zemlju na ovaj način od toga Turčina, pa ju obrade i zgrade ponačine. Nu na jedanput nadje se jedan beg, pa zgrade razvali i zemlju si prisvoji. Kršćani su neprestano turskoga ćosu mitili, da jim nepomanjka na rieči, a zatim su sudu prijavili nasilje begovo. Sud izadje na zemljište, pokupi susjede, parnike i t. d., ter sud započme:

Najprije upita ćosu: „Je si li ti ovu zemlju prodao vlasima?“
Ćoso: „Jesam, gospodaru“.
Sud: „Pošto si prodao?“
Ćoso: „Po . . . .“
Sud: „Zašto si zemlju prodao?“
Ćoso: „Bila mi je potreba“.
Sud: „Kako si prodao zemlju?“
Ćoso: „Kao svoju.“
Sud: „Da je tvoja, ti bi ju bio obradjivao za toliko godina.“
Ćoso: „Nisam, jer nisam imao čim, od slasti ju neprodajem!“
Sud: „Odkud tebi ta zemlja?“
Ćoso: „Ostala mi iza otca.“
Sud: „Odkud tvom otcu?“
Ćoso: „Vjere mi, nisam se prije otca rodio, pa da znam.“

Sud prisudi sada zemlju kršćanom. Nu upamtiti nam je: ovaj sud izpao je dobro po kršćane samo zato, jer su kršćani dobro i predobro platili ne samo ćosi, nego i sudijam; u drugom slučaju znali bi sudci zahtievati, da Turčin pokaže izprave, koje mu je otac na zemlju ostavio. Ovaj slučaj povoljan kršćanom jedan je od tisuću, koji su proti njim.

III. Arbanasi, Cigani, Židovi i Osmanlije.

Opisavši, u koliko nam je bilo moguće, narod hrvatski u Bosni i Hercegovini, te iztaknuvši medjusobne vjerske odnošaje, a i socijalno-političke odnošaje njegove, govoriti ćemo ob ostalih narodih u Bosni nešto kraće. To činimo tim laglje, što ovih drugih naroda ima u Bosni veoma malo, tako da jih gotovo nestaje pred hrvatskim žiteljstvom.

1. Arbanasi (Šćipetari).

Arbanasi ili Arnauti, kojih ima samo u sandžaku Novopazarskom, živu u gorovitih predielih na jugo-iztočnoj strani ovoga sandžaka, te su se ovdje naselili tek u novije vrieme, odkad su naime mnogi žitelji ovoga kraja otišli u Ugarsku (1740).

Arbanasi u Bosni samo su jedna čest ovećega plemena arbanaskoga, koje prebiva Bosni i Crnoj gori na jugu na zapadnoj strani balkanskoga poluotoka, te se je razgranilo sve do prave Grčke. Arbanasa ili kako se sami zovu, Šćipetarâ, ima svega 1,400.000 do 1,600.000, te su veoma pogibeljni susjedi za Slovjene.

Arbanasom služi na veliku korist to, što prebivaju zajedno od Skadarskoga jezera, dolnje Morače i gornjega Lima pa sve do Grčke; takove neprekinute sile nesačinjavaju niti Turci niti Grci. Osobita je sreća za Arbanase, što nema u njihovoj zemlji izvan dva tri cincarska prediela, nikakovih znatnijih inorodnih naselbina, što imaju samo na jugu jače susjede Grke,

a na ostalih stranah susjede, koji jim nemogu naškoditi. Njihova se zemlja proteže daleko uzduž mora, uz koje su se oni svedjer uzdržali; te premda imaju na jugu susjede Grke i preko mora Talijane, narode trgovačke, kojih je jezik zavladao u trgovačkom obćenju: to su oni ipak svoju narodnost znali i na obali sačuvati, što jim tečajem tolikoga vremena i uz tolike promjene valjda nebi bilo pošlo za rukom, da jih nekriepi osobita neka sila.

Dok su Slovjeni na balkanskom poluotoku bili slobodni, morali su Arbanasi pred njimi uzmicati; nu pošto su Turci taj poluotok sasvim si podložili, onda ne samo da je to prestalo, već je započelo obratno kretanje. Turci su skučili Slovjene pod najteži jaram, Arbanasi naprotiv ne samo da nisu podpali pod takov jaram, već su jim neka plemena sve do dan danas ostala sasvim slobodna, poimence Miriditi na sjeveru. Novo tursko gospodstvo nije toliko štete nanielo Arbanasom, koliko Slovjenom, dapače bilo jim je s neke strane jošte u prilog i to zato, što su mnogi od njih po poslovici „gdje moć, ondje i vjera“, prešli na muhamedovsku vjeru i što su oni sačinjavali i još sačinjavaju neurednu tursku vojsku, što i njihovoj ratobornosti godi i korist donosi, jerbo jih turska vlada, poslije kako jim izteče vrieme vojničke službe, više puta u tudjoj, obično slovjenskoj zemlji naseli.

Što je zadruga u Slovjena, to je po prilici fis u Arbanasa, samo s tom razlikom, što fis Arbanase još bolje ujedinjuje i veže, nego li zadruga Slovjene. Fis stvara čvrstu zajednicu medju svojimi, često mnogobrojnimi članovi; on jih dieli ne samo od ljudi drugoga kojega naroda, nego jih luči nekim načinom i od članova drugoga arbanaskoga fisa; tako da spaja pojedince, a narod ciepa u mnogo na srodstvu osnovanih plemena, koja se više puta medju sobom ljuto zavade, krvavo osvećuju, te nemilosrdno kolju i progone. To je i uzrokom, što se taj narod nije dosele bolje umnožao.

Današnji Arbanasi, ili kako se sami nazivaju, Šćipetari, jesu potomci starih Ilira, koji su još prije dolazka Slovjenâ na zapadnoj strani balkanskoga poluotoka živjeli, ter sa svoje hrabrosti i ratobornosti slovili. Došavši Hrvati u ove prediele potisnuše jih na jug. Za provale Osmanlija na balkanski poluotok opirahu se Arbanasi izprvice upravo junački sili njihovoj (Skanderbeg ili Jure Kastriota); nu kasnije primiše vjeru muhamedovu, te su sada najbiesniji musulmani. Tek dio plemena Miriditâ izpovieda vjeru katoličku, nu samo po imenu.

Rieka Skumbi u Arbanaskoj dieli ovaj narod na dvie grane: na Gege i Toske. Gegi živu na sjeveru, te su osobito u Bosni (u novopazarskom sandžaku) više ili manje izpremiešani sa Hrvati, tako da mnogi i hrvatski govore, pa se i Bošnjaci zovu; Toski opet stanuju na jugu rieke Skumbi, te se razlikuju od Gegâ svojom nošnjom i donekle govorom. K tomu su mnogo divljiji od Gegâ, koji su nešto pitomiji i sposobni za rad. Gegi se diele na više plemena, od kojih su najznatnija: Miriditi, Hasi, Hoti, Palati, Klimenti (Klimentinci u hrvatskom Sriemu potiču od ovih), Kastrati i t. d.

Arbanasi u novopazarskom pašaluku (od plemena Gega) šire se od Mitrovice prema sjevero-zapadu sve do grada Sjenice. Svi Arbanasi jesu tuj vjere muhamedovske, te se razlikuju od ostalih žitelja toli svojom nošnjom, toli fiziognomijom. Uza to su mnogo divljiji i fanatičniji od ostalih žitelja. Oni su pastiri, vojnici i hajduci; poljodielstvom bave se samo toliko, koliko jim je nuždno, da se prehrane. U duševnom, socijalnom i političkom obziru stoje na najnižem stupnju evropske obrazovanosti. Njim u obće netreba kulture ni blagodati njezinih; oni nepoznaju zakona, već samo svoje običaje, oni nemaju družtva, već svaki radi na svoju, oni nemaju države, već samo plemensku zajednicu. Arbanasi neznaju zato ni to, što je pravo ili nepravo po naših pojmovih, te zaostaju u tom obziru i za Osmanlijami. Njim je sve slobodno činiti, u čem jih drugi nemože zapriečiti. Mjesto javnoga i ratnoga prava vlada u njih pravo jačega i krvna osveta.

Hilferding opisuje bosanske Arbanase ovako: „Arbanasi u novopazarskom pašaluku govore svi srbski (hrvatski), mnogi dapače zaboravili su već svoj materinji jezik. Nose obično uzke pantalone i uzke kaftane i to od sivožutoga sukna sa crnimi gajtani i nakitom; imućniji medjutim nose južnoarbanasku fustanellu, a na nju oblače kurtku sa razporenimi rukavi. Uza to se pašu širokim, zlatom i srebrom izvezenim pojasom, u kojem ima gotov arsenal kubura, handžara i noževa. Oni, koji imaju fustanellu, pokrivaju si glavu crvenim fesom sa modrom kitom, ostali pako nose proste crvene kape. Tko nije priviknuo gledati te ljude, čudno mu je u duši, kad dospije medju nje: u očima njihovim vidi ljutu zlobu i divljač, dočim toga neopaža kod dobroćudnih muhamedovskih Bošnjaka dapače ni onda, kada se ljute na kaurina. Arbanasi su u obće nešto manji od ostalih Bošnjaka, ali su zato jači i koštunastiji. Prsa su u njih jaka i široka; uza to su ponositi i oholi, ter priliče u istinu pravim junakom. Čela su visoka, nosa duga i ravna, a kosâ, očiju i kože svjetle, što je za cielo čudnovato."

Jezik arbanaski broji se medju indoevropske jezike, te je srodan jeziku maloazijskih Lyčana (u staroj Lyciji). Narodno pjesničtvo arbanasko kriepko je i ćudoredno. Kao primjer toga jezika i pješničtva eto malene pjesmice uz hrvatski prevod:

Dolla preme nd Armolith	Podjoh jučer u Armolith
Pasche nje te bukure.	Vidjeh tamo ljepotu.
E bukura e tje pamna	Ljepotica spaziv mene
Hotj e mbüli derrene.	Sakri se i zapre vrata.
Mos e mbüle, semer ime;	Nezatvaraj, srce moje;
Mos e mbüle derrene	Nezatvaraj (meni) vrata
Per mu te mjerene.	Meni ubogom.

2. Cigani.

Cigana ima raztresenih po svoj Bosni. U pravoj Bosni broje jih oko 8000, u Hercegovini 1800, a u Novopazarskom sandžaku 1200. Oni plaćaju poseban porez, ter se drže muhamedovog zakona. Nu u prkos tomu preziru jih bosanski Turci bolje nego raju, pače jim niti nedopuštaju, da idu u džamije. Cigane medjutim to neboli; oni samo na izliku izpoviedaju vjeru gospodujućeg plemena, u istinu pako drže se svojih starih običaja ili pako nemaju nikakove vjere. Turci jih tako preziru, da jim nedopuštaju, da mrtvacem svojim stave ma kakov znak na groblju.

Neki putnici tvrde, da u Bosni živu dva plemena ciganska, koja se tjelesno znatno razlikuju: jedno pleme da imade krupne kosti i nespretno tielo, a drugo da je vitka stasa, plemenitih crta, okrugla lica i osobito liepih obrva. Prvo pleme da imade pljosnat nos i jak podbradak, a drugo uzak orlovski nos i primjeren podbradak. Boje da su jedni i drugi tamne, samo mlade žene da paze osobito, da jim put bude što bjelija. Mužkarci nose obično siva ili smedja odiela, zatim fesove ili turbane; žene pako oblače košulje do koljena, a oko pasa privezuju spreda i s traga po jednu pregaču, te jim ove služe mjesto suknje.

Bosanski cigani živu kojekako: jedni nemogoše odviknuti nestalnomu životu te i sad još putuju poput nomadâ; drugi nastaniše se stalno i bave se poljodielstvom i obrti. U svakom povećem gradu ima posebna ciganska mahala, gdje sami cigani prebivaju. Ponajglavnije se u gradovih bave k o v a č i j o m, zatim liečenjem ljudi i životinjâ. Cigani u obće nemaju nikakovih starih običaja ni pravila, po kojih bi živjeli, već svaki njih živi, kako može i znade. Jedu i piju što gdje nadju, a uza to i kradu, ako samo mogu. Ćudorednost je u njih na veoma nizkom stupnju; osobito su nepristojni njihovi plesovi. Veoma mnoge ciganke idu u hareme, da tamo budu na zabavu bogatim Turkom. Cigani u Bosni zaboravili su već odavna svoj narodni jezik, pa govore hrvatskim jezikom.

3. Židovi (Jahudije).

Židovi dodjoše u Bosnu tek koncem 15. i početkom 16. vieka. Kad je naime u Spaniji pala vlast Maurâ, počeše katolički vladari progoniti ne samo Maure, nego i Židove, koji su za maurskoga gospodstva dosta dobro živjeli. Mnogo Židova ostavi tada Španiju i ode u zemlje turskoga carstva. Velik se dio naseli i u Bosni.

Bosanski se Židovi živo sjećaju svoga španjolskoga poriekla i liepih dana, što su jim djedovi u Španiji proživjeli. Medjusobno govore vazda španjolski, doduše nešto izkvareno; uza to govore i sasvim pravilno hrvatski, te se u tom od ostalih Bošnjaka nimalo nerazlikuju. Prebivaju većinom po gradovih, a napose u glavnom gradu Sarajevu. Siromašniji živu kao radnici, obrtnici, vrtlari, sluge i poslužnici; imućniji bave se trgovinom i uzajmljivanjem novaca, a mnogi služe i kao tumači i blagajnici kod raznih ureda. Svojih vjerskih običaja i obrèda drže se veoma savjestno: nu uza to su veoma nesnosljivi prema inovjercem i slabo izobraženi. Nose se poput ostalih Bošnjaka; odielo jim je obično crne boje, samo žene njihove oblače crvene suknje i biele haljine. Mnogi starci njihovi, kad počute, da jim je život na izmaku, ostavljaju Bosnu i idu u svetu zemlju, da jim tamo sahrane kosti njihove.

Premda su bosanski Židovi mirni ljudi, te vladi mnogu uslugu čine, to jih Turci ipak preziru, bolje nego li kršćansku raju. Bosanski Turčin nebi od židovskoga mesara podnipošto mesa uzeo, da mu ga dade i badava, jer on smatra ovakovo meso za „nečisto.“ Osim toga zabranjeno je Židovom kano i Ciganom, te nesmiju ogradjivati svojih groblja niti postavljati spomenike svojim pokojnikom. U novije vrieme dopušteno jim je doduše, da na grobove svojih milih postavljaju kamenje, ali napisâ niti klesanoga kamenja nesmiju podnipošto metati.

Židovi imaju u Sarajevu svoga nadrabina ili h a h a m b a š u i malenu, staru sinagogu (hram). Hahambaši podredjeni su opet rabini u Travniku i Novom pazaru.

Pred nekoliko godina putovao je Bosnom njemački novinar F. Maurer. Došav u poznati Kiseljak (kiselu vodu), koji je $7^3/_4$ sata od Sarajeva udaljen, našao je tamo mnogo Židova, koji su ovamo došli na odmor. Medju njimi bijaše i njihov nadrabin. Njega opisuje Maurer ovako: „Medju Židovi u Kiseljaku udari mi najviše u oči njihov hahambaša ili nadrabin, za cielo posvema naličan muževom staroga zavjeta. Nosio je prekrasan kaftan i turban. Glava toga starca bijase prekrasna i dostojanstvena, a u licu mu razabirah neku sjetu i bol, koja ga je činila još zanimivijim. Kazivahu mi, da hahambaša gine za krasnom Španijom, tom starom domovinom svoga stada i da svakomu strancu nudi, da kuša komadić španjolskoga hljeba (neko pecivo od jajevog bielanjka i šećera), što ga vazda uza se nosi, neka stranac vidi, kako li je predjom Židova liepo bilo u Španiji. I mene zapade čast, te mi ponudi kus toga hljeba.“

4. Osmanlije i stranci.

Pravih Osmanlija (Turaka) ima u Bosni veoma malo. Turska je vlada doduše više puta šiljala u Bosnu Osmanlije, koji se tamo

*

naseliše (n. pr. iz Srbije, odkad je ova slobodna postala, odoše mnoge osmanlijske porodice, te se nastaniše u Posavini); nu ovi Osmanlije zaboraviše doskora svoj jezik i izgubiše svoju narodnost, ter se stopiše sa urodjenici u jedan narod.

U novije vrieme, odkad je Omer-paša nadhrvao bosansku aristokraciju i dokinuo gospodstvo njezino, šiljala je turska vlada u Bosnu prave Osmanlije kano činovnike. U prijašnje doba bijaše u Bosni jedini vezir u Travniku sa svojim dvorom osmanlijskoga poriekla. Činovnici osmanlijski, što su od god. 1851. dolazili u Bosnu, malo bi kada sasvim ostali u zemlji, već bi iza kraćeg ili dužeg vremena opet sa svojimi porodicami otišli, te tako nemogaše se osmanlijski živalj u Bosni uvriežiti. Bosanska gospoda muhamedovske vjere mrzila su vazda te tudjince, premda su bili iste vjere; vazda su govorili, da nema pod nebom gadnijih ljudi od Osmanlija. Nu zato su i Osmanlije prezirali bosanske Muhamedovce. Oni su jim spoticali, da su poturice i gori od djaurâ (kršćana); zato da će jih daviti i gaziti, neka znadu tko jim zapovieda.

Osmanlije u Bosni i Hercegovini bili su činovnici kod političke uprave, kod sudova i t. d.

U Bosni ima napokon i ponešto doseljenih Hrvata, koje iz Slavonije, koje iz Dalmacije. Slavonci nastaniše se po Posavini, a Dalmatinci uzimlju u zakup zemlje uz medju dalmatinsko-bosansku, pa jih obradjuju. Po gradovih n. pr. u Sarajevu i Mostaru živu i Niemci i drugi doseljenici, došavši ponajviše iz austrijskih zemalja.

Kako smo već prije spomenuli, dolazilo je tečajem prošlih vjekova i u pravu Bosnu dosta doselaca iz Hrvatske i Dalmacije, voleći tursko gospodstvo nego li domaće plemstvo. Ove su došljake i uskoke nazivali urodjeni Bošnjaci „Hrvaćani". O njih piše Jukić u jednom putopisu (g. 1843.) ovako: Ostavivši grad Tešanj na Usori i prešavši planinu Krnjin, spustismo se u ravnine, doline i briegove Fočanske. Ovdje spazih Hrvaćane, ljude po imenu i izgovoru od Šokaca (katoličkih Bošnjaka) različite. Zapitah kiridžiju: „Kakvi su to Hrvaćani?" „„Bježi, nepitaj, odvrati on, to su ljudi izvraćeni, koji se neboje ni Turčina ni fratra, pod puškom po vas dan rade, i riedko će je i po noći iza pasa izvaditi; pred 15 godina malo se je koja kuća šokačka ovdje nalazila, pak evo se doseli goli Hrvaćanin, i to sve izpod Ljubuškoga i Vrgoračke krajine." A to sam i ja sam iz njihovog odiela i govora poznao: je, bija, vidija, naresto, mjesto: jest, bio, vidio, narasto; a odielo njihovo i kod ženskinja i kod mužkih sukneno je sve. Hrvaćanin usred ljeta nosi čakšire suknene bez gaća prtenih; a ženska bječve do koljena izvezene svakojakim pletivom i dugu haljinu, koju sapne bez košulje; no mnogi su počeli već prteninom odievati se, prvo što lan ovdje dobro raste, a drugo što jim se šokci rugaju.

IV. Fizična kultura.

Opisav zemlju i narod u Bosni i Hercegovini proučit nam je sada, kako narod u tih zemljah crpi bogate darove svoje krasne zemlje, kako se njimi služi na svoju korist i za svoje potrebe, te kakovo mu je materijalno stanje. Poznato je, da Bosna rodi plodovi svake ruke, da u njoj ima preobilje životinja i da gore njezine kriju mnogo vriednih rudâ. Zato nas zanima, da saznamo, jeli narod dovoljno svoju zemlju obradjuje, jeli životinje (osobito domaće) valjano njeguje, i jeli napokon umije vaditi bogate rude iz utrobe zemaljske. Govoriti ćemo po tom o poljskom gospodarstvu, o stočarstvu i o rudartsvu u Bosni, i to u poglavju pod naslovom: „Sirovine“.

Nu nije dosta, da se sirovi proizvodi zemaljski izcrpe i pokupe, već jih treba priredjivati i preradjivati, da budu za porabu. To pako čine obrtnici. U drugom poglavju govoriti ćemo zato ob obrtnosti i kako se je u Bosni razvila.

U trećem poglavju razlagati ćemo o prometu i trgovini bosanskoj; a u četvrtom o pomagalih trgovini i o prometalih.

A. Sirovine (sirovi proizvodi).

1. Poljsko gospodarstvo i šumarstvo.

Agrarni odnošaji. Poljsko je gospodarstvo u Bosni i Hercegovini na veoma nizkom stupnju, premda je zemlja veoma plodna. Ponajglavnijim uzrokom jesu tomu sredovječni agrarni odnošaji, po kojih većina žitelja nema svojih zemalja, već kano kmetovi obradjuju zemlje svojih gospodara (begovâ i agâ).

Sva se zemlja u Bosni i Hercegovini dieli na tri glavna diela:

1. Prvi dio pripada caru gospodaru, ter on sam ima pravo na tu zemlju. Ovamo se broje sve one zemlje, koje nemaju osobnoga gospodara, nego služe za obće pašnjake ili su sasvim neobradjene. Carske su zemlje još i sve šume, i to od Omer-paše (1851).

Kano vrhovnomu vladaru pripada caru još i pravo vrhu svih zemalja u Bosni, spadale one ma na kojeg gospodara. Bošnjaci to dobro znadu, pa običavaju reći: „Carska je zemlja, car mi može oduzet svu zemlju, sve imanje, pa i glavu i t. d.“ Kad su u Bosni puteve i ceste pravili, mnogo je livada i njiva pokvareno i uništeno na znamenitu štetu pojedinih gospodara; nu zato nije nitko nikakove nagrade ni odštete dobio, kao što po ostalih zemljah, i to samo zato, jer je sva Bosna „carska zemlja“, pa on može s njom činiti, što ga volja.

2. Drugi dio zemlje spada na vakuf (tekiju, džamiju, crkvu muhamedovsku). Ta je zemlja poklonjena muhamedovoj crkvi, da se od nje grade džamije i turske škole, te da se od dohodaka njezinih uzdržavaju. Neke džamije providili su zemljami sami carevi, druge veziri, begi i ini velikaši. U obće tko džamiju sagradi, taj joj mora zemlju privezati, od koje će se uzdržavati; a džamija nosi zato ime svoga utemeljitelja (n. pr. Careva, Usref begova, Ali-pašina džamija i t. d.) Zemlja vakufska veoma je znatna, te obsiže malo ne trećinu ciele Bosne. Po toj zemlji prozvana su dapače i nekoja mjesta, n. pr. Skender-vakuf, Varcar-vakuf i t. d.

Džamijska zemlja tako je sveta, da ju ni isti car nemože sasvim prodati ni oduzeti. Ako je potrebito, da se takova zemlja predade osebniku, onda ju ovaj za pristojnu cienu kupi, nu ona ostaje uvieke ovisna o džamiji, te novi gospodar mora za nju svake godine džamiji platiti, pa bilo samo i po dvie pare, samo neka se znade, da spada na džamiju. Kažu, da je u turskom zakonu strogo zabranjeno, da se grade na takovoj zemlji kršćanske crkve; zato Turci vele: „Džamija na džamiju nemože."

3. Treći dio zemlje pripada napokon posebnim gospodarom, i to vlasteli i seljakom muhamedove vjere. Vlastela (begovi i age) imaju oveća imanja, koja su ili nasliedili od pradjedova ili dobili od careva u ime nagrade za svoje zasluge.

Po ovom dakle sva zemlja u Bosni pripada ili caru ili džamijam, ili napokon žiteljem muhamedove vjere. Kršćani, premda mnogobrojniji od Turaka, nemaju zemlje niti je nemogu lahko steći (kako smo to već iztaknuli), već moraju rabotati kod begova i aga. Imade doduše dosta neobradjenoga zemljišta (carskoga), koje bi kršćani mogli zadobiti, ali kraj turske uprave nemogahu oni toga postići. Radeć pako begovom i ostaloj vlasteli nebijaše kršćanskim kmetovom nimalo stalo, da osobiti trud ulože u poljsko gospodarstvo; oni bi samo toliko privriedili, da sebe prehrane i svoje gospodare namire. Kraj tih okolnosti opet sasvim je naravno, da se nije poljsko gospodarstvo u Bosni nimalo podići moglo.

Plodovita i neplodovita zemlja. Od ukupne površine Bosne i Hercegovine zaprema neplodovita zemlja samo 164·9 □ milja; svu ostalu prostoriju izpunjuje plodovito tlo, naime oranice, vinogradi, vrtovi, šume, livade i pašnjaci. Najprostranije su upravo šume, koje same zauzimlju prostor od 506 □ milja (skoro polovicu obiju pokrajina). Najviše plodovite zemlje nalazimo u samoj Bosni, zatim u Staroj Srbiji (Novopazarskom sandžaku); u kršnoj Hercegovini naprotiv ima

razmjerno malo plodne zemlje, jer od ukupne površine (240 □ milja) zaprema ovdje neplodno tlo skoro polovinu, naime 103·2 □ milje. Koliko u obće ima plodovitoga i neplodovitoga tla u kojoj pokrajini, i kako je gdje plodovita zemlja podieljena na oranice, šume, livade i pašnjake, to razabiremo najbolje iz ove skrižaljke:

I m a u	Oranica, vinograda, vrtova	Šuma	Livada i pašnjaka	Neplodovite zemlje	Ukupno
	u □ milj.	u □ milj.	u □ milj.	u □ milj.	
Bosni i Turskoj Hrvatskoj	202·5	394·5	120	33	750
Hercegovini	43·2	48	45·6	103·2	240
Staroj Srbiji (Novi pazar)	27·6	63·5	20·2	28·7	140
Ukupno	273·3	506	185·8	164·9	1130

Ratarski proizvodi. Premda se u Bosni ni iz daleka neobradjuje sva zemlja, koja je za oranice, i premda bi uz umniji rad i obradjeno zemljište 3—5 puta više ploda nosila, nego li u istinu nosi; to ipak Bosna rodi toliko ratarskimi plodovi, da ima mjestimice suviška, koj se izvozi. Hercegovina naprotiv rodi slabo, te mora žito uvažati.

Žito uspieva ponajbolje u Turskoj Hrvatskoj, u Posavini i u Staroj Srbiji. Plodne su još ove visoke ravnice: Skoplje, Lievanjsko polje, Nevesinjsko polje, Ljubinjsko polje i Popovo polje. U Bosni siju sve vrsti žita: najviše kukuruza. Pšenice i raži ima samo u Posavini, dočim kukuruz, ječam, zob i proso svigdje uspieva. Suvišak žita iz Posavine izvozi se u Sisak, a žito iz Stare Srbije kupuju Hercegovci, kojim nerodi zemlja toli obilno. Godišnji prihod od žita u Bosni i Hercegovini jest ovaj: kukuruze rodi 800.000 metr. centi, pšenice 330.000 metr. centi, ječma 310.000 metr. centi, zobi 230.000 metr. centi, prosa 150.000 metr. centi, raži 80.000 metr. centi.

Riža mogla bi uspievati na više močvarnih mjesta po Hercegovini; ali se goji samo u dolini rieke Trebižata, i to napose oko Ljubuškoga. Hercegovačka riža zaostaje medjutim znatno za talijanskom. Koruna sade po Bosni razmjerno veoma malo, jer ga nevole; godi-

mice izvode ga samo 30.000 metr. centi. **Pasulja** rodi na godinu 20.000 metr. centi.[1])

Od tržnoga bilja najznamenitiji je **duhan**, kojega se godimice izvozi do 7000 metr. centi. U samoj Bosni najbolji se duhan sadi oko Srebrenice, u Staroj Srbiji oko Novog pazara; u Hercegovini svigdje je duhan dobar, nu najbolji je Trebinjski, koji se izvodi u okolišu manastira Duži (vidi stranu 64).

Voće. Voćem rodi Bosna sa Hercegovinom obilno. Tuj ima šljiva, krušaka, jabuka, tunja i trešanja; a u Hercegovini još i smokava i inoga južnoga voća.

Najznatnije voće jesu šljive, kojih ima više vrsti, a od svih su najbolje savke ili požegače. Prostrani šljivici po Bosni rode obilnim plodom, te žitelji peku od njih šljivovicu (rakiju) ili jih suše u pećih, pa jih prodavaju. Prihod od sušenih šljiva broji 800.000 for. na godinu; a u svoj Bosni rodi šljiva do 300.000 metr. centi.

Vinogradi. Vinogradâ ima u samoj Bosni malo: nešto u kotaru Banjalučkom i Tuzlanskom, više u dolini rieke Rame. U Staroj Srbiji rodi vino u okolišu Novopazarskom. U Hercegovini uspieva vino svigdje, a osobito u dolini Neretve kod Konjica i Mostara. Vino je crveno, ali se nemože takmiti s dalmatinskim, jer neznaju njim baratati. Vina rodi u Bosni i Hercegovini godimice 6—7000 *Hl*.

Livade. Livada ima u Bosni i Hercegovini razmjerno malo. Godišnji prihod siena i otave broji ukupno do 5,900.000 metr. centi.

---

1) Po službenih podatcih (Salname) od g. 1870. bila je iste godine ljetina u Bosni i Hercegovini ova: **pšenice** je rodilo 343.456 metr. centi (od toga najviše u Zvorničkom okružju, preko $^1/_3$); **kukuruza** 680.680 m. c. (najviše u Bihaćkom okružju, preko $^2/_7$); **ječma** 602.400 m. c. (najviše u Travanjskom okružju, preko $^1/_5$); **raži** 77.671 m. c. (najviše u Travanjskom okružju, preko $^1/_3$); **hajdine** 25.515 m. c. (najviše u Travanjskom okružju, preko $^1/_2$); **sirka** 30.817 m. c. (malo ne izključivo u Hercegovini, po ostalih okružjih veoma slabo); **prosa** 95.058 m. c. (najviše u Banjalučkom okružju, $^3/_7$ ukupne ljetine); **zobi** 198.359 m. c. (najviše u Bihaćkom okružju, preko $^1/_3$); **lana** 3046 m. c. (najviše u Zvorničkom okružju, preko $^1/_2$); **konoplje** 2966 m. c. (najviše u Travanjskom okružju, skoro $^1/_3$); **koruna** 24.819 m. c. (skoro polovina od toga u Hercegovini); **pasulja** 23.630 m. c. (najviše u Bihaćkom okružju); **riže** 3150 m. c. (izključivo u Hercegovini).

Najbolje rodi: u Zvorničkom okružju pšenica i lan; u Banjalučkom proso, šljive i lan; u Bihaćkom kukuruz, zob i pasulj; u Travanjskom ječam, raž, hajdina, konoplja i korun; u Sarajevskom pšenica; u Novopazarskom zob; u Hercegovini sirak, korun i riža.

Šume. Najbogatija je Bosna šumami, u kojih raste sve drveće, koje može pod ovim podnebjem uspievati. Veći dio bosanskih planina zarasao je neizmjernimi šumami, u kojih nije još nitko nijednoga drveta posjeko. Tako n. pr. ima u planinah Mazulji, u Zarudju i u Vranu pravih prašuma, gdje no stara stabla gniju i trunu, te tvore zemlju crnicu. U planini Trogiru opet nalaze prekrasnih bukava, visokih 38—40 m i veoma debelih. Ponajglavnije šume sastoje od hrastova (osobito tvrdih), bukava, jela, smreka i t. d. U tih šumah ima silesija divljači i grabežljivih zvieri, kanoti: srna, jelena, medjeda, vukova, lisica, risova, divljih mačaka, jazavaca, kuna i t. d.

Sve do god. 1851. smatraše bosansko plemstvo ove prostrane šume svojom imovinom. Nu svladavši Omer-paša bosanski ustanak, oduze Bošnjakom šume i učini je imovinom državnom, te sada ima u Bosni veoma malo šuma, koje bi pripadale posebnikom. Pojedine obćine i žitelji bosanski smiju doduše uzimati iz carskih šuma drva za svoju porabu, ali trgovati drvi nesmije nitko, ako zato nedobije dozvolu i neplati najamnine.

Premda je poljsko gospodarstvo u Bosni na veoma nizkom stupnju, ipak podaje ono liep godišnji prihod. Godišnji prihod od bosanskoga gospodarstva lahko se može proračunati. Poznato je naime, da svi Bošnjaci plaćaju vladi kano porez tako zvanu „desetinu", t. j. deseti dio od svega, što „niče i raste". Po službenih podatcih iznosi desetina u Bosni 1·8 do 2 milijuna forinti; sav dakle prihod poljskoga gospodarstva (izuzev šumarstvo) u Bosni i Hercegovini vriedi 18—20 milijuna forinti.

2. Stočarstvo.

Kraj poljskoga gospodarstva moglo bi u Bosni i stočarstvo veoma dobro uspievati. Narod medjutim slabo mari za to, da mu stoka bude što bolja, a ni vlada nije se nikada pobrinula, da podigne tu granu narodne privrede, premda je Bosna za to upravo kanoti stvorena, jer ima mnogo pašnjaka i šuma.

Goveda. Goveda u Bosni u obće su malena i slaba, a osobito krave, koje daju malo mlieka. Bošnjaci mare za svoja goveda veoma malo, puštaju jih i po zimi pod vedrim nebom i hrane jih kukavno. Najbolja su goveda u okolišu Mostarskom, gdje su nešta veća i jača, zatim u Turskoj Hrvatskoj i u predielu medju Srebrenicom, Sarajevom, Goraždom i Višegradom. Godine 1865 brojilo se je u Bosni

385.000 komada goveda (u samoj Bosni 260.000, u Hercegovini 50.000, a u Staroj Srbiji 75.000 komada), godine pako 1875. oko 520.000 komada.

Ovce i koze. Ovce uspievaju na nekih mjestih veoma dobro, osobito u gorskih predielih Hercegovine i Stare Srbije. U samoj Bosni goje se ovce ponajviše u Turskoj Hrvatskoj i Posavini. Vuna ovčja prilično je dobra, premda bi mogla biti znatno bolja, a ovčje i janjeće meso najmilija je hrana Bošnjakom. Koze se goje osobito po Hercegovini te je tuj kozje meso, mlieko i sir ponajglavnijom hranom ubogih žitelja. Godine 1865. bilo je u svoj Bosni do 1,580.000 ovaca i 850.000 koza; a god. 1875. do 2,223.000 ovaca i 1,090.000 koza.

Svinje. Budući da Muhamedovci nejedu, a po tom ni nehrane svinja, to jih goje samo kršćani. Nekoč se je u Bosni mnogo svinja hranilo, osobito u predielih, gdje ima hrastovih šuma; nu u novije vrieme hrane jih manje, jer plaćaju od njih namet (od svakoga odojka 2 piastra = 20 novčića; od svake svinje kad se kolje, po 4 piastra = 40 novč.) Najviše se goje svinje u Turskoj Hrvatskoj, u okolici Jajačkoj i Skopaljskoj, zatim u Posavini (oko Srebrenika), odakle jih izvažaju ćak u Bavarsku. Godine 1865. brojilo se je u Bosni 335.000 svinja, a g. 1875. samo 162.000 kom.

Konji. Bosanski konji bijahu do nedavna na dobru glasu. Za posljednjih ratova medjutim pogibe sila tih koristnih životinja, uza to jih mnogo postrada kraj slabe hrane i zle njege. Vlada se je malo brinula, da u Bosni podigne konjarstvo; samo privatni ljudi nastojali su, da oplemene svoje konje.

Bosanski je konj malen, srednja mu je visina po 13 šaka, ljeti je bolje ugojen nego li po zimi, kad mu je hrana loša. Bosanski je konj uza to miran, uztrpljiv, te zadovoljan i slabijom hranom; a osobito je spretan za putovanje po gorskih predielih. On se uzpinje veoma lasno i na najstrmija mjesta, prelazi sjegurno preko pećina i ruševina, pače preskakuje i porušeno stabalje, na nesigurnih mjestih veoma je oprezan, te si traži najprije prednjimi nogami mjesto, kuda će proći. I po močvarah ide polagano, traži čvrsto tlo, pa nenadje li ga, to neide dalje. Kad se je cieli dan namučio, dosta mu je samo po koj sat odmora i nešto paše, da se opet oporavi i na novo podje pod trh. Obični bosanski konji slični su našim hrvatskim konjem po gornjoj krajini; plemenitijih pasmina, osobito arapske ima malo, te te su veoma skupi. Konja bijaše u Bosni godine 1865. oko 195.000, a godine 1875. samo 106.000.

Mazga i magaraca ima u samoj Bosni razmjerno malo, nu tim više rabe jih u kršnoj Hercegovini, gdje su prilično dobre pasmine. Ima jih u svoj Bosni 6000 (5000 u Hercegovini, a 1000 u samoj Bosni).

Proizvodi stočarstva izvoze se većim dielom iz zemlje kao sirovine. Tako se n. pr. izvozi ovčja vuna, zatim kože od goveda, ovaca i koza, i to većinom u Trst. Sira, maslaca i mlieka izvodi se razmjerno malo, pa se to potroši u samoj zemlji.[1])

Peradi ima u Bosni obilno, i to ponajviše tukaca (purana), kokoši i pataka, a riedje gusaka. Perad je ponajglavnijom hranom imućnijih žitelja, te ju ili peku ili vare (pilav).

Pčelarstvo. Pčelarstvom bavi se narod u mnogih krajevih, ter izvodi prilično dosta meda i voska, koj se iz zemlje izvozi. Ulišta bilo je u Bosni god. 1870. svega 89.832; od toga najviše u okružju Zvorničkom (30.841 komad).

Divljač. Divljači ima u bosanskih i hercegovačkih planinah veoma mnogo, i to jelena, srna, veprova, zatim medjeda, vukova, lisica i t. d. Svatko lovi slobodno, koliko ga je volja. Koliko ima u Bosni divljači, svjedoče najbolje službeni podatci, po kojih se je u jednoj samo godini izvezlo iz Bosne: 150 medvedjih, 1500 vučjih, 8000 lisičjih, 4000 lasinih, jazavčevih, risovih i tvorovih, 10.000 zečjih koža, napokon 1600 finijih i 1000 prostijih koža od kune bjelice i 4000 koža od divlje mačke.

Ribarstvo. U svih potocih i riekah nalazi se mnogo ribâ, a na nekih mjestih i dobrih raka. Od ribâ su najpoznatije pastrve (u gorskih potocih), zatim šilji, krapovi, bjelice, štuke, somovi i t. d. U močvarnih predielih Hercegovine i uz dalmatinsku medju bave se žitelji takodjer lovom pijavicâ.

3. Rudarstvo.

U poglavju o rudstvu (na strani 34.) razložili smo potanko, koliko li rudno blago krije bosanska zemlja u sebi. Nu neznanje

1) Vriedno je, da po službenih podatcih (Salname) od godine 1870. nabrojimo, koliko je one godine bilo stoke u svoj Bosni i Hercegovini: **goveda** bilo je 488.938 (i to 169.217 volova, 164.479 krava, ostalo bikovi, bivoli i telad) i to najviše u sjevernoj Bosni, a obito u Zvorničkom okružju; **konja** bilo je 104.491; **ovaca** 1,314.954 (najviše u okružju Travanjskom); **koza** 568.752 (najviše u Hercegovini); **magaraca** 851 (667 u samoj Hercegovini); **mazga** 404 (168 u Hercegovini); napokon **svinja** 196.763, i to ponajviše u okružju Zvorničkom (90.411 komada) i Banjalučkom (78.473 komada).

žitelja čini, da se od svih dragocjenih ruda vadi samo željezo i to vrlo primitivnim načinom.

Željeznih majdana ima u Bosni 36, talionica 127, i to ponajviše u okolišu Fojnice, Kreševa, Busovače, Borovice, Vareša, Oćevije, Volara i Staroga majdana. Ovdje se izvodi godimice 40—50.000 metr. centi. dobra željeza, koje vriedi po prilici 800.000 for. (18 do 20 for. za jedan metr. cent), ter se ne samo upotriebljuje u zemlji, nego se izvozi u Rumeliju i Srbiju.

U majdanih i talionicah radi do 700 radnika. Veći dio talionica ima samo po jednu, a najviše dvie peći, koje se lože ugljenom od drva.

Kod dolnje Soli (Tuzle) ima vlada varionice soli, koje izvode na godinu oko 3—3500 metr. centi soli u vriednosti od 30.000 for.

B. Obrtnost.

Obrtnost je u Bosni na veoma nizkom stupnju, te je tako primitivna, kako je bila pred više stoljeća. Ipak je, kako Jukić veli, dosta znamenita obzirom na susjedne turske pokrajine.

Tvornicâ i velikih industrijskih poduzeća nema dakako u Bosni nimalo; ali zato ima manjih obrtnika prilično dosta. Ponajglavniji obrtnici jesu: kovači, mjedari (kotlari) i srebrnari; zatim strojbari (kožari), sedlari, remenari, krznari, čižmari i papučari; napokon sagotvorci i krojači. Sve znatnije obrtnine bosanske mogu se po tom podieliti na tri grane: na kovinske obrtnine, na obrtnine od koža i obrtnine od tkaninâ.

1. Kovinske obrtnine.

Pošto se dosta željeza izvodi, to se narod oko Fojnice, Kreševa, Busovače, Vareša, Volara, Starog majdana i po drugih mjestih, gdje se željezo kopa, bavi priredjivanjem i preradjivanjem sirovog željeza. Tako se tvore podkove, čavli, lanci, poljsko i kućno orudje. Bravara neima; njihov zanat obavljaju kovači.

U Bosni se pravi i mnogo oružja: pušaka, sabalja, handžara i noževa. Puške se prave u okružju Bihaćkom i u Skoplju, sablje u Mostaru, a najbolji noževi i handžari u Foči, te se šalju na sve strane.

Mjedari ili kotlari jesu izključivo Muhamedovci. Oni prave kotlove, tepsije, vrčeve, kuhinjsko posudje; ali izvode samo toliko, koliko u zemlji treba.

Srebrenarska i zlatarska obrtnost na nizkom je stupnju. Radnje od srebra i zlata veoma su primitivne i nespretne, te nepokazuju nimalo ukusa. Ponajglavnije obrtnine te struke jesu narukvice i prstenje.

2. Kožarske obrtnine.

Bosna obiluje domaćom stokom, a i nebrojenom divljači; pa zato je priredjivanje i priugotavljanje koža i krzna najviše razgranjeni obrt u svoj Bosni. Kožari, sedlari i remenari jesu izključivo muhamedovci, a krznari kršćani.

Strojbari ili kožari priredjuju ponajpače sirove kože od goveda, ovaca i kozâ, bojadišu jih crveno, zeleno ili žuto, pa jih onda prodavaju sedlarom i čizmarom. U okolišu Mostarskom priugotavlja se safian-koža. Remenari i sedlari prave obična bosanska sedla, uzde, torbe i divane, pošto nema tapetara.

Čižmara i papučara ima po Bosni veoma mnogo. U Bosni nalaziš prilično mnogo dućana, gdje ima crvenih i žutih papuča za žene i djevojke, zatim običnih nespretnih čižama za mužkarce. Finijih cipela po evropskom kroju nemogu ti čižmari praviti.

Krznari imaju dosta posla, jer svaki imućniji Bošnjak nosi haljine sa krznom. Bosanski krznari medjutim umiju priredjivati samo lisičje, medvedje i vučje krzno; ostalo šalju ili u Lipsko ili u Trst, da se tamo priugotovi. Priredjena krzna izvoze iz Bosne u Rumeliju.

3. Tkanine i druge srodne obrtnine.

Priredjivanje platna spada u Bosni kao i u Hrvatskoj na kućnu industriju. U obće je kućna industrija i u Bosni liepo razvita, te rubenina seljanka pokazuje, da u njih ima dobra ukusa i liepih motiva, kad kite svoje odielo. Uz platno spada na kućnu industriju i priredjivanje prostoga sukna, kojega se medjutim tako malo izvodi, da se mora uvažati iz Hrvatske i Rumelije. Od ovoga sukna (koje je kao i kod nas suro ili bielo) prave domaći krojači narodno odielo, ali tako malo, da se te robe mora za 600.000 forinti iz Rumelije dovažati. Ovi su krojači većinom kršćani. Finije odielo po evropskom kroju rade krojači, doseljeni iz Austrije.

Znamenite su obrtnine u Bosni sagovi (ćilimi) i pokrivala (ćebeta). Ovim se obrtom bavi veoma mnogo ljudi. Najviše se sagova i pokrivala pravi u Sarajevu, Visokom, Zenici, Prozoru i Foči. Po službenom izvješću turskom cvate ta obrtna grana još i u Novopazarskom okružju

(Staroj Srbiji), zatim u Rogatici, Nikšiću, Bileku i t. d. Sagovi od ovčje vune nisu baš osobito liepi niti trajni, te zaostaju daleko za rumelijskimi.

Ostalih obrtnika, kanoti stolara, tesara, kolara i zidara, nema u Bosni, izuzev Sarajevo, nimalo. Bošnjaci imaju doduše svoje „dundjere“, koji su ujedno zidari, graditelji, tesari i lončari, ter jim grade kukavne kućarice; ali ti ljudi obično neumiju nijednoga zanata, pa nemaju ni zgodnoga orudja.

C. Trgovina.

Kako je Bosna bogata svimi prirodninami, mogla bi joj trgovina biti daleko znatnija, nego li je u istinu. Ona trguje ponajviše sa susjednimi zemljami hrvatskimi (Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom), a preko njih sa Trstom i Austrijom (Beč). Trgovina sa turskimi zemljami preko Novoga pazara diže se ponesto tek u novije vrieme, odkad je dogradjena željeznica iz Soluna u Mitrovicu, nu i ovdje je trgovina većim dielom provozna.

Najotmeniji i najbogatiji trgovci jesu pravoslavni, za njimi muhamedovci, onda tek židovi i katolici. Nu kulturno stanje večine trgovaca veoma je kukavno; malo koji umije čitati i pisati, a riedko koji vodi knjige poput evropskih trgovaca. Uza to vole bosanski trgovci, da prodadu malo uz veliku dobit, nego li mnogo uz manji dobitak. S toga ni neulažu tolik novac u svoju trgovinu, već daju radje gotove novce na zajam, što jim mnogo više nosi.

Po službenih podatcih bijaše god. 1876. u Bosni i Hercegovini svega 13.571 dućan, i to 2495 u Sarajevskom okružju (sandžaku), 1707 u Zvorničkom, 1985 u Banjalučkom, 2288 u Travanjskom, 1345 u Bihaćkom, 1765 u Novopazarskom, napokon 1886 u Hercegovini. Po ovom sudeć ima u Bosni i Hercegovini najmanje isto toliko žitelja, koji se bave trgovinom.

1. Najglavnija tržišta i pregled bosanske trgovine.

Središte bosanske trgovine jest grad Sarajevo, koje je svojim centralnim položajem i na razkršću najglavnijih cesta upravo najzgodnije za trgovinu, te u istinu posreduje malo ne polovinu ciele trgovine bosanske. Uz Sarajevo znamenita su još i tržišta drugoga reda, i to Bihać, Banjaluka, Brčko, Lievno, Travnik, Mostar, Trebinje i Novi pazar, gdje no trgovci stoje u izravnom

savezu sa vanjskimi tvrdkami. Trgovačkih mjesta broji Bosna sa Hercegovinom u obće 45, te su ova većinom ili uz medju ili blizu nje·

Trgovina bosanska kreće se trojakim pravcem: na sjever prema Posavlju i Podunavlju, na zapad prema Dalmaciji i jadranskom moru, i na iztok prema Solunu, dotično prema grčkom moru.

U sjevernom trgovačkom predielu ima tri puta, kojimi se trgovina kreće. Jedan put vodi iz Broda na Savi dolinom rieke Bosne u sredinu zemlje, poimence u Travnik i Sarajevo; drugi put ide od Brčkoga Zvorničkim okružjem prema dolnjoj Tuzli i Zvorniku; treći napokon put spaja Gradišku na Savi sa Banjalukom i njezinim okružjem. Sa posavskih tržišta (Brčkoga, Broda i Gradiške) obći Bosna preko Zemuna po Dunavu sa Ugarskom i Austrijom, i preko Siska sa Hrvatskom i Trstom.

Po zapadnom predielu trgovačkom vode dva glavna i dva pokrajna puta, koji spajaju Bosnu i Hercegovinu s morem. Od glavnih puteva vodi jedan iz Spljeta preko Sinja u Lievno, a drugi dolinom Neretve iz Metkovića preko Gabele u Mostar. Pokrajni putevi jesu: jedan iz Senja hrvatskom krajinom preko Zavalja u Bihać, a drugi iz Dubrovnika u Trebinje i na Gačko polje. Od tih je puteva najznatniji onaj iz Metkovića u Mostar (Konjic i Sarajevo), jer posreduje malo ne $^2/_5$ svekolike uvozne trgovine Tršćanske.

Iztočni prediel trgovački ima samo jedan put i to onaj od Mitrovice, gdjeno počima željeznica solunska, pa preko Novog pazara u Sarajevo. Nu taj je put važan samo za provoznu trgovinu, koja nije baš osobito znamenita.

Budući da Novi pazar leži na medji Srbije, Bosne, Rumelije i Arbanaske, to je već svojim geografskim položajem opredieljen, da bude važnom točkom za promet i trgovinu na balkanskom poluotoku. Sada doduše nije to mjesto osobito znamenito u trgovačkom obziru, nu u prijašnje vrieme bijaše tako važno, da su Dubrovčani utemeljili ovdje naselbinu. Nadati se je medjutim, da će doskora, čim se ovaj kraj primiri i valjane ceste i željeznice sagrade, Novi pazar na novo procvasti, te postati glasovito prometište za sredinu poluotoka balkanskoga.

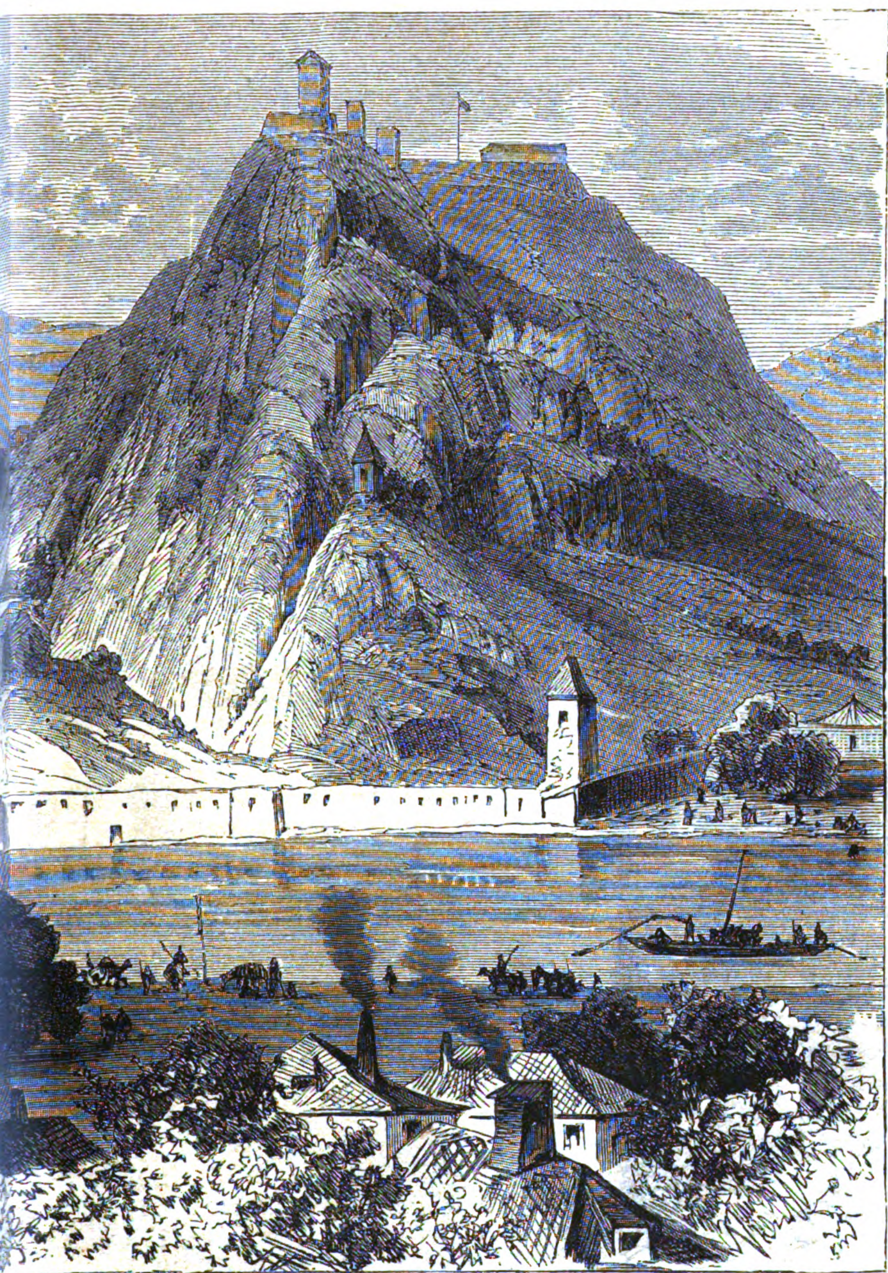
Koliko li se robe iz Bosne izvozi, a i u Bosnu uvozi, o tom nemamo novijih podataka. Stariji podatci od god. 1864. i 1865. već su zastarjeli, pa se i medjusobno nesudaraju; nu ipak podajemo pregled bosanske trgovine od godine 1864., da bi si približno stvorili sliku o njoj.

Izvozna trgovina.

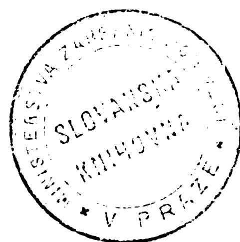
Roba, koju su izvezli	Mjesto, kamo su ju izvezli	Roba je bila vriedna austr. forinti
Ratarskih proizvoda (cerealija)..	Ponajpače u Trst po Savi i preko Siska, zatim nešto u Dalmaciju...........	4,300.000
Suhih šljiva..................	Preko Pešte u Hamburg i Ameriku	790.000
Volova, krava i teladi	U Hrvatsku i Dalmaciju, osobito u primorske gradove	1,400.000
Ovaca i koza	„ Dalmaciju	1,100.000
Konja, magaraca, mula	„ „	60.000
Svinja	„ Hrvatsku, Slavoniju i Ugarsku..................	650.000
Koža govedjih, ovčjih i kozjih ..	„ Trst i Dalmaciju	480.000
Ovčje vune...................	„ „ „ „	450.000
Voska i meda	„ Rumeliju i Dalmaciju ...	60.000
Sirovih vunenina i pokrivala od kozje kostrieti	„ Rumeliju i Srbiju......	20.000
Sirova željeza i proste željezne robe......................	„ „ „ „	130.000
Noževa za kućnu porabu.......	„ „ „ „	30.000
Dugâ (za bačve)..............	„ Hrvatsku	40.000
Drvâ za gradju i ogriev	„ „	65.000
Šiška (gubača), oraha i kostanja	„ „	35.000
Krzna	„ Rumeliju	80.000
Kosti, crieva i raznih odpadaka	„ Trst..................	15 000
Kožnate robe	„ Rumeliju i Hrvatsku	40.000
Prnja.......................	„ Trst..................	18.000
	Ukupno	9,763.000

ZVORNIK (v.

(...idi stranu 174).

SLOVANSKÁ
KNIHOVNA
V PRAZE

Uvozna trgovina.

Roba, koju su uvezli	Mjesto, odakle su ju dovezli	Roba je bila vriedna austr. forinti
Sladora	Iz Trsta	360.000
Kave	„ „	345.000
Riže	„ „	325.000
Ratarskih proizvoda	„ „ (preko Metkovića u Hercegovinu)	180.000
Pamučnina, i to pamučne predje, platna i bojadisane kattun-robe	„ „ i Beča	1,180.000
Bojadisanih vunenih lataka za turbane i male rubce	„ „ i Beča	125.000
Sukna	„ Beča	850.000
Fesova i crven-kapâ	„ „	190.000
Svilene robe	„ „	85.000
Srebrenih i zlatnih porta, gajtanâ	„ „	80.000
Sagovâ i slične robe	„ Rumelije i Beča	70.000
Damastovanih lataka od vune i pamuka za divane i t. d.	„ Beča i Trsta	145.000
Svilenih kanjura za posamentir-radnje	„ Rumelije i Trsta	120.000
Bakra, biele lime, kositra, olova i to sirova i nešto robe, zatim željeza	„ Beča i Trsta	240.000
Ulja i masti	„ Dalmacije i Trsta	235.000
Octa, rakije, pive, likera i vina	„ Trsta, Hrvatske, Ugarske i Srbije	480.000
Duhana	„ Rumelije	1,100.000
Stearin-svieća i finijeg sapuna	„ Trsta i Beča	58.000
Užarske robe	„ Hrvatske i Ugarske	28.000
Oružja: handžara i pušaka	„ Arbanaske	120.000
Krzna	„ Lipskoga preko Beča	195.000
Narodnoga odiela i vunenih čarapa	„ Rumelije, nešto iz Hrvatske	620.000
Quincaillerie-robe	„ Rumelije, Beča i Trsta	80.000
Robe od stakla, kamenine, drva i kože	„ Beča i Trsta	85.000
Soli	„ Austrije i Rumunjske	390.000
Finijega brašna	„ Trsta i Rieke	25.000
Papira, knjiga i slikâ	„ „ „ „	28.000
Ladja i kolâ	„ Hrvatske i Slavonije	22.000
Kemikalija, ijekovâ i žigica	„ Beča	35.000
	Ukupno	7,796.000

Iz obiju skrižaljka razabiremo jasno, da je izvozna trgovina mnogo znatnija od uvozne, jer izvezena roba vriedi skoro dva milijuna forinti više od robe, koja se je uvezla.[1])

2. Izvozna trgovina.

Ponajglavnija roba izvozne trgovine jesu poljski proizvodi (cerealija) i stoka. Žito se izvozi iz Pounja i Posavine po Savi u Sisak, a odavle željeznicom u Trst. Nešto žita ide i u kršnu Hercegovinu, zatim oko 20.000 metr. centi preko Lievna u žitom siromašnu Dalmaciju. Trgovine u veliko nema, već svaki trgovac nosi sam svoju robu na trg, gdje ju kupuju strani trgovci. Suve šljive, kojih se u Bosni toliko izvodi, izvoze se preko Brčkoga na Savi, te se šalju Dunavom u Peštu, Hamburg i ća u Ameriku. Metrijski cent suvih šljiva stoji u Bosni 14—20 for.

Stoka, i to volovi, krave, telad, koze i ovce, zatim konji, mazge i magarci izvoze se najviše u Dalmaciju. U Dubrovniku i Spljetu ima poduzetnika, koji mnogo govedjega i škuljevoga mesa kupuju za austrijsku ratnu mornaricu. Svinje se izvoze u Hrvatsku, Slavoniju i Ugarsku. Vol stoji u Bosni 25—30 for., krava 10—35 for., tele 3—5 for., koza ili ovca 3—4 for., svinja 10—20 for., konj 30—80 for.

Sirova koža govedja, ovčja i kozja, ovčja vuna i odpadci životinjski izvoze se osobito u Trst, i to koje preko Siska, koje preko Metkovića u Dalmaciji. Govedja koža stoji 6—8 for., ovčja i kozja koža 80—95 novč., metrijski cent vune 60—100 for.

Dugâ i drugoga drvlja izvaža se razmjerno malo, uzev u obzir obilje šuma bosanskih.

---

1) Ovaj pregled o bosanskoj trgovini god. 1864. uzet je iz Thöemmelovog djela o Bosni. Po službenih izkazih tal. konzula Duranda od g. 1865. vriedila je izvezena roba iz Bosne i Hercegovine samo 5,917.500 for., a uvezena 7.310.600 for., dakle skoro za dva milijuna više. Nu austrijski konzul Draganćić iz Banjaluke tvrdi, da se je izvezlo god. 1870. iz sjeverne Bosne u Austriju robe za 3½ milijuna forinti, a dovezlo iz Austrije robe samo za 1 mil. forinti. Po ovom sudeć čini se, da su podatci Thöemmelovi vjerojatniji, tim više, što se s njim slaže u obće i Jakša-Dembicki, austrijski konsularni agent u Lievnu, u svojoj crtici: „Der westliche Theil von Bosnien“. Vidi: „Mittheilungen der kais. u. kön. geographischen Gesellschaft in Wien“, XIII. B. 1870, str. 162 i 265.

3. Uvozna trgovina.

Kolonijalna roba, pamučnine, ulje i mast, spirituosa, svieće, sapun i finije brašno dovaža se najviše iz Trsta, i to ili kopnom preko Siska, ili morem pa onda Dalmacijom; vunenine, svilna i posamentir-roba, zatim kovnine i druga roba austrijske industrije dovaža se opet iz Beča preko Pešte i Zemuna do Brčkoga, Broda i Gradiške, a odavle se uvozi u nutarnju zemlju.

Slador, što se uvaža, većim je dielom kolonijalna roba i to srednje ruke; francezkoga se sladora uvaža malo ($^1/_8$ ukupne robe), a austrijskoga ništa. Kava je u Bosni veoma važna hrana. Po gradovih prodaje sama vlada prženu kavu pojedinim trgovcem. Riža se dovaža samo iz Italije, te je važnom hranom imućnijih žitelja. Sladora, kave i riže uvaža se u Bosnu razmjerno malo, i to s toga, što veći dio žitelja (preko $^4/_5$) radi siromaštva ove robe niti nekupuje.

Pamučnine, t. j. pamučna predja i platno jesu izključivo englezke tvorine, te se dobivaju iz Trsta. Kattun-roba i damastovani latci od vune jesu većim dielom englezke, zatim švajcarske, saske i austrijske tvorine, te se dopremaju iz Beča. Sukno i fesovi opet jesu česki fabrikati iz moravskih tvornica, isto tako i svileni latci. Turci najvole kod sukna i svile crvenu, zelenu, žutu, azurnu i modričastu boju, a kršćani tamnomodru, suru i crnu boju. Posamentir-roba, i to porte, gajtani i puceta jesu bečke i česke tvorine. Sagovi (ćilimi) iz Rumelije jesu prosti, ali svježe boje i trajni. Bečki sagovi naprotiv liepi su na oko, ali se brzo deru, pa zato jih Bošnjasi nevole. Jedan sag rumelijski stoji 7—120 for.

Od kovnina najviše se traži olovo, koje se rabi za kuhinjsko posudje; zatim biela lima i roba od željeza, i to razno orudje i ključanice.

Mnogo se uvaža i ulja, i to poimence iz Dalmacije i Trsta. Buduć da hrišćani (pravoslavni) poste na godinu 180 dana, a katolici (kršćani) 105 dana, pa se za posta hrane samo povrteljem, koje je uljem začinjeno: to se u Bosni troši silesija ulja. Od spirituosa doprema se iz Srbije rakija, zatim iz Hrvatske i Trsta ocat, pivo, rum i vino. U novije se vrieme uvaža i pivo, svake godine 2800—3400 ℔.

Quincaillerie-robe, zatim robe od stakla, kamenine, drva i kože uvozi se razmjerno malo (samo za 165.000 for.), a to pokazuje jasno, kako slabo mare Bošnjaci za udoban i razkošan život. Isto tako vidimo po tom, što u Bosni i Hercegovini troše za papir, knjige i slike godimice samo 28.000 for., da je ovdje duševna kultura veoma neznatna.

Sol se dovozi u Bosnu iz Beča, Rumunjske te iz Dalmacije (morska sol). Iz Beča dopremaju sol preko Brčkoga, Rajevog sela i Gradiške; iz Dalmacijė preko Lievna, Metkovića i Dubrovnika.

D. Prometala i pomagala trgovini.

Bosna i Hercegovina bile bi u svakom obziru daleko znamenitije i kulturi pristupnije zemlje, da se je turska vlada malo više pobrinula za bolja obćila, t. j. za željeznice, drumove i ceste.

*

Nu turska vlada u tom je obziru Bosnu najviše zanemarila, misleći, da će kraj loših cesta ostati Bosna sigurna od vanjskih neprijatelja. Tek u najnovije vrieme počelo se je nešto raditi, ali i to malo.

1. Željeznice.

Bosna ima samo jednu željezničku prugu, i ta vodi od Banjaluke do Novoga (dotično do Dobrlina). Godine naime 1872. dogradiše prugu od Banjaluke do Novoga, dugu 88 $^{k}/_{m}$; a kasnije prigradiše još komad od Novoga prema Kostajnici, i to do Dobrlina. Ovdje bi se imale sastati hrvatska i bosanska željeznica.

Postaje ove kratke željezničke pruge jesu: Dobrlin, Novi, Ravnica, Priedor, Omaška, Ivanjska i Banjaluka.

Turska je vlada god. 1873. dala trasovati i nastavak te željezničke pruge, naime od Banjaluke preko Travnika do Sarajeva, a odavle do Mitrovice, gdje bi se bosanska željeznica sastala sa solunskom. Dužina ove pruge (od Banjaluke do Mitrovice) brojila bi po prilici 565 $^{k}/_{m}$. Osim toga projektovane su željezničke pruge od Broda u Sarajevo i od Sarajeva preko Mostara do jadranskoga mora.

2. Ceste i putevi.

Kako je Bosna i glede cesta zaostala za susjednimi zemljami (Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom), svjedoči najbolje to, što je turska vlada tek 1862. počela graditi umjetne ceste za kola (kolnike), te što se i danas još do 95% bosanskih puteva mora ubrojiti medju puteljke, po kojih samo konji i mazge (bez kola) mogu prolaziti.

Bosanske se ceste i putevi diele na četiri vrsti: 1. Na puteljke; 2. na naravne poljske puteve (samo u Posavini); 3. na kalderme (veoma lošo taracane ceste); i 4. na navežene ili gradjene ceste, po kojih mogu i kola prolaziti (kolnici).

Buduć da u Bosni nema mnogo gradjenih cesta, to putnici putuju jašeć na konjih, a i roba se donosi i odnaša na mazgah i konjih. Daljina puta nemjeri se po miljah, nego po satih. Jedan sat ima $^{2}/_{3}$ do $^{3}/_{4}$ ($^{8}/_{12}$ do $^{9}/_{12}$) geografske milje. Ponajglavnije ceste (kolnici) u Bosni i Hercegovini jesu:

1. Cesta iz Sarajeva u Brod. Ova je cesta duga 46 sati ili 34 milje, i prolazi od Sarajeva uz Ilidžu, Blažuj, Rakovicu, Kiseljak, Busovaču i Vitez do Zenice, zatim odavle kraj rieke Bosne uz Vranduk, Žepče, Maglaj i Doboj, ostavlja iza Doboja dolinu Bosne, ter se prostire po humlju kraj Foče i Dervente sve do Broda na

Savi. Ova je cesta posve dobra, a isto je tako sasvim nova i dobra uzporedna joj cesta, što iz Sarajeva prolazi dolinom Bosne (uz Visoko) do Zenice.

Od ove glavne ceste odvaja se više omanjih cesta i to na lievoj strani: kod Rakovice cesta u Kreševo, kod Kiseljaka cesta u Fojnicu, kod Viteza liepa i dobra cesta dolinom Lašve u Travnik (i dalje u Gradišku, Bihać i Lievno), kod Doboja cesta u Tešanj, a kod Dervente put u Prnjavor (i dalje u Slatinu i Banjaluku). Na desnoj strani: kod Maglaja cesta preko Gračanice u Dolnju Tuzlu, te odavle do Brčkoga na sjever i Zvornika na jugoiztok. Od ove ceste dieli se kod Gračanice opet jedan put, koj vodi u Gradačac i u Šamac. Od sarajevsko-brodskog druma dieli se napokon još jedna cesta kod Doboja, koja vodi uz Bosnu kraj Modriče u Šamac.

2. Cesta iz Sarajeva u Metković, odvaja se kod Blažuja od sarajevsko-brodske ceste, te vodi preko Ivan-planine do Konjica, a odavle dolinom Neretve uz Jablanicu i Bielo polje u Mostar, i od Mostara preko Bune i Gabele u Metković. Ova je cesta duga 24 milje. Od ove se ceste odvaja: na desnoj strani cesta iz Mostara u Ljubuški, a na lievoj strani cesta iz Mostara preko Blagaja u Nevesinje, i cesta od Bune do Stolca.

3. Costa iz Dubrovnika u Trebinje, a odavle u Bilek i na Gačko polje. Osnovana je takodjer cesta iz Gačkoga polja u Foču, Goraždu i Višegrad.

3. Cesta iz Sarajeva preko planine Romanije i Glasinačkoga polja u Rogaticu i dalje preko Semeć-planine do Višegrada. Ovdje prelazi cesta preko Drine, vodi dalje prieko Prieboja do Banje; nu tuj nemože se više po njoj voziti, već samo jašiti, i to preko Nove Varoši, Sjenice, Novog pazara, do Mitrovice, koja je najiztočnija točka u Bosni. Na Glasinačkom polju odvaja se od ove ceste druga cesta, ter vodi u Vlasenicu i Zvornik, a odavle u Janju i Bjelinu.

5. U Posavini ima više naravnih poljskih puteva, po kojih se može dosta dobro voziti, kad je suho vrieme. Najglavniji je tuj onaj put, koji vodi iz Bjeline preko Brezovog polja do Brčkoga, a odavle u Orašje, Tolisu i Šamac.

6. Iz Travnika vode na zapad dva puta. Jedan ide preko planine Karaule u Jajce, a odavle kraj Jezera u Varcar-Vakuf (Varcarevo) i Banjaluku. Kod Varcar-Vakufa odvaja se od toga puta opet jedan put, koj vodi preko Ključa i Petrovca do Bihaća na

Uni. Drugi put vodi iz Travnika u Dolnji Vakuf i Bugojno, a odavle preko planine Šuljage na Kupresko polje i preko Malovanovog sedla u Lievno, odkuda opet vodi preko Prologa u Dalmaciju (Sinj i Spljet). Iz Lievna vodi jedna pokrajna cesta u Glamoč.

7. Osobito je liepa i možda u svoj Bosni najbolja cesta, koja vodi iz Banjaluke u Gradišku. Duga je 8 sati.

8. Iz Banjaluke ide dosta dobar poljski put preko Ivanjske, Kozarca, Priedora, Novoga i Krupe u Bihać. Kod Priedora odvaja se od ovoga puta opet put u Stari Majdan i Sanski most.

Kraj ovih cesta za kola (kolnici) još su spomena vriedni ovi putevi: Iz Sarajeva preko Olova i Kladnja u dolnju Tuzlu, zatim preko Gornje Tuzle u Zvornik; iz Banjaluke preko Prnjavora u Tešanj; iz Banjaluke preko Skender-Vakufa i Ugra u Travnik; iz Dolnjeg Vakufa (Skoplja) preko Gornjeg Vakufa (Skoplja) u Prozor i do Konjica; iz Trebinja u Ljubinje i u Stolac; od Nikšića preko Gačkoga u Stolac i Nevesinje; od Nevesinja preko Uloga do Foče i Goražde; iz Goražde s jedne strane preko Čajnice, Plievlja i Priepolja u Sjenicu, a s druge strane preko Praće u Sarajevo; od Bihaća preko Ostrožca u Cazin i do Maljevca; od Krupe do Bužima; od Bihaća do Kulen-Vakufa; od Petrovca preko Drvara do Graba; od Lievna put Ržana; od Mostara preko Širokog briega do Vinjana; od Travnika preko Gučije gore i Komušine u Tešanj i t. d.

3. Novac, mjere i utezi.

Kazati nam je još koju o novcih, koji po Bosni kolaju; zatim o mjerah i utezih, što no se tamo rabe.

U Bosni se najviše računa piastri (groš). Jedan piaster vriedi 10 nov. austr. vr., tako da deset piastra čini jednu našu forintu. Piaster se dieli na 40 para, te jedna para vriedi po tom, koliko četvrtina našega novčića. Piaster je srebren novac. U novije vrieme uvedoše u Bosni i turski papirni novac, kajme po 5, 10, 20, 50, 100 piastra, nu taj novac vriedi malo ili ništa. Od zlatnih novaca kolaju u Bosni: austrijski dukati (57 piastra), napolendori (81 piaster), zlatna lira (lira d'oro = 100 piastra); a od srebrenih: medžidže (20 piastra), bešlik (5 piastra) i t. d.

Od uteza najglavnija je oka, kojom se i tekućine mjere. Jedna oka ima 2¼ bečka funta ili 1·26 $^{k}/_{g}$. Oka se dieli na 4 litre, a svaka litra na 100 drama. Četerdeset i četiri oke čine jedan kantar (55·5 $^{k}/_{g}$).

Dužine se mjere aršinom. Stari aršin ima ⅞ bečkoga rifa ili 0·68 $^{m}/$, a novi aršin ima $^{15}/_{16}$ bečkoga rifa ili 0·73 $^{m}/$. Stari aršin rabe, kad mjere svilu i sukno, a novi aršin kad mjere platno.

4. Pošte i brzojavi.

Pravih poštarskih ureda bilo je do najnovijeg vremena samo u Sarajevu, Mostaru i Travniku. Tuj su primali listove i razne pošiljke od privatnih ljudi. Ostala oveća mjesta imala su samo listovne pošte.

Brzojavni uredi bijahu u Bosni od svih ureda najbolji i najtočniji. Ponajglavnije brzojavne pruge bijahu: Iz Sarajeva preko Novog pazara u Carigrad; iz Sarajeva u Mostar i Metković; iz Sarajeva u Travnik i Banjaluku; iz Banjaluke u Bihać, Brod i Gradišku. Činovnici kod brzojavnih ureda bijahu ponajviše Evropejci.

V. Duševna kultura.

U ovom poglavju bilo bi nam govoriti o crkvenoj upravi, o školah, o znanstvenih i umjetničkih zavodih, o literarnoj radinosti i napokon o moralnoj statistici. Nu pošto u Bosni i Hercegovini višega znanstvenoga ni umjetničkoga života nema, a vlada se turska nije opet nikada brinula, da sabere podatke o statistici morala, to nemožemo o tih stvarih ništa ni govoriti. Spomenuti ćemo zato samo neke podatke o crkvenoj upravi i o školah; a o literarnom radu pojedinaca natuknut ćemo gdješto na drugom mjestu.

A. Crkvena uprava.

1. Muhamedovska crkva.

Muhamedovski popovi ili hodže u Bosni i Hercegovini spadaju pod vlast carigradskoga šejk-ul-islama, koj je vrhovni glavar muhamedovske crkve. On jih imenuje, premiešta i skida.

Tko se hoće posvetiti svećeničkomu stališu, polazi nekoliko godina medreze, t. j. muhamedovske bogoslovne škole, gdje uči pravo, bogoslovje, arapski jezik, koran i t. d., pa položiv izpite, imenuje ga šejk-ul-islam svećenikom (hodžom) ili sudcem (kadijom).

Pravi svećenici diele se: *a)* na imame ili župnike, koji obavljaju sve molitve u džamijah, zatim sve obrede kod obrezavanja, vjenčanja i pokopa; *b)* na mujezine, koji sa munara džamijskih zovu pravovjerne pet puta na dan na molitve; i *c)* na kajme ili crkvene sluge. Osim ovih ima i samostanaca ili derviša, koji ili stanuju u tekijah (samostanih) ili se klatare po svoj zemlji, podpaljujuć u vjernika fanatizam i varajuć jih raznimi mudrolijami.

Muhamedovsko svećenstvo nedobiva za vjerske funkcije nikakove plaće od naroda, već se uzdržaje od vakufa ili crkvenih dobara, koja su u Bosni veoma prostrana i znamenita. Vakufi nesastoje jedino od zemalja, nego i od bezestanâ, kupališta, hanova (gostiona), mlinova i t. d.

Od vakufa grade se i popravljaju i muhamedovski hramovi ili džamije. Neki pisci hoće, da u Bosni i Hercegovini ima do 1800

džamija; nu po službenih podatcih od g. 1876. bile su u tih zemljah iste godine samo 994 džamije, i to: u Sarajevskom okružju 205, u Zvorničkom 146, u Banjalučkom 103, u Travanjskom 140, u Bihaćkom 158, u Novopazarskom (Staroj Srbiji) 79, u Hercegovini 163. Samo deseti dio tih džamija gradjen je od kamena i po nekom slogu; sve ostale džamije kukavne su kućarice od drva. Koliko ima u Bosni muhamedovskih samostana ili tekija, nije poznato; po službenom izvješću bilo jih je god. 1876. u sarajevskom okružju 12.

2. Katolička crkva.

Katoličkom crkvom u Bosni i Hercegovini (izuzev Trebinjski kraj) upravljaju izključivo Franjevci, koji su se već u 13. vieku ovdje udomili. Katolička se crkva glede uprave dieli na tri kotara, i to:

a) Bosanska pokrajina (Provincia Bosnae Argentinae Ordinis fratrum minorum) obuhvaća svu pravu Bosnu (t. j. sandžake: Sarajevski, Zvornički, Travanjski i Banjalučki) i ~~Tursku~~ Hrvatsku. Ova pokrajina ima 8 samostana i to u Sutiskoj, Fojnici, Kreševu, Lievnu (Gorici), Gučijoj gori, Plehanu, Tolisi i Petričevcu. Redovnici tih samostana obavljaju kano župnici na pojedinih župah sve crkvene obrede. Bosanska pokrajina broji po podatcih od god. 1877. svega zajedno: 84 župe, 21.519 katoličkih porodica i 138.492 duše. Katolički žitelji prebivaju u 1000 gradova, trgovišta i sela. Svećenika ima ta pokrajina 194.

Po šematizmu od g. 1854. imala je bosanska pokrajina iste godine: 61 župu, 17.132 katoličke porodice i 122.865 duša, zatim 3 samostana (u Fojnici, Sutiskoj i Kreševu) i 8 crkava. Po šematizmu od godine 1864. imala je opet ova pokrajina spomenute godine: 69 župa, 18.710 katoličkih porodica i 132.257 duša, zatim 5 samostana (u Fojnici, Sutiskoj, Kreševu, Gučijoj gori i Lievnu). Biskup bosanski prebivao je u najnovije vrieme u malenom selu Brestovskom.

b) Hercegovački vikarijat (Vicariatus apostolicus et custodia provincialis in Hercegovina) obuhvaća sjevernu Hercegovinu medju Neretvom i bosanskom medjom. Ima samo jedan samostan, po imenu Široki brieg; biskup pako stanuje u Vukodolu tik grada Mostara. Hercegovačko namjestničtvo ima po podatcih od g. 1873. svega zajedno: 26 župa, 7836 katoličkih porodica i 58.699 duša. Katolički žitelji stanuju u 272 grada, trgovišta i sela. Svećenika ima 59, a crkvah 12 (i 16 kapelica).

Sjeverna Hercegovina spadaše sve do g. 1844. pod bosansku pokrajinu; nu trudom i nastojanjem biskupa Barišića podignuta bje god. 1846.

samostalna kustodija i namjestničtvo u Hercegovini, a prvim biskupom bijaše ovdje sam Barišić. Po šematizmu od g. 1853. imao je hercegovački vikarijat iste godine: 14 župa, 5087 porodica i 37.789 duša, zatim 27 svećenika. Po šematizmu od g. 1867. opet imao je ovaj vikarijat iste godine: 19 župa, 6822 porodice i 50.016 duša, zatim 57 svećenika. Po ovih podatcih vidimo, da katolička crkva u ovom namjestničtvu osobito uspieva, jer od godine 1853—1873 narasao je tuj broj katolika za 20·910 duša ili za 55%, a to je za cielo veoma mnogo.

c) Trebinjska biskupija (Dioecesis Marcano-Tribuniensis), prostire se u južnoj Hercegovini do medje Dubrovačkoga okružja, i to većom stranom po Popovom polju. Ova biskupija broji po podatcih od god. 1878. samo 7 župa (Stolac, Gradac, Dubrave, Ravno, Trebinja, Rasno i Gabela), 1334 katol. porodica i 9928 duša. Žitelji stanuju u 156 gradova, trgovišta i sela. Broj svećenika nije nam poznat, ali jih neće biti više od 10.

Trebinjska biskupija veoma je stara, ali velika nije nikada bila. Sve do Nikole Ferića (1792) vladahu samostalni biskupi. Godine 1819. počeše ovom biskupijom upravljati vikari, koje je dubrovački kaptol birao a papa potvrdjivao; god. 1839. pako povjeri papa upravu te biskupije dubrovačkomu biskupu, a taj joj je i sada poglavarom. Godine 1853. imala je ova biskupija 5 župa, 1012 kat. porodica i 8135 duša, zatim 8 svećenika i 3 crkve. God. 1867. opet brojila je 6 župa. 1200 kat. porodica i 8932 duše.

Saberemo li sve ove podatke u jedno, to vidimo, da katolička crkva u Bosni i Hercegovini (u Staroj Srbiji nema katolika) broji u svem 117 župâ, 30.689 katol. porodica i 207.119 duša, koje stanuju u 1428 gradova, trgovišta i sela. Svećenika katoličkih biti će svih zajedno do 270.

3. Grčko-iztočna crkva.

Grčko-iztočna crkva u Bosni i Hercegovini podieljena je na tri biskupije: na Sarajevsku, Zvorničku i Mostarsku. Vladike za ove biskupije imenuje patrijarka carigradski.

Vladika Sarajevski je mitropolita i arhiepiskop, a ostala dva naprosto su biskupi. Sva tri paze na samostane, crkve i škole, imenuju župnike te jim sude. Vladikam je uz bok dijecezanska sinoda, sastojeća od više uglednika; nu ovi rade sve, što žele vladike i turska vlada.

a) Sarajevska biskupija ili eparkija obsiže sandžake: Sarajevski, Travanjski, Banjalučki i Bihaćki; zatim trećinu Stare Srbije ili Novopazarskoga sandžaka, i to odkad bje biskupija u Novom pazaru dokinuta. Ona broji po podatcih od god. 1865. oko 320 župa i 340 svećenika.

b) Zvornička eparkija zaprema istoimeni sandžak, te broji (po podatcih od god. 1865) 42 župe i 48 svećenika.

c) Mostarska eparkija napokon zaprema svu Hercegovinu i trećinu novopazarskoga sandžaka, te broji 75 župa i 82 svećenika.

Sve tri eparkije grčko-iztočne crkve imaju po tom 437 župa i 470 svećenika.

U Bosni i Hercegovini ima još do 30 samostana grčko-iztočnih, nu veći je dio njih razrušen ili zapušten. Naseljeno jih je samo 14, ali slabo, tako da u svih samostanih živi jedva nešto više od 50 kaludjera. Poznatiji a naseljeni samostani jesu: Gomionica. izmedju Priedora i Banjaluke, Moštanica medju Priedorom i Dubicom, Banja blizu Prieboja, Žitomislić izpod Mostara, Zavala, Duži, Kosijerevo i Dobričevo u južnoj Hercegovini okolo Trebinja, Piva u istoimenom predielu i napokon samostan sv. Trojice u Plievlju.

Po podatcih J. Pamučine od god. 1849. prostire se eparkija mostarska ili hercegovačka i po nekom dielu današnjega Novopazarskoga sandžaka, i to do Nove varoši, Priepolja i Bielopolja. U istoj eparkiji bilo je tada 12 samostana: Žitomislić, Zavala, Dobričevo, Duži, Kosijerevo, Župa, Piva, Pod Malinskom, Biela, Sv. Trojica (u Plievlju), Sv. Arhangjeo i Dovolja. Eparkija je brojila 135 crkava, 25 kaludjera, 80 svjetskih svećenika i 9249 grčko-iztočnih porodica. Podataka za ostale dvie eparkije nemamo nikakovih.

B. Škole.

Kao što sve u obće, tako su i škole u Bosni i Hercegovini vrlo primitivne. Zadaća turske vlade nije bila, da svoje narode prosvieti, već da jih uzdrži neuke i glupe, pa da tako laglje njimi vladati uzmogne. U najnovije vrieme počela je doduše nešto i u tom obziru raditi, ali bez ikakova cilja i uspjeha.

Škole u Bosni jesu izključivo vjerske t. j. svaka vjera ima svoje posebne škole, u kojih uče samo djeca istoga zakona. Turska je vlada kušala doduše uvoditi obće škole za sve vjere, ali nezadovolji tim niti muhamedovcem, niti kršćanom.

1. Muhamedovske škole.

Pošto muhamedovci preziru svu evropsku obrazovanost, misleći, da je sve u koranu, što jim treba znati, to se u njihovih školah uči ponajviše samo koran.

Muhamedovske se škole diele na troje:

a) Pučke škole ili mejtefe (Džudžuk mektebi). Ovih škola ima veoma mnogo i to malo ne uz svaku džamiju po jedna ili dvie.

Nu ove pučke škole nisu ni iz daleka nalične pravim školam: u njih se uči diete samo moliti i po gdjekoju arapsku izreku iz korana; riedko koji učitelji (hodža) uče djecu pisati i čitati, jer toga mnogi ni sami neznadu. Djeca leže obično na zemlji, te viču govoreć pojedine rieči za učiteljem, koj sjedi na uzvišenijem mjestu i drži 4—6 m/ dug štap u ruci, da kazni nevaljalce. Za odmora običaje učitelj zapaliti čibuk, ter se svaliti na divan, dočim djeca rade, što jih je volja. U ovih školah ne nauče djeca drugo, van mrziti i progoniti svakoga kaurina (djaura), uza to jih učitelj upućuje i u to, da su Muhamedovci najplemenitiji ljudi na svietu.

Po službenih podatcih od god. 1870. bijaše ovakovih mejtefa iste godine u Bosni i Hercegovini 850, a polazilo jih je 39.472 djaka (28.608 učenika i 10.864 učenica). Šest godina kasnije, t. j. g. 1876. brojilo se je već 917 mejtefa i 40.779 djaka (28.445 učenika i 12.334 učenica). Po pojedinih sandžacih bijahu mejtefi porazdieljeni: u Sarajevskom sandžaku bijaše jih 114, u Travanjskom 109, u Zvorničkom 209, u Banjalučkom 75, u Bihaćkom 241, u Novopazarskom 70, u Hercegovini 99.

b) Bogoslovne škole ili medreze. U ovih se školah pripravljaju mladići za svećenike i sudce. Tuj se uči arapski jezik, zatim koran čitati i ponešto tumačiti, napokon malo poviesti i računstva. Glavna je nauka učenje korana na izust. Kad koj djak (softa) svrši tu školu, polaže izpit, pa može postati kadijom (sudcem) ili hodžom.

Medreze su prije u Bosni barem ponešto vriedile, nu u posljednje vrieme bjehu ljuto zanemarene, ter imućniji Muhamedovci šiljahu svoje sinove na nauke u Carigrad. God. 1876. bijahu u Bosni i Hercegovini 43 medreze; i to 10 u Sarajevskom sandžaku, 5 u Zvorničkom, 6 u Banjalučkom, 4 u Travanjskom, 5 u Bihaćkom, 3 u Novopazarskom i 10 u Hercegovini.

c) Gradjanske škole (Mektebi-riždje). Ove škole osnovane su tek za sultana Abdula Medžida u tu svrhu, da se u njih naučaju djeca svih zakona, i to u aritmetici, algebri, zemljopisu i turskom jeziku. Muhamedovci medjutim polaze slabo ove škole, jer se u njih uče kaurski predmeti, kršćani jih opet nevole radi turskoga jezika. Po službenih podatcih bile su god. 1876. u Bosni i Hercegovini 24 gradjanske škole, i to po većih mjestih, kano n. pr. u Sarajevu, Visokom, Tuzli, Bjelini, Maglaju, Zvorniku, Banjaluci, Bihaću, Krupi, Priedoru, Travniku, Jajcu, Lievnu, Glamoču, Mostaru, Trebinju, Nevesinju, Priepolju, Novom pazaru i t. d.

2. Katoličke škole.

Katoličke pučke škole daleko su bolje i uredjenije od muhamedovskih. U njih se uči čitati i pisati,[1]) računstvo, u nekih dapače i nešto malo zemljopisa i poviesti. Učitelji su ponajviše Franjevci, napose duhovni pomoćnici, pridieljeni župnikom; samo 2—3 učitelja jesu svjetskogaststališa.

Katolici nisu imali pučkih škola sve do god. 1848. Ove godine utemeljiše Franjevci pet pučkih škola i to u Fojnici, Kreševu, Travniku, Lievnu i Varcaru[2]) (Varcar-Vakufu). Nastojanjem nekih vrlih redovnika (Jukića, Martića i drugih), a pomoćju austrijske i francezke vlade podizalo se je u Bosni sliedećih godina sve više škola i školskih zgrada, tako da je g. 1855. bilo već 13 učiona, koje je polazilo 528 učenika. Za uzdržavanje tih škola opriedieli austrijska vlada god. 1853. za tri godine po 1500 for., a francezka vlada pokloni u jedanput 7000 franaka. Sliedećih godina rasao je svedjer broj škola, tako da je god. 1865. bilo u svem 27 pučkih škola, koje je polazilo po 20—40 učenika. Jedna od najboljih bijaše tada sarajevska škola, utemeljena 1865. neumornim rodoljubom Martićem.

Koliko ima u novije vrieme pučkih škola za katoličku djecu, i koliko djece te škole polazi, nemožemo točno kazati, jer nemamo dostatnih podataka. Službeni spisi turski kažu, da je g. 1870. bila u svoj Bosni 21 katol. škola, i to 7 u sandžaku Sarajevskom, 1 u Travanjskom, 7 u Zvorničkom, 2 u Banjalučkom, 1 u Bihaćkom i 3 u Hercegovini. Učenika da je ukupno bilo 490 (380 učenika i 110 učenica). Nu ovi podatci očito su manjkavi i neistiniti, što pokazuje već ta okolnost, da turska vlada znade samo za jednu katoličku školu u sandžaku Travanjskom, gdje su katolici upravo najgušće naseljeni! Pokušati ćemo zato, da po šematizmih franjevačkih i po starijih podatcih sastavimo ma i gdjegdje nepodpun izkaz o katoličkih pučkih školah u Bosni i Hercegovini.

a) Sarajevski sandžak: 1. Pučka škola u Sarajevu za mužku djecu, broji 65 učenika; učitelj je svjetovnjak, kojega plaća nešto narod, a nešto župnik Martić; 2. Pučka škola u Sarajevu za djevojke, tuj su

---

1) U Hercegovini imaju dapače katolici i svoje školske knjige; n. pr. „Slovinski bukvar za nauk djece Hercegovačke"; „Pravopis za nižje učione katoličke u Hercegovini"; „Račun za prvu i drugu godinu" od Fr. Matića i t. d.

2) U Varcaru bio je učiteljem vrli Jukić. On sam piše o njoj: „Moja Varcarska (škola) ovako stoji: 18 kršćanske mužke i 12 ženske (djece); rišćanske 17 djece. Dva sata prije podne, a dva sata poslie podne jesu djeca pod mojim nadziranjem; podučavanje biva načinom Lancasterovim."

učiteljice opatice; 3. Škola u Varešu sa 40—70 učenika; 4. Škola u Sutiskoj sa 20—30 učenika; 5. Škola u Fojnici, ima 30—50 učenika; 6. Škola u Kreševu sa 30 učenika. 7. Škola u Busovači.

b) Travanjski sandžak: 1. Pučka škola u Dolcu (Dôcu) tik Travnika, prva i najveća škola u Bosni, broji 120 djaka (učenika i učenica); 2. Škola u Vitezu (broj učenika nepoznat); 3. Škola u Zenici, broji 45 učenika; 4. Škola u Gučijoj gori, sa 30—40 učenika; 5. Škola u Gornjem Vakufu, sa 20—30 učenika; 6. Škola u Dolnjem Vakufu, broji 30—40 učenika; 7. Škola u Bugojnu, ima 30 učenika; 7. Škola u Varcaru (Varcar-Vakufu), sa 50 učenika; 9. Škola u Jajcu sa 56 učenika; 10. Škola u Orašju, sa 20—25 učenika; 11. Škola u u Pećinah (broj učenika nepoznat); 12. Škola u Bučićih; 13. Škola u Lievnu za mužku djecu, broji 63 učenika; 14. Škola u Lievnu za žensku djecu, koju uče opatice, broji 62 učenice.

c) Zvornički sandžak: 1. Škola u Dolnjoj Tuzli; 2. Škola u Dubravah; 3. Škola u Tremošnjici; 4. Škola u Domaljevcu; 5. Škola u Ulicah; 6. Škola u Tolisi; 7. Škola u Vidovicah.

d) Banjalučki sandžak: 1. Škola u Banjaluci za mužku i žensku djecu, učiteljice su opatice; 2. Škola u Derventi, gdje takodjer podučavaju opatice; 3. Škola u Žepču; 4. Škola u Foči; 5. Škola u Potočánih; 6. Škola u Dubici; 7. Škola u Gradiški sa 15—20 učenika, učitelj je svjetovnjak.

e) Bihaćko okružje: Škola u Bihaću, za mužku i žensku djecu, polazi ju 60 učenika i učenica.

f) Hercegovina: 1. Mužka pučka škola u Mostaru; 2. Ženska pučka škola u Mostaru, gdjeno uče opatice; 3. Škola u Humcu; 4. Škola u Županjcu, sa 47 učenika (uče čitati, pisati, nauk vjere, računstvo i nešto zemljopisa); 5. Pučka škola u Posušju (Jukića mahala).

Katolici imaju dakle ukupno 41 školu. Uzmemo li, da svaku školu polazi poprieko po 35 učenika, to ima u Bosni 1400—1500 učenika katoličke vjere.

Osim pučkih škola imaju Franjevci u svojih samostanih i latinske (gimnazijalne) škole, gdje se mladići, posvetivši se svećeničkomu stališu, uče latinskomu jeziku i filosofiji, ter se pripravljaju za bogoslovje.[1])

3. Grčko-iztočne škole.

Grčko-iztočnjaci ili pravoslavni ustrojili su u isto vrieme kao i katolici više pučkih škola i to u većih varoših, kanoti u Sarajevu, Travniku, Banjaluci, Mostaru, Foči, Plievlju, Zvorniku, Tešnju, Priedoru, Lievnu i t. d. U ovih su školah učenici učili čitati staroslo-

1) Za ove latinske škole napisao je hercegovački biskup Angjeo Kraljević slovnicu: Gramatica Latino-Illyrica. Romae 1863. Typis S. C. de propaganda fide.

vjenski bukvar, časlovac, a samo nekoji zavirili bi i u katihisis i psaltir. Najbolje škole bijahu god. 1849. i 1850. one u Travniku i Lievnu, gdje su naučali svjetski učitelji, došavši iz Sriema i Dalmacije.

Poslije god. 1850. pa do najnovijega vremena grčko-iztočne su škole dosta napredovale, a najviše po većih varoših, gdje su domorodni trgovci mnogo darivali za uzdržavanje dobrih škola. Po službenih podatcih turske vlade od g. 1870. bilo je iste godine u Bosni i Hercegovini 57 škola pravoslavnih, i to 11 u sandžaku Sarajevskom, 1 u Travanjskom, 20 u Zvorničkom, 5 u Banjalučkom, 11 u Bihaćkom, i 9 u Hercegovini. Ove je škole polazilo[1]) ukupno 3286 djaka (2820 učenika i 466 učenica). Čini se medjutim, da su i ovi brojevi premaleni, te da će broj pravoslavnih učiona i učenika biti mnogo znatniji. Nemogući nabrojiti sve pravoslavne škole, jer nemamo nikakovih podataka, spomenuti ćemo samo one, koje su nam donekle poznate.

1. Pučka škola u Sarajevu za mužku djecu, preustrojena po Š. G. Teofilu Petranoviću, kaludjeru dalmatinskom, sastoji poput naših škola u Hrvatskoj od četiri razreda, a polazi ju 100—240 učenika; 2. Djevojačka škola u Sarajevu broji 40 učenica; 3. Pučka škola u Dolnjem Vakufu sa 20—30 učenika; 4. Pučka škola u Lievnu sa 30—40 učenika, učitelj je svjetovnjak; 5. Pučka škola u Zenici sa 10—15 učenika; 6. Pučka škola u Travniku, sa 30—40 učenika, učitelj je svjetovnjak; 7. Škola u Varcar-Vakufu, broji 40—50 djaka; 8. Škola u Banjaluci; 9. Škola u Gradiški, učitelj je svjetovnjak; 10. Pučka škola (mužka) u Mostaru sa četiri razreda, broji 180 učenika; 11. Djevojačka škola u Mostaru, ima 60 učenica. Ob ostalih školah nema nikakovih podataka.

Sve do novijega vremena nisu grčko-iztočnjaci imali bogoslovije za svoje svećenike. Mladići, koji su htjeli postati popovi, išli bi ili u samostane na nauke ili bi učili kod kojega župnika. Tek u novije vrieme podignuta bje bogoslovija za pravoslavne svećenike u Banjaluci (1867).

1) Po službenih podatcih turskih ima u Bosni i židovskih škola. Godine 1870. bilo je 11 židovskih učiona, a polazilo jih je 536 učenika.

III.

TOPOGRAFIJA (MJESTOPIS).

I. Bosna.

1. Sarajevsko okružje (sandžak).

Sarajevo najveći je i najljepši grad u Bosni ponosnoj. Ne samo da ga Bošnjaci smatraju prvim gradom na zemlji, pače i tudjinci tvrde, da je Sarajevo iza Carigrada najugledniji grad na balkanskom poluotoku.

Grad Sarajevo stere se dielomice u dubokoj dragi okolo rieke Miljacke, dielomice po sjevernih goljetih visoke planine Trebevića. Sa trih strana okružuju ga visoke gore: Hum i Mrkavina na sjeveru, planina Borija na iztoku, a visoki Trebević na jugu. Prema zapadu pako otvara se dolina Miljacke i prelazi u krasnu ravnicu, u Sarajevsko polje, kojim teče obilna Bosna.

Sarajevo obsiže oko 23 □ $^{K}/_{m}$, i dieli se na grad ili tvrdjavu, i na varoš. Grad ili tvrdjava na iztočnoj strani naliči velikomu četverokutu, te je okružena zidinami, koje su medjutim mjestimice već razvaljene. U tvrdji ima 700—800 kuća i starih koliba, u kojih stanuju sami Turci. Izpod grada na zapadu stere se ravna varoš.

U dolnjoj varoši ima s jedne i druge strane Miljacke više nahrpanih kuća. Kuće ove tvore četiri glavne, uzporedo sa riekom od iztoka prema zapadu tekuće ulice, koje su opet šestimi uzkimi ulicami od juga prema sjeveru presječene. Ulice su te dosta pravilne, dosta dobro taracane, da se po njih u kočijah voziti može. Popriečne ulice postaju prema kraju grada sve nepravilnije i strmije, te imade ovdje samo razštrkanih kuća sa vrtovi. Ulice u varoši prilično su čiste, izuzev samo nebrojeni broj pasa, koji tu planduju. Tu ima pasa ranjenih i osakaćenih; jedan je bez ušiju, drugi bez nosa, treći bez jednoga oka i t. d. Psi se šire po svem gradu, i to tako, da svaki kotar (mahala) svoje pse imade. Zaluta li koje pseto iz svoje mahale u drugu, to se sva pasjad diže na nj, te lavežu neima kraja ni konca. Premda su ovi psi veoma divlji, jer nemaju gospodara, to ipak nenavaljuju na nikoga, van ako jih tko podraži.

Grad Sarajevo jest sielom svih političkih oblasti u Bosni. Tu je bosanski namjestnik; tu ima šest evropskih konsulata. Grad broji ukupno 5000 kuća, te se dieli na kotare ili mahale, kojih preko stotine imade. U svakoj mahali imade po jedna ili dvie džamije. Više mahala sačinjava vjersku obćinu ili džemat, kojim upravlja knez (taksildar). Medju mahalami osobito je poznata „Ašik-mahala“, to jest „ljubovna ulica“ na iztočnoj strani grada. Taj kotar sastoji od krasnih bašća, posutih bielimi kućami. U jednoj javnoj bašći tik Miljacke sastaju se turski momci i djevojke, ter šalu provode i ašikuju.

Od javnih mjesta najznatnija je čaršija t. j. trg. Čaršija je središtem trgovine i prometa u Sarajevu. Stere se sredinom grada na desnom briegu Miljacke, obsiže 50—60 ulica, te obuhvaća prostor od pol ure hoda. Ovdje se sastaje sav sviet, da kupuje i prodaje. Osobito na dan sajma znade ovamo toliko ljudi povrviti, da se uzkimi ulicami jedva prolaziti može. Tu ima Muhamedovaca, pravoslavnih i Židova, gradskih ljudi i seljaka; sve to trguje, viče i rogobori, da se vika na daleko razlieže. Ali čim mujezin pravovjerne na molitvu pozovne, nestaje vike, te bučna čaršija kano da je zamrla.

Sarajevo se ponosi nekojimi liepimi i znamenitimi zgradami. Najveća je zgrada vojnička kasarna, sagradjena od kamena. Visoka je dva kata, te mjeri u obsegu 130 koraka. Premda su ju g. 1858. tek dogradili, ipak je mjestimice veoma slaba. Naprama kasarni stoji nova pravoslavna crkva sa pet kubeta, koja je posvećena g. 1870., a stajala je sarajevsku pravoslavnu obćinu do 40.000 dukata. I katolici imaju svoju crkvu, koja je sagradjena g. 1854. troškom hrvatskoga rodoljuba Antuna Vranjicana. Konak bosanskoga namjestnika i zgrade stranih konzulata jesu takodjer spomena vriedne. Od ostalih javnih i privatnih zgrada iztaknuti nam je još džamije, kupke i bezestan. Bezestan je kuća, u kojoj se većinom sukno (bez) i platnenine prodavaju. Džamija ima u Sarajevu veoma mnogo (oko 200), a medju njimi samo je 80 njih od kamena gradjeno. Najznamenitije džamije jesu „Careva“ i „Usref-begova“. Obje su od kamena, te imaju 40—60 m/ visoke munare (minarete), nad kojimi se vije polumjesec. U Sarajevu veoma su važne kupke, i to s toga, što se svaki pravovjerni Muhamedovac kupati mora. Kupke su obično u rukuh privatnih ljudi, te su veoma zgodno udešene. Osim spomenutih zgrada broji Sarajevo još mnogo kavana, u kojih se kava srče. Imade ljudi, koji 15—20 puta piju na dan kavu. Zato su i kavane, osobito ljeti, vazda

Most na Miljacki u Sarajevu.

prepunjene. Od javnih zgrada u Sarajevu vriedne su još spomena: ubožnica, bolnica, dvie ljekarne, zemaljska tiskarna i nekoliko svratišta niže vrsti.

Sarajevo je u istinu grad krasan. Najljepše ga vidiš sa iztočne strane. Popev se na brežuljak, što no pol sata gradu na iztoku leži, vidiš krasnu panoramu. Tamo tik Miljacke u sred grada eto velika gomila kuća s mnogobrojnimi munarami na džamijah, na stranah desno i lievo džamije i kuće posred zelenih vrtova, a prema zapadu puklo je bujno polje Sarajevsko.

Grad Sarajevo nije samo liep, već i znamenit po trgovinu bosansku. Svi glavni putevi zemlje, i to veliki drumovi u Brod i Brčku na Savi, u Zvornik i Tuzlu, u Sjenicu i Novi pazar preko Višegrada, u Trebinje preko Foče i Stolca, u Metković preko Mostara, u Lievno, Bihać i Banjaluku preko Travnika, — svi ti drumovi sastaju se u Sarajevu. Buduć da je središtem drumova, važno je Sarajevo i u strategijskom obziru.

Sarajlija, t. j. žitelja sarajevskih broji se po prilici 45.000. Od ovih je 35.000 vjere muhamedovske, 5500 pravoslavnih, 500 katolika i 3000 židova. K tomu ima u gradu još i 1000 cigana. Pravih Turaka neima do nekoliko činovnika. Sarajlije su liepa uzrasta, jaka stasa, i obla, pravilna lica. Premda su svi žitelji jednoga plemena, to se ipak opaža velika razlika medju muhamedovci i kršćani. Dočim su prvi prionuli sasvim uz orientalni život i običaje, ostadoše drugi vjerni običajem pradjedova svojih. Tako se zgodi, da se je muhamedovac ne samo odielom i vjerom, nego i dušom i tielom preobrazio malo ne u pravoga Turčina. Sarajlije bave se trgovinom i obrti. Najbolji obrtnici jesu muhamedovci, a najspretniji trgovci pravoslavni kršćani. Pravoslavni su trgovci kraj muhamedovskih plemića najbogatiji ljudi u gradu. Katolici bave se obrtnošću (krznari, kovači i t. d.). Najznatnije obrtnine iz Sarajeva jesu: pučke kremenjače, sablje, noži, bakreno posudje, pamučna roba i veoma dobra koža. Velika i provozna trgovina sva je u rukuh pravoslavnih i Židova.

Muhamedovci imaju u Sarajevu nekoliko nižih i bogoslovnih škola, zatim jednu veliku školu; pravoslavni imaju liepu pučku školu sa više razreda, koju polazi preko 100 djaka. U novije vrieme (god. 1865.) ustrojena je i katolička škola, koju polazi preko 50 djaka. God. 1871. nastaniše se u Sarajevu milosrdnice iz Zagreba, te osnovaše školu za djevojke svih zakona. U Sarajevu stanuje vladika pravoslavni. Katolička župa sarajevska broji 1557 duša. Do najnovijega vremena

izlazio je u Sarajevu službeni list: „Bosna“; nu sada su ga zamienile: „Bosansko-hercegovačke novine.“

Sarajevo nije grad star: u starijoj poviesti bosanskoj nema mu spomena. On postade i podiže se tek za turskoga gospodstva. Blizu današnjega Sarajeva bijahu za narodnih vladara druga dva grada: prastari Kotor (Konstantinov „Catera“) i mnogo mladji Vrhbosna (Varbosania, odatle izkvareno Bosna-var), koji bijaše, kako se govori, dugo vremena sielo bosanskoga biskupa. Kad je Bosna pala Turčinu u ruke, sagradiše dva bosanska plemića, poturice Sokolović i Zlatarović kraj stare Vrhbosne novu varoš i postaviše tim temelj današnjemu Sarajevu. Kasnije dodje u Bosnu kao vezir zet turskoga cara, po imenu Usref-beg i sagradi na briegu grad ili tvrdju (saraj), a po tom se prozove gornji i dolnji grad Bosna-Saraj, ili po hrvatski Sarajevo (1511). Mnogi žitelji iz Vrhbosne i drugih mjesta naseliše se u novom gradu Sarajevu, a stara Vrhbosna opusti, te se danas vide od nje samo ruševine crkve sv. Blaža, po kojih se to mjesto prozove Blažuj.

Doskora napuči se Sarajevo znatno, postade glavnim tržištem i prometištem Bosne, a sva vlast u Sarajevu dodje u ruke silnim janjičarom i njihovomu agi, zatim nekojoj velikoj gospodi (bašam). Tako postade Sarajevo na neki način gradska republika, koja si biraše samo svoga poglavara i steče znatnih povlastica, tako da carski vezir nije imao nikakova prava u gradu. Carski vezir prebivaše u Travniku, pa kad bi došao u Sarajevo, morao bi ga već za 24 sata ostaviti. Sarajlije nedadoše nikomu, da njimi vlada, a Sultan morao je biti zadovoljan, da mu plaćaju uredno danak.

Tako ostade Sarajevo na neki način kao slobodan grad sve do reforma cara Mehmeda II. Ovaj prvi dade godine 1826. uništiti zbor janjičara, a zatim uze raditi, kako bi svu Bosnu i Sarajevo podvrgao neposredno carskoj vlasti. S toga se porodi 25-godišnji rat medju Sultanom i Bošnjaci, te u tom je ratu Sarajevo znatnu ulogu igralo. Godine 1827. pozove Avdurahman paša sve sarajske baše k sebi na dogovor u Zvornik. Dodjoše k njemu stari Bakarija, Pinjo barjaktar, aga Turnadžia i drugi, a paša dade jih sve sasjeći. O tom pjeva narodna pjesma:

„Kad u jutro jutro osvanulo,
Paša jih je redom izvodio,
Pa jih kolje kano janjce mlade.“

Zatim pošalje paša momke u Sarajevo:

„Kažite jim vjernim ljubam
Da nejmade aga Sarajlija,
Redom jih je paša pogubio“.

Tek za Omer-paše bjehu sasvim svladani bosanski aristokrati (1851.); a Sarajevo izgubi svoje stare pravice, ter postade glavnim gradom vilajeta bosanskoga i sjedištem carskoga vezira.

Prvi put padoše naše čete pod Sarajevo god. 1668.; drugi put dodje pred Sarajevo princip Eugen god. 1697., te pošto mu Sarajlije ubiše parla-

mentera, dade on grad spaliti i povede sa sobom do 40.000 kršćana u Slavoniju. I Srbi kušahu god. 1807. i kasnije da prodru do Sarajeva, te da ga zauzmu, ali bjehu svaki put prisiljeni, da se povrate neopraviv ništa.

Ilidža, toplice sarajske, 2 sata Sarajevu na jugo-zapadu, dosta su znatne, te ljeti dolazi ovamo mnogo svieta, da se okupa. Voda je sumporna. — Vrhbosna, grad u staro vrieme plemenit; pisci ga spominju pod imenom Varbosania. U njemu bijaše stolica katoličkoga biskupa i kaptol sv. Petra. Grad leži pod planinom Igmanom $2^1/_2$ sata Sarajevu na zapadu, blizu vrela Bosne; danas je samo gomila kamenja, te se obično zove Blažuj od crkve sv. Blaža. — Kotor, nekoč slavan grad, Konstantinov Catera, sada je podor. — Svrakino selo, Sarajevu na zapadu, važno s toga, što se je tamo našao rimski napis (J. O. M. TONITRATORI AUR. MAXIMUS VE Teranus AUGG.) — Starigrad, podor staroga grada, $2^1/_2$ sata Sarajevu na jugo-iztoku. — Glasinci, predielje od 20 sela i 2500 pravoslavnih žitelja.

Fojnica (u staro vrieme „Hvojnica"), znamenita varoš pod gorom Matorcem, u liepoj dolini rieke Dragače, koju na okolo obkružuju visoke planine: Vranica, Zec, Štit i Varda. Fojnica leži po tom u kotlini.' Okolica Fojnice obiluje zelenimi livadami, polji i vrtovi, a susjedne planine kriju u sebi veliko rudno blago: zlata, srebra, mjedi, olova, sumpora i t. d. Tuj ima do 12 majdana (po Conradu ima u bakrenoj rudači 0·5% srebra i 25—40% bakra), a isto tako dobre ali sasvim zapuštene toplice.

U varoši ima preko 300 kuća, koje se diele na dva šehera: na katolički i na turski šeher. Žitelja ima preko 2000, i to katolika i muhamedovaca (pravoslavnih nema). Katolikâ broje u varoši samoj 813 duša, te imaju svoju župu i pučku školu (ciela župa Fojnička broji 2246 duša). Muhamedovci opet imaju dvie drvene i jednu kamenu džamiju, zatim 2—3 mejtefa (niže učione) i 1 medresu (bogosloviju). Stanovnici Fojnički malo ne svi su kovači i rade u majdanih, kojih na samoj Dragači ima do desetak; kad katolikom nestane posla, onda idu po bielom svietu i prave puteve (kalderme), u kojem su poslu vrlo vješti. Prije su pravili pušćani prah (barut), velike nože, a osobito dobre sablje „šumanovke"; nu to jim je sada zabranjeno. Fojnica udaljena je od Travnika 8, od Sarajeva 10, a od Visokoga 6 sati.

Najznamenitiji je u Fojnici prastari katolički samostan sv. Duha, zajedno sa crkvom. Fojnica ili Hvojnica spominje se još za narodnih

vladara (g. 1449. dade kralj Stjepan Toma neku povelju u Hvojnici Nikoli Trogiraninu). Kad je Bosna pala Turčinu u ruke, onda je Franjevac Angjeo Zvizdović izhodio u cara Mehmeda II. poznati „Athname", koji se i sad još čuva u samostanu zajedno sa plaštem, što ga car dade Zvizdoviću. Uzprkos toj povelji spališe Turci samostan Fojnički god. 1524., tek god. 1830. bje na novo dogradjen. U samostanu čuva se mnogo književnih starina (medju inimi i glasovito „Rodoslovlje popa Rupčića"), a crkva krije mnogo dragocjenosti, koje su Franjevci kroz stoljeća sabirali i spravljali. Osobito da su znamemenite slike sv. Duha i Spasitelja umirućeg na križu, zatim starinski kaleži i patene. Starine i podori u okolici Fojničkoj jesu: Kozo ili Kozov, grad starinski na planini Zecu, jedan sat od Fojnice. Pričaju, da je ovdje stanovala kraljica Katarina, udova kralja Stjepana Tome, dok nije vidjela, da je Turčin Bosnu osvojio i nju prevario, a odavle da je pobjegla najprije u Hercegovinu, a zatim u Rim. — Zvoni-grad, podor u selu Otigošići, jedan sat od Fojnice, s obilatom rudom tuča i sumpora. — Obojak, podor grada na planini Štitu, s bogatom rudom bakra, 2 sata od Fojnice. — Lagumišće, podor staroga grada, kojemu još stoji temelj, ter veliki obkopi oko njega svjedoče, koliko je velik i tvrd bio. — Gradina, podor na briegu više Fojnice. — Ostrožnica, tu je nekoč bila varoš, a sad je selo od 70—80 kuća. — Sebežić, selo sad neznatno, s obilatom gvozdenom rudom na vrh planine Štita; imalo je prije 7 majdana, udaljeno je 4 sata od Fojnice.

Kreševo, nekoč znamenit i velik grad, sada omanja varoš, medju gorami u liepoj dolini potoka Kreševke, koja tuj nastaje od Kojsine, Kostajnice i drugih izvor-potoka. U varoši ima 372 katoličke i 47 turskih kuća, a žitelja 2500. Od tih su 1737 katolici, koji imaju svoju župu (ciela župa broji 3342 duše) i pučku školu sa 50 djaka. Turci imaju opet svoju džamiju i mejtef (učionu). Žitelji bave se kopanjem i obradjivanjem ruda, kao što i Fojničani. U okolici naime ima mnogo majdana (Fratra, Vranka, Kojsina. Sutinovac) i tuj vade mnogo ruda (0.3% srebra i 25% bakra). Stanovnici bave se i kovanjem ruda. Vriedno je spomenuti, da Kreševljani imaju čudnovat naglasak, koji se u cieloj Bosni nečuje; tako n. pr. oni vele: vodè, sûnce i t. d.

Znamenit je u Kreševu franjevački samostan sa crkvom sv. Kate. Kažu, da ga je utemeljila kraljica Katarina. Kreševo je u istinu stara varoš, i jur godine 1444. podielio je kralj bosanski Stjepan

Toma u „slavnom gradu Kreševu" Dubrovčanom kraljevsku povelju za Konavlje i Primorje. Više današnje varoši ima dapače podor, za koj kažu, da je tamo bilo staro Kreševo, i da je tuj sjedio najprije katolički biskup, a kasnije „djed" bosanskih Patarena. Samostan sv. Kate bje god. 1524. od Turaka spaljen, god. 1765. izgori drugi put, tek u novije vrieme popraviše ga i sagradiše uzanj novu črkvu (g. 1855.) Samostan je doduše tiesan i mračan, nu zato da je njegova knjižnica bogata. U okolici Kreševskoj spomena su vriedna ova mjesta: Dusina, selo na istoimenom potoku, naseljeno kršćani (20 kuća), odstoji od Kreševa 2—3 sata. Tu je nekoč bila crkva sv. Duha, a znamenito je i s toga, što tuj ima preko dvanaest majdana željeza (gvoždja). Gvoždje Dusinsko najbolje je poslije staromajdanskoga u svoj Bosni, te se neda topiti, dok mu se druga ruda (gumanac) nepridoda. — Inač, planina nad Dusinom, gdje bijaše starih majdana, a u novije se je vrieme opet priredio nov majdan, te se kopa rumenica, iz koje se opet vadi živa (živo srebro.) U toj rudi ima odsjekom po 15% žive; nu ima i takovih komada, koji sadržavaju po 85% čistoga živoga srebra. — Lopata, planina više Kreševa, znamenita je s toga, što je na njoj jedan kršćanin ubio zmiju, koja je imala, kako vele, 30 stopa duljine, a bila je tako debela, da je mogla proždrieti čovjeka, Durando, konsul talijanski, i dr. Blau, konsul pruski u Sarajevu, kad su to čuli, poslali su, da jim se bar kosti te nakaze donesu, no već su bile iztrule (!).

Busovača, malena varoš, leži u divnoj ravnici, što ju tvore doline riekâ Busovače i Kozice, ali je pusta i slabo napučena, te nebroji ni 150 kuća. Ove se diele na muhamedovske, katoličke, pravoslavne i ciganske. Muhamedovskih ima 60—70, katoličkih 50—60, a ostale su pravoslavne i ciganske. Katolici imaju svoju župu, koja broji 1917 dušâ (u samoj varoši ima 276 katolika). U Busovači ima 5—6 dućanića, koja gostiona i 2—3 kavane. Kava je busovačka na zlu glasu u cieloj Bosni, jer ju svi smatraju kao prave spirine; zato kad hoće, da čiju kavu pogrde, vele: „Baš je prava busovača." Na Kozici potoku imaju 4—5 majdana gvoždja. Vele, da je gvoždje ovo veoma plemenito, jer se dade motati i uvijati na volju. Ruda pako ta ima u sebi nekakvu čudnovatu kriepost, jer vele, neda se raztaliti bez živoga kreča. Pučanstvo u Busovači bliedo je i žuto, strada mnogo od „ružne bolesti" ili „frenjka" (scorbut); a to zato, jer se mnogo hrani voćem, grahom, tikvami i t. d. Busovača leži na drumu sarajevsko-travanjskom, udaljena je od Travnika i Fojnice po

četiri sata, a od Sarajeva 12—13 sati. U okolišu Busovače jesu spomena vriedna mjesta: Medvidgrad, 1 sat od Busavače, podor, znamenit radi obilnih ruda. — Kupres, pol sata prema zapadu od Busovače, razvaline velikog grada. — Putiš, na iztoku Busovači jedan i četvrt sata, znamenito mjesto radi ogromnoga, starinskoga groblja.

Brestovsko, malo selo katoličko od 50 obitelji, udaljeno od Busovače tri i pol sata, a od Fojnice tri sata. Katolici imaju tuj svoju župu (1517 duša broji ciela župa, a 373 duša ima u samom mjestu), a do najnovijega vremena stanovaše ovdje i katolički biskup bosanske provincije. — Milodraževo polje, oširoko polje izmedju Brestovskoga i Fojnice. Ovdje je Tvrdko II. Tvrtković god. 1421. izdao Dubrovčanom povelju; ovdje je takodjer, kako neki pričaju, car Mehmed II. podielio Angjelu Zvizdoviću poznati privilegij za kršćane.

Kiseljak ili Lepenica (turski Ekši-su), maleno mjesto na drumu sarajevsko-travanjskom, udaljeno je od Sarajeva $7^3/_4$ sata, a od Kreševa 2 satâ. Kiseljak stere se u odubokoj kotlini, gdje potok Fojnica u Lepenicu utiče, te se odlikuje blagim podnebljem. Tuj izvire glasovita kisela voda, po kojoj je i mjesto ime svoje dobilo. Za goste priredjena su tri hana, ter ljeti dolazi amo mnogo svieta iz Bosne, Srbije i Dalmacije, da se, pijuć tu dobru vodu, izlieči. Voda se ta i u bocah prodaje, te ća na Štajer šalje, gdje ju poznaju pod imenom „Johannisbrunnen“. U Kiseljaku imaju katolici kapelaniju, koja broji 768 duša (u samom mjestu ima 19 katolika). U okolici toga mjesta ima još više kiselih izvora, n. pr. kod Bukovaca i u Klokotih. — Ban-brdo, maleno selo izmedju Kreševa i Sarajeva, ima katoličku župu sa 1008 duša (u samom Ban-brdu 104 duše).

Razvodnomu gorju (Ivan-planini, Bitovnji i Zecu) na jugu, pa do Neretve rieke prostire se uz Neretvicu ili malu Neretvu krševit doduše prediel, ali plodan, osobito različitim voćem i vinovom lozom. U ovom su kraju spomena vriedna mjesta: Podhum, oveće selo, 6 sati Kreševu na jugu, katolici imaju tu župu, koja broji 2128 duša, i novu crkvu, posvećenu sv. Antunu. Samostan Kreševski ima tuj svoje vinograde i voćnjake. Žitelji se Podhumski bave voćarstvom i vinarstvom, te živu u priličnoj slozi. — Kula (Selakova kula), veliko, nu raztreseno selo, ima katoličku kapelaniju sa 742 duše; žitelji se takodjer bave voćarstvom, te su osobito gostoljubivi. — Jablanica, Buljina, Nevizdraci, Seonica, Kostajnica, Gorani i Krušćica, jesu turski džemati ili občine, gdje po jedna džamija i više kuća muhamedovskih, katoličkih i pravoslavnih imade.

Visoko ili Visoki, varoš na lievoj obali Bosne, preko koje vodi drven most, gdje utiče u nju rieka Lepenica. Visoko leži u veseloj i plodnoj ravnici, a okoliš je bogat žitom, voćem i rudami svake vrsti. U varoši ima 4 kamenite i 3 drvene džamije i preko 400 muham. kuća, medju kojimi se odlikuje kuća begova Zečevića; pravoslavni imaju 60—70 kuća, svoga popa i crkvu. Ukupno žiteljstvo broji oko 3500 duša. Ovdje ima dobrih tabaka (kožarâ), koji prave kože za Osiek i Peštu; isto tako i dosta ćebedžija, koji tvore ćebeta i sagove. Visoko je glavno mjesto istoimenog kotara, udaljeno je od Sarajeva na sjevero-zapad 10 sati, a od Travnika 12 sati. Iznad današnje varoši uzdiže se brieg i tuj bijaše franjevački samostan sv. Nikole i starodrevni grad bosanskih kraljeva. Tuj izdavaše Stjepan Ostoja g. 1399. povelje i zove taj grad „dvor kraljevstva mi". — Arnautovići, na utoku Lužnice u Bosnu, gdje se nahode zidine samostana sv. Marije (franjevačkoga). — Moštra, liepo selo kraj Bosne, gdje mnogi begovi živu. — Misoča, selo kraj Bosne, ima 60 kuća muhamedovskih i jednu džamiju. — Slapnica, selo katoličko, gdje se dobri žrvnjevi kopaju.

Sutiska (Sutjeska, Sudinska), mala varošica na utoku rieke Poljanske u Trstivnicu (Trstionicu), udaljena je $1^1/_2$ sat od Bosne, a 3 sata od Visokoga. U toj varošici ima 30 kuća kršćanskih, i 3 turske, a žitelja ima oko 300, od kojih su 238 katolici. U Sutisci je katolička župa, zatim glasoviti samostan franjevački, i jedna džamija. Sutiska je znamenito mjesto u historiji bosanskoj, tuj življahu kraljevi bosanski i izdavahu povelje (god. 1385., 1395. i 1400), te još danas pokazuje se u varoši neki podor, koj da je bio kraljevski dvor (Curia Regum). U Sutisci ili blizu nje bio je i drugi kraljevski dvor, koj se je po istoimenoj rieci prozvao Trstivnicom („dvor kraljevstva mi", zovu ga Tvrtko I. i Dabiša); zatim se vide u mjestu ruševine stare crkve sv. Grgura, zaštitnika ciele Bosne, i podor samostana duvnâ sv. Klare.

Prastari samostan franjevački leži sto koraka više sela u kotlini, okruženoj visokimi stienami. Franjevci imaju tuj povlasticu, da zvone zvonovi (jedini u Bosni). Uz samostan ima liepa crkva sv. Ivana, koja je god. 1857. dogradjena. Samostan bje prvi put porušen od Turaka god. 1464., a god. 1524. razvališe ga tako, da nije ostao kamen na kamenu. Kasnije ga na novo podigoše, ali god. 1685. izgori, te istom god. 1821. bje po treći put popravljen i dogradjen. Župa Sutiska broji 3838 katolika. U okolišu Sutiske vriedna su spo-

mena ova mjesta: Bobovac, grad negda slavan i stolica kralja bosanskih, leži $1\frac{3}{4}$ sata od Sutiske pod planinom Red (Hrid); pod njim se sastaju dvie rieke: Bukovica i Borovica; gdje je nekoč grad bio, ondje su sada kuće turske, a gdje je tvrdja bila, tu je sama gomila kamenja. Sačuvana je samo još jedna kula na pol ciela, s koje se širi liep vidik na polje Ljestovaču i Lješnicu, te selo Kopljare. Bobovac se spominje često u listinah kralja bosanskih („u našem gradu Bobovcu"), te je morao biti veoma čvrst, jer ga car Mehmed II. god. 1463. nije mogao uzeti silom, nego izdajom. Priča pripovieda, da je taj grad izdao caru upravitelj grada, po imenu Radak. Nu car ga dade kasnije posjeći, mjesto da ga nadari, i danas još kaže se neka golema stiena na putu iz Sutiske u Borovicu, nazvana Radakovica, gdje je tobože nevjerni Radak poginuo. — Vrana i Stjepan-grad (Stipan-grad), takodjer podori starih dvorova. — Borovica, selo katoličko od 70 kuća, bogato rudami, ima više majdana; tuj se kuju veoma dobri ljemeši i drugo poljsko orudje.

Vareš (Varoš), varošica pod planinom Zarudje u dolini briegovi stisnutoj, kroz koju teku riečice Stavnja i Varešac. Kuća ima: 294 katoličkih, 70 muhamedovskih i 12 pravoslavnih. Žitelja broji 2500, a od tih su 1328 katolici. Katolici imaju tuj župu (sa 2037 duša), liepu tek 1855. dogradjenu crkvu i pučku školu, koju polazi 40—70 učenika. Muhamedovci imaju jednu džamiju. Okolica Vareška obiluje raznimi rudami, pa zato se i žitelji bave kopanjem i priredjivanjem ruda. Tik Vareša ima preko 26 majdana željeza, zatim mnogo kovačnica, a stanovnici trguju mnogo željezom, željeznim posudjem i orudjem. Vareš je udaljen od Visokoga 5 sati. U okolici njegovoj spomena su vriedna ova mjesta: Viaka, selo tri sata Varešu na sjevero-iztoku, katolička župa, brojeća 1803 duše (u samom selu 197 duša). — Oćevija, selo katoličko na istoimenom potoku, žitelji se bave tvorenjem željeznoga posudja i orudja, te ga razprodavaju na sve strane. Tuj se je rodio glasoviti pisac bosanski Filip Lastrić (1700—1783.), koj je sastavio važno djelo: „Epitome vetustatum Provinciae Bosnensis" (Anconae 1776). — Zviezdan, podor grada na planini istoga imena; kažu, da blizu imade kamenite soli. — Dubrovnik, porušen grad pod planinom Nabožić, na sûtoku rieke Misoče i Zenika kod sela Našica, 3 sata od Vareša. Ovo je mjesto znamenito, jerbo je tuj bila dubrovačka naselbina, ter su Dubrovčani ovdje talili srebrene i željezne rude, koje su ovdje kopali i iz planine donosili. — Radovlje, podor grada na rieci Bosni.

Kladanj, varoš u bogatom i liepom predielu pod planinom Stoborjem na rieci Stubčanici. Ova varoš ima 300 muhamedovskih kuća i 1600 muhamedovskih žitelja, 2 džamije, te je glavno mjesto istoimenoga kotara. Žitelji su gotovi svi kiridžije, koji dovoze hranu iz Zvornika i drugih mjesta u Sarajevo. Kladanj je udaljen od Visokoga 6, a od Vlasenica takodjer 6 sati. — Olovo, selo od 50 muhamedovskih kuća i 400 većinom muhamedovskih žitelja, ima 1 džamiju. Selo to leži pod planinom Stoborjem na rieci Krivaji, koja tu blizu izvire. Prije su tu bili majdani olova, nu sad su zapušteni, a stanovnici kupe samo komade olova po Krivaji, te jih tale. Udaljeno je Olovo od Kladnja 4 sata. Nekoč je Olovo bilo velik katolički grad, glasovit poradi čudotvorne slike majke božje, kojoj su se dolazili klanjat ljudi svake vjere iz Bugarske, Srbije i Arbanaske. Nu god. 1687. propade varoš i crkva. — Jelaške, katoličko selo, poznato kao rodno mjesto glasovitoga bosanskoga pisca Matije Divkovića († 1631). — Trnovo, selo pravoslavno od 30 kuća.

Rogatica (turski Čelebi-pazar), prostire se u uzkoj, nu dobro obradjenoj i voćem obilnoj dolini potoka Rakitnice. Ovu dolinu okružuju planine Lunj, Plješivica, Tmor i Semeć-planina. Sam grad je neznatan, ima 290 muhamedovskih i 3 pravoslavne kuće, a žitelja oko 2100. U varoši su dvie džamije (Hunkjar-džamija i Sultana Bajazita) i prostrana čaršija, u kojoj ima do 60 dućana, većinom praznih. Upravo radi tih mnogih dućana zovu Muhamedovci ovu varoš „pazarom". U gradu se je našlo rimskih napisa, na kojih se nalazi ime grada „Risinium". Rogatica je glavno mjesto istoimenoga kotara, koj broji 2600 muhamedovskih i 2400 pravoslavnih kuća, te je podieljen na 12 džemata ili obćina turskih. Najglavniji su tuj posjednici moćni begovi, fanatični, neprijazni i veoma krvoločni. U selu Branković žive porodica Brankovića, za koju kažu, da izlazi od izdajice Vuka Brankovića, i da sada još čuva sablju njegovu. Rogatica udaljena je Sarajevu na iztoku 16 sati. — Prača, sad neznatno seoce od 15 kuća, nekoč velika varoš kano i Sarajevo; pripoviedaju, da ga je kuga razselila (Theiner Mon. Slav. Merid. I., pag. 298, ima: Pracha Byscupnia u jednoj listini od god. 1244.) — Vragolović, golemo selo muhamedovsko. — U Rogatačkom kotaru nema katolika.

Višegrad, varoš u liepoj i veoma slikovitoj kotlini, na desnoj obali rieke Drine. Kotlina je okružena na sjevero-iztoku Moljevnikom i Janjim-brdom, na iztoku visokim Stolcem, na zapadu Suhom gorom, a

na jugo-zapadu Butkovom stienom. Grad je prilično propao, ista tvrdja velikim je dielom razvaljena, te čini na stranca tužan utisak. Naokolo varoši imade po susjednih brežuljcih više razvalina od nekadanjih utvrda, što svjedoči, da je Višegrad veoma važno mjesto bio. U samoj varoši ima tek 125 kuća, i to 100 muhamedovskih, pravoslavnih 25. Žitelja broji 1500—1700. Znamenit je most, što vodi upravo tuj preko Drine; ovaj je most sagradio Mehmed-paša Sokolović g. 1577. Neki hoće, da je u staro vrieme stajala ovdje Desnica, glavni zamak srbskih velikih župana. Višegrad je glavno mjesto istoimenog kotara; od Sarajeva udaljen je 20 sati, a od Novoga pazara 31 sat. — Dobrunj, neznatno selo sa 20—30 pravoslavnih porodica, udaljeno od Višegrada 2½ sata. Tik toga sela nalaze se ruševine velike kamene varoši (na desnoj obali Rzave), a na 120—160 m/ visokoj stieni uzdiže se podor staroga i velikoga nekoč grada Dobrunja, koj se često u srbskoj historiji spominje. Priča veli, da je taj grad izdala Turkom kraljica Jerina, žena despota Jurja Brankovića. Zagledav se naime u turskoga vojvodu, dozvoli ona, te Turci dopremiše u grad na 200 konja sanduke, tobože pune blaga; a u istinu bijahu u sanducih turski vojnici. Ovi poubiju kršćansku posadu, zauzmu grad, a vojvoda pošalje Jerinu u robstvo. U Dobrunju (selu) ima mala pravoslavna crkva. — Mokragora, mjesto sastanka sa Srbijom.

Čajnica (Čajnić), dosta znatna varoš izpod gore Cicelja, u zgodnu kutu na potoku Janju. Ova je varoš glavno mjesto istoimenog kotara, koji broji 1350 kućâ. U samoj varoši broje 350 kućâ i 1800—2000 žitelja, većim dielom Muhamedovaca. Ovi imaju liepu džamiju, koju sagradi još pred 400 godina upravitelj Bosne Sinan-beg (1470. ili 1486.) I pravoslavni ponose se ovdje novom, pred 17—18 godina dogradjenom crkvom, u kojoj je čudotvorna slika majke božje, kojoj se svake godine dolazi pokloniti silesija pravoslavnoga naroda. Čajnica je udaljena od Sarajeva 16, od Mostara 26, a od Foče samo 6 sati. — Goražda (Goradje, Goraždje), varošica na lievoj obali Drine, preko koje vodi skela, pošto je nekadanji most sasvim razrušen. Udaljena je od Foče 6, a od Čajnice 3 sata. Žitelja ima 2700, većinom Muhamedovaca, koji se bave trgovinom žita. Nekoč je tuj bio pravoslavni samostan i tiskarna za crkvene knjige. Neki tvrde, da se je Goražda prije zvala Ermenija, i da je bila mnogo veća (imala je 18.000 kuća?). Goraždi pol sata na iztoku stoji crkva hercega Stjepana, koju je isti herceg godine 1446. u slavu sv. Jurja

sagradio. — Zvečaj i Samobor, dva stara grada na Drini. U Samoboru i sada još stoje dvie kule i tri topa. O tom gradu pričaju: Kad su Turci prispjeli, da osvoje Samobor, tu se desi u gradu najmladja kći hercega Stjepana (Kosače), i videći, da će Turci osvojiti grad, nehtjedne se živa predati u njihove ruke, nego u podpunom nakitu i svečanom odielu skoči s grada niz visoke stiene. Njena duga kosa sa zlatnimi dugmeti (gumbi) zapne za čvorovite stiene, tako se objesi i visila je bez čovječje pomoći, dok nije sama odpala. Jedno zlatno dugme vidjalo se je pri čistom zraku još pred nekoliko godina. — Rudo, malena varošica na rieci Limu.

2. Travanjsko okružje (sandžak).

Travnik, leži u sredini Bosne, na liepom i pitomom Travanjskom polju, koje se na sjevero-zapad širi do Karaule, a na jugo-iztok do Viteza. Prostire se Travnik uz rieku Lašvu, na sjeveru uzdiže se nad njim visoka planina Vlašić i njegovi ogranci Bukovica i Vilenica.

Travnik se dieli na dvoje: na grad ili tvrdjavu i na varoš izpod grada. Dolnja varoš ima više predgradja, kanoti Ilovaču, Dolac, Vakuf, Grahovik i Cigansku mahalu. Tvrdjava je veoma stara, te potiče još iz dobe bosanskih kraljeva. Sazidana je na jednom ogranku ogromne planine Vlašića, te je u prijašnje doba bila veoma znamenita, jer je branila varoš Lašvu (Levsaba), koja je tuj još od Rimljana sagradjena bila. Sada je tvrdjava pusta; u njoj nema nijedne kuće za prebivanje gradjana, već samo jedna džamija i velika kula, u kojoj strieljivo stoji. Prije je u tvrdjavi bilo 12 malih i 15 velikih topova, nu te je sve god. 1867. Topal-Osman-paša slupao i komadiće u Carigrad poslao. Turci nepuštaju u tvrdjavu nikoga; nu ipak je prije došlo u nju više kršćana, pa ovi tvrde, da je iznutra više vratâ na jednom kamenu uklesano: „Tvrtko II." Ako je to istina, onda bi mogli poslutiti, da ju je ovaj bosanski kralj i sagradio. U tvrdjavi spomena su vriedne još strahotne tamnice, koje su pod zemljom, te su služile vezirom, da u nje pobacaju nesretne kršćane. S dolnjega grada vodi do tvrdjave malen puteljak, na kojem je neznatan mostić tik pred gradskim vratima. Tu je zemlja kao velik kanal prokopana i velik potok navraćen; pa kad se most digne, nemože nitko prodrieti do tvrdjave. Nu uzprkos tomu je tvrdjava danas malo vriedna, jer je zapuštena i jer se sa Gučanâ i Bukovice može topovi sasvim razrušiti.

Dolnja varoš potiče iz novije dobe, te stoji na istom mjestu, gdje je prije bila varoš Lašva. U dolnjoj varoši nema starinskih zgrada osim jedne drevne džamije. Kažu, da je to bila prije kršćanska crkva sv. Kate; a neki tvrde, da još i sad ima pod zemljom skrovita sobica, koje nemogu Turci otvoriti. Kuće su u varoši sve od drva, ali mnoge su podzidane, jer odozdo razi zemlje jesu magaze, staje i t. d. Čaršija (trg) veoma je velika, ter ima mnogo dućana, u kojih se prodaje roba iz Sarajeva, Trsta i Beča. Po čaršiji ima više voda, osobito pred svakom džamijom. Vode su te sve izvedene iz tako zvanoga: „Kali-bunara“. Važnije zgrade u dolnjoj varoši jesu: dvor ili kuća, gdje upravitelj stanuje, sagradio ju je vezir Tahir-paša (novi dvor na Bunarbaši); zatim dvie kršle (kasarne) i to jedna na Luki zajedno sa barutanom, a druga preko Lašve uz pravoslavnu crkvu. Sve tri zgrade gradila je raja na carsku zapovjed. Osim toga imaju Muhamedovci 17 džamija i to 7 od tvrdog kamena, a ostale od drva. Najsvetija je velika džamija, jer su u njoj svete moći proroka Muhameda, naime tri žute dlake iz njegove brade, koje je Hadži-Camil-paša kupio za 15.000 forinti!

Od predgradja spomenuti nam je Cigansku mahalu, koju neki zovu još Karanfil-mahala i Paša-mahala. Tu je blizu i pravoslavna crkva, koju su grčko-iztočnjaci podigli pred nekoliko godina. Za samu posvetu crkvu platili su sarajevskomu vladiki (Grku Patrihoru) 400 dukata!

Travniku na jugu stoji predgradje Dolac, u kojem prebivaju sami katolici. Nijedan Muhamedovac nesmije se ovdje nastaniti. Dolac je glasovito mjesto u Bosni, ter mlada Dolačka veli ponosno: „Nek sam u Dolcu, pa visilo o koncu.“ U Dolcu je župa katolička, brojeća 2497 duša (u samom mjestu 608 duša), zatim velika katolička crkva, tvrdo zidana, i liep župni stan sa prostranim vrtom. Crkva ima i oveliko zvono i to iz samostana sv. Ilije u Glamoču, a darovao ga je crkvi bivši kajmakam (kotarski predstojnik) Ahmet-paša. Buduć da Dolac nema dosta vode, to je spomenuti već Ahmet-paša takodjer sagradio neku vrst vodovoda, koji žiteljem dovodi vodu iz Travnika, Ovi mu iz zahvalnosti podigoše spomenik sa napisom. Dolačka župa spada pod samostan Gučiju goru.

Travnik sa svimi predgradji broji 13—14.000 žitelja. Najviše ima muhamedovaca i katolika, zatim sve manje pravoslavnih, cigana i Židova. Žitelji su u obće radini, i dobri trgovci. Odlikuju se čistom i urednom odjećom od svih Bošnjaka. Siromasi gladuju, ali dobru

odjeću moraju svi imati. Osobito se žene rado kite, ter su veoma ponosne. Travnjaci govore ikavskim narječjem. Muhamedovci imaju 8 pučkih učiona (mejtefa), 1 medrezu i 1 tekiju derviša; katolici imaju u Dôcu (Dolcu) liepu učionu za mužku i žensku djecu, zatim zgradu za ubogu žensku djecu i za milosrdnice (opatice); pravoslavni napokon imaju takodjer svoju školu, koju polazi 30—40 učenika.

Odkad su beglerbezi prestali vladati u Banjaluci (1736.), pa sve do Omer-paše bijaše Travnik sielom bosanskih vezira.

Vitez, mala varoš uz cestu sarajevsko-travanjsku, broji 78 do 80 kuća muham. i kršćanskih, ima jednu džamiju, zatim katoličku crkvu i župu, koja broji 1707 duša (u samom mjestu 204 duše). Kod Viteza srazišе se god. 1840. (15. i 16. kolovoza) Sarajlije sa Vedži-pašom, i tuj poginuše od njih Pinjo i Đuram-beg. Okolica Viteza vrlo je ugodna i žitorodna. — Mošunj, selo kršćansko od 15 kuća, kod utoka Kolotina u Lašvu. Znamenito je radi mnogih starina: neki dapače kažu, da je tu bila rimska naselbina i da se je mjesto prije zvalo Karbun (drugi opet misle, da je Garbun današnji Travnik). Još danas vide se ostanci starih zidina od grada i crkve: na brdu ruševine crkve (Crkvišće), a na ravnici podori gradova. Seljaci nalaze tuj i starih novaca (rimske i dalmatinske); jednom dapače nadjoše i kip, kolik diete od 6—7 godina, kojemu je glava bila od suhoga zlata, a trup od tvrdoga tuča. — Krušica, selo kršćansko, više njega, jesu toplice. — Gučija gora, pol drugi sat Travniku na sjeveru, leži u kotlini na podnožju Vlašića, kojom teče potok Guča ili Huča, ter koju okružuju gore Gorčevica, Užica i Zržina. Turci zovu to mjesto Martin-mahala. Gučija gora broji do 80 kuća i to samo katoličkih; u novije vrieme (1856—1860.) sagradiše tuj franjevački samostan sa crkvom, ponajviše trudom vrloga biskupa M. Šunjića, koj je takodjer u crkvi sahranjen. Ob ovoj crkvi piše I. Kukuljević: „Sagradjena je po načinu kršćanske basilike, ima liepo, ukusno izradjeno pročelje, ali žalibože četverokutne prozore, što slogu, u kojem je sagradjena, nimalo neodgovara. S nutra razdieljena je na tri broda, koje diele sa svake strane po pet čitavih osmokutnih stupova i dva polustupa. Duga je crkva 59 aršina, široka 26, visoka 25. Pročelje crkveno ima troja obla vrata. Čemer ili nebo crkve sagradjeno je od drva, sva ostala crkva od tvrdog kamena. Gradio ju je Ante Sicilijan, rodom iz Trogira, i to po osnovi stolne crkve Trogirske.“ U Gučijoj gori ima stara katolička župa, brojeća 2934 duša (u samom mjestu 607 duša). Žitelji ove župe svi su katolici, izuzev 3—4 sela.

Po nariečju su ikavci. Svi su pripravni parnice voditi, a najdraže jim je druge pretresati. Poljodielci su valjani i njihova pšenica bjelica osobito je dobra. Razlikuju se od drugih seljaka i odielom, jer nose crne šalvare i crnu haljinu. U okolici Gučanskoj ima mnogo starina, osobito starinskog groblja, i to kod Gorice (Beljakov grob), u Suhodolu, u selu Brajkoviću, u Čuklih (gdje ima glasovit križ, visok 13, a širok 4 pedlja) i t. d. O Gučijoj gori ima šaljiva pjesmica: „Gučja goro! selo ni varošu, u teb' nema konja ni junaka, nego nešto žutih djevojaka!" — Bučići, selo kršćansko i katolička kapelanija, brojeća 1096 duša (u samom selu 546 duša). — Orašje, selo sa župom katoličkom, koja broji 2677 duša (u samom selu 258 duša). Orašje udaljeno je od Travnika pol sata. — Pećine, katolička kapelanija, brojeća 801 dušu. — Karaula, golemo selo pod gorom istoimenom, 3 sata iduć k Jajcu udaljeno. — Radovan, podor staroga grada na planini Vlašiću.

Zenica, varoš uz Bosnu na istoimenom polju, koje osim Bosne natapaju i mnogi manji potočići: ima 1200 žitelja svih triju vjera, leži na drumu sarajsko-brodskom, te je 4 sata udaljena od Travnika. U Zenici je katolička župa i katolička škola sa 45 učenika. Župa ima 1386 duša (u samoj Zenici 155). U okolici Zeničkoj naseliše se pred 35 godina Hrvati iz Dalmacije; zato neki i zovu ovaj kraj „malom Dalmacijom." Zenica je glavno mjesto istoimenog kotara. — Crkvice, selo četvrt sata Zenici na sjeveru, katolička kapelanija sa 719 duša (u samom mjestu 207). — Kakanj, maleno selo sa 1 džamijom na utoku Ribnice u Bosnu, na drumu sarajsko-brodskom, negda znamenito mjesto radi velikih sajmova. Vojvoda Sandalj izdao je 27. prosinca 1423. u Kukanju (Kakanju?) Dubrovčanom pismo, da je od njih primio neki novac (jaspre). — Osječenik, klanjac pod planinom istoga imena; tuj porazi Eugen Savojski Turke godine 1697. — Vranduk, stara tvrdja i maleno selo sa 150 žitelja, stere se na podnožju planine Oskove nad Bosnom. O Vranduku pripoviedaju, što i Vuk Karadžić kaže o gradu Kušlatu, t. j. ako putnik zapjeva:

„Oj djevojko u Vranduku gradu
Vele ti si u veliku jadu!"

To mu djevojka s prozora mahom odpjeva:

„Oj junače, ti si u goremu,
Prenoseći hranu o samaru."

Vranduk se spominje još za bosanskih vladara; ovdje naime izdade god. 1449. kralj Stjepan Tomaš knezu Nikoli Trogiraninu

neku povelju, da smije podići tri dućana, i to u Spljetu, Hvojnici i Jajcu. O. Blau piše o Vranduku ovako: „Vranduk se prostire toli na najslikovitijem, koli na strategijski najvažnijem i historijski najzanimivijem mjestu ciele bosanske doline." Već samo ime njegovo, koje se u starijih poveljah piše „Vratnik" (od vratâ), kaže da je on pravi ključ za nutarnju Bosnu, pravi klanjac, kojim se svaki mora proturati, koji želi prodrieti u srce Bosne. Ovdje bijaše po Budimskom miru (1503.) medja turskoj i ugarsko-hrvatskoj Bosni. Tuj kod klanjca „Branduka" udarahu konjanici principa Eugena na turske rulje, ter jih nagnaše u bieg. Okolica Vrandučka osobito je liepa, ter godi veoma svakomu prijatelju prirode i planinskoga zraka. Vranduk udaljen je od Zenice dva sata. — Gradište, Tetovo i Garevo, sela na putu iz Kaknja u Vranduk.

Skoplje, prostrana visoka ravnica na gornjem Vrbasu (vidi strana 19), dieli se na Gornje i Dolnje Skoplje. Žitelji na ovoj ravnici bave se uz ratarstvo i gojenjem sitne stoke, zatim lončarstvom. Nema u svoj Bosni prediela, gdje bi bilo toliko begova, koliko upravo ovdje (u cieloj Vrbaškoj dolini ima do 600 begova). Obično se govori, da jih je do 60 odžaka (kuća), a najznamenitiji jesu: Sulejmanpašići (Skorbovići), Miralemovići, Vilići, Kopčići, Kukavičići, Ždralovići, Kositerovići, Kresoevići, Lengjerovići, Kusići, Granići i t. d. Znamenitija mjesta na ovom polju jesu: Dolnji Vakuf (Dolnje Skoplje), leži kraj Vrbasa na utoku Semnišnice, glavno je mjesto skopaljskog kotara, broji do 2000 žitelja, najviše muhamedovaca, zatim pravoslavnih i katolika. Pravoslavni imaju svoju župu. Kod Dolnjega Vakufa ima starinski kameni most preko Vrbasa. — Bugojno, varošica kraj Vrbasa u liepoj ravnici, tri sata od Dolnjega Vakufa, znamenita je žitnom trgovinom. Žitelja broji 800—1000, ima dvie džamije i jedan zvonik sa urom. Katolici imaju ovdje svoju župu, koja broji 3557 duša (u samoj varoši 177), zatim pučku školu sa 30 djaka. — Suhopolje, katolička župa sa 2074 duše (u samom selu 389 duša). — Rastovo, katolička kapelanija sa 209 duša. — Golo brdo, katolička kapelanija sa 983 duše (u samom selu 163). — Čipuljić, selo od 60 pravoslavnih kuća i popa. Ovo je cincarska naselbina, nu slabo tko umije još cincarski govoriti. — Prusac, mala tvrdjica pri briegu, izpod kojeg teče Koprivnica, udaljena je od Dolnjeg Vakufa četiri sata. Ovdje ima jedna voda, po imenu Ajvatica, izvor, što je u staro doba, kad su Turci u ovoj tvrdjavi zatvoreni i obsjednuti veoma žedni bili, neki derviš tobože čudotvorno

od Boga izprosio. Svakoga 15. lipnja dolaze ovamo Skopaljski begovi, slave taj čin, mole Boga i sieku kurban (žrtvu) od jaganjaca, s kojimi se fukara (turski siromasi) taj dan počasti. — Gornji Vakuf (Gornje Skoplje), varošica kraj Vrbasa, u kojoj stanuju muhamedovci i katolici. Muhamedovci imaju 4 džamije i 180 kuća, a katolici do 70 kuća i staru župu sa školom. Župa broji 2747 duša (u samoj varoši 363). Kršćani služe ponajviše kano kmetovi kod begova ili se bave priredjivanjem platna i razne robe od kozje kostrieti. U varoši ima zvonik sa satom i zvonom, kojega se jasni glas čuje veoma daleko. Gornji Vakuf udaljen je od Dolnjega Vakufa 6 sati. — Rosinj, brieg i podor nad selom Dobrošinom, 1 sat od Gornjega Vakufa; ovdje se vide rupe, gdje se je zlatna ruda kopala, i zatim mnoge zidine od starih zgrada. — Susjed-grad (Susid) mala tvrdja kod Vrbasa. — Kalnik, podor staroga grada. — Čipuljića gradine, tuj je morala biti neka velika varoš, jer se u naokolo mnogo koješta izkopava. — Vesela straža, liepo selo muhamedovsko-katoličko, gdje su odžaci mnogih begova; ovdje se vide zidine srušenog samostana franjevačkog. — Biela crkva (Bistrica), 1 sat Gornjemu Vakufu na sjeveru, podor katoličke crkve.

Kupres ili Kupresko polje, prostire se Skoplju na jugozapadu, plodno je sienom i nešto žitom, a žitelja broji preko 6000 (vidi stranu 23). Na ovoj visokoj ravnici važnija su mjesta: Kupres, mala tvrdjavica izpod briega Plazenice, žitelja broji 300. — Ravno, Vukovsko, Novo selo i Šemanovci, oveća sela, gdje stoje pravoslavni župnici. — Otinovci, selo i župa katolička, brojeća 865 duša (u samom selu 165). — Osmanlije, selo gdje stanuje upravitelj cieloga prediela. — Vrila (Vrela), gdje su odžaci bogatog Idris-bega. — Bastača (Bostovača), podor staroga grada kod sela Botuna. — Stržanj, podor na medji Lievanjskog polja i Skoplja. — Poganac, podor grada izpod istoimene planine. O tom se gradu pripovieda, da je u njem bila nekakva banica, koja jedanput svom sinu rekne, da tko uzme prsten s njezine ruke, onoga će grad biti i sva baština otčina njemu će prileći. Na to se polakomi sin, te uzme svoju mater za ženu. Kad sutra dan osvanulo, ali po planini Malovanu više se nevidi cvieća, već planina sva sniegom obielila u sred ljeta. Sviet se na to pouzbuni, ubije bana i banicu, grad razori, kome ostane za uspomenu ime Poganac do danas.

Jajce, starodrevan grad na utoku Plive u Vrbas, u preliepoj okolici. Isti Niemac O. Blau veli, da se je priroda složila s umnom

rukom čovječjom, nebi li Jajce učinila najljepšim i najslikovitijim gradom u svoj Bosni. Jajce sastoji danas od tvrdjave i od varoši sa predgradji: Kozluk i Pijavice. Tvrdjava stoji upravo na utoku Plive u Vrbas i stisnula se medju lievimi obalami obih rieka na vrhuncu, koj siže do 391 m/ visine, te priliči jajetu. Mnogi slute, da je od slike brežuljka dobio ime i sam grad. Tvrdjavu zovu Muhamedovci Ikisar (Ićisar). Zatvorena je željeznim vratima i nitko nesmije u nju unići bez dozvole poglavarstva. Najgornje zidine jesu u obće još dobro sačuvane, nu kule i bedemi već su razrušeni. U tvrdji ima 8 starih topova, preostavših od austrijsko-turskih ratova. Sred dvorišta u tvrdji stoji mala džamija, u koju sahraniše oružje, što ga god. 1851. oduze Bošnjakom poznati Omer-paša. Ostanci stupova i kamenje sa rezbarijami, zatim komad kapitella, što je ugradjen u preddvorje džamije i sve ovo potvrdjuje staru predaju, da je ovdje nekoč stajao rimski hram. Pače i temelj hramu može se donekle razpoznati. Sa bedemá tvrdjave vidi se čitava jajačka varoš s predgradji i sa svom krasnom okolicom.

U varoši iztiču se sa svoje starine najvećma katakombe ili podzemni grobovi sa kapelom. Podješ li u te podzemne grobnice, sići ti je preko 16 skalina i eto te u grobnoj kapeli. Oltar i sav svod kapele uklesan je u naravnu pećinu; na zidu oltara vidiš križ, a pokraj njega mjesec i sunce. Iznad toga ima podzemna raka sa kraljevskimi grobnicami, izmedju kojih je jedna grobnica kraljičina. Ciela ta raka duga je 20 koraka i široka 10 koraka, dugoljasta je te ima svod. U toj izklesanoj raci imade opet osam pokrajnih prostorija, tri sa svake strane, a dvie naprama ulazu. Kad gledaš tu čudnu gradjevinu, diviš se umieću njezina tvorca, ali te ujedno obilaze čami, pomislivši, da su Turci ovamo mnoge ljude žive zatvarali, koji nikad više nevidiše sunca božjega. Od ostalih gradjevina u dolnjoj varoši spomenuti nam je još jedan zvonik na južnom kraju tvrdjave. Ovaj zvonik popraviše Turci i smjestiše na njemu gradsku uru. Zvoniku na jugo-zapadu uzdiže se nekadanja crkva sv. Ivana, a na jugoiztoku, malo ne u sredini varoši, eto crkve sv. Luke (ili djevice Marije, kako drugi hoće). Jednu i drugu crkvu pretvoriše Turci u džamije. Crkva sv. Luke bijaše sagradjena u slogu romanskom, te razdieljena na tri broda. Zvonik te crkve morao je nekoč biti upravo liep. Visok je 28—30 m/, a sve do g. 1870. bijaše još dobro sačuvan, nu te godine postrada od potresa. Popneš li se na nj, krasan ti se širi vidik po svoj okolici jajačkoj: sve naokolo vidiš po brežuljcih

razasute zaselke i predgradja: Pijavicu, Volujak, Armanj, Kalinu i Hercegovac, tamo opet gledaš u raznih oblicih povisoke briegove, kanoti Tušinu, što se je pružila medju Vrbasom i Plivom kao klin, tamo brdo Hum, kojemu se je obronak Krpić spustio strmo nad korito Vrbasa; tamo daleko na sjeveru pukla su polja, kanoti Carevo polje na lievoj strani rieke, i prostrana „Dnoluka" sa trinaest sela na desnoj obali Vrbasa. Nekoč bješe Dnoluka imovinom bosanskih vladara, danas je uslied darovnice bega Usrefa zemljištem (vakuf) Begove džamije u Sarajevu.

Malo ne sasvim izvan grada, na lievoj obali Vrbasa podigla se je u novije vrieme veleliepa crkva katolička. Zemljište za tu crkvu poklonio je Hadži-Alaj-beg iz stare porodice bosanskih Kulenovića, koji se rado hvastahu, da su rod starobosanskim kraljem.

Grad Jajce ima svega skupa nešto preko 200 kuća i 6 džamija. Preko Vrbasa i Plive vode dva široka drvena mosta, te pokazuju put na jug u Skoplje i na iztok u Travnik. Od predgradja Jajačkih spominjemo osobito Kozluk, koj se stere na desnoj obali Vrbasa. Tuj ima liepih vrtova i tuj stanuju sami katolici. Ovdje je i stara crkva katolička, zatim župni dvor, u kojem prebiva župnik sa dva kapelana. Grad Jajce zajedno sa predgradji broji 3000 žitelja, a medju ovimi ima do 800 katolika. Katolička župa u Kozluku ima 2244 duše. U novije vrieme podigli su Franjevci i pučku školu, koju polazi 30—50 učenika.

Okolica Jajačka preznamenita je toli sa historijskih uspomena, koli sa prirodnih ljepota. Vrbasu na iztoku uzdiže se spomenuto već brdo Hum, a na tom brdu kažu jedno mjesto nazvano „Kraljev grob", ter pričaju, da je ovdje Mehmed II. dao ukopati posljednjega kralja Stjepana Tomaševića, nedozvolivši, da ga sahrane u staru kraljevsku grobnicu sred grada. Na lievoj strani Vrbasa, a Jajcu na sjevero-zapadu podiglo se opet Katino brdo, na kojem su nekoč stajali dvorovi kraljice bosanske Katarine. O jezeru i slapu Plive vidi strane 43 i 53.

Okoliš grada Jajca spadao je još od 7. stoljeća na kneževinu hrvatsku. Tuj se sterаše oko rieke Plive hrvatska župa plivanjska, koju grčki pisac Konstantin bagrenorodjeni u svojih spisih napominje. Tko li je vladao župom plivanjskom i tko je sagradio Jajce, neznamo. Neki hoće, da je Jajce utemeljio glasoviti naš rodjak Hrvoja Hrvatić, herceg spljetski i veliki vojvoda bosanski. On da je dozvao talijanskoga naimara iz napuljske okolice, da mu gradi grad na spodobu grada „Castello del uovo". Koliko je u toj predaji istine, nemožemo kazati, ali to znamo, da je Hrvoja živio u Jajcu i da je ovdje

povelje izdavao (god. 1411). Po tom sudimo, da je isti grad njegov bio. Iza smrti Hrvojine (1415.) udade se njegova udova Jelena (rodjena Nelepić) za bosanskoga kralja Stjepana Ostoju. Tom zgodom dodje Jajce pod neposrednu vlast bosanskih vladara.

Za Ostoje i njegovih nasljednika postade Jajce glavnim gradom svoj kraljevini bosanskoj. To nam medju inimi potvrdjuje i grčki pisac Laonik Halkokondila, koj veli: „Est et urbs regnique sedes Gaitia sive Jaitza . . .“ Kralj Stjepan Tomaš dozvoli god. 1449. knezu Nikoli Trogiraninu, „da može u gradu Jajcu načiniti dućan, a uz to se obveza, da će uzimati u tom dućanu, što mu bude potrebno za kuću i dvor, a da će plaćati kao i inim trgovcem, što bude pravo.“ Posljednji kralj Stjepan Tomašević zavoli osobito ovaj grad. On boravljaše u njem veoma rado („slavni dvor kraljevstva mi“), te izdavaše ovdje povelje Dubrovčanom (g. 1461). Povelje su ove pisane ikavštinom, što opet svjedoči, da je Jajce pravi hrvatski grad.

Tako cvjetaše Jajce sve do god. 1463. Kad je ove godine car Mehmed II. zauzeo Bosnu i smaknuo posljednjega kralja, pokori se Mehmedu i Jajce uz uvjet, da će gradjanom ostati stare pravice i imetak. Nu čim Mehmed zauze grad, umah pohvata djecu najodličnijih gradjana, te poraz-pokloni jedan dio svojim pašam, a drugi dio pošalje u Carigrad. Još iste godine provali hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin u Bosnu, oduze Turkom Posavinu i Tursku Hrvatsku sa Jajcem te ustroji jajačku banovinu.

Od g. 1464.—1528. ostade Jajce i ciela banovina u rukuh hrvatskih kraljeva. Turci navaljivahu češće na grad, nebi li ga opet zadobili, nu vazda se vratiše razbijenih glava. Najžešće navale zgodiše se god. 1464., 1500. i 1520., ali hrvatski junaci obraniše se svaki put. Najveća pogibelj zaprieti Jajcu god. 1524., kadno pade pod grad bosanski paša Usref sa 20.000 ljudi, a njemu se još pridruži Sinan-paša monastirski i Bali-beg, paša smederevski i biogradski. Jajce malo da se već nepredade od glada, kadno mu stiže u pomoć hrvatski junak Krsto Frankopan, ter ga oslobodi od turske obsade. Godine 1528. poslie nesretne bitke muhačke obsjedne opet Usref-paša grad Jajce, te već za deset dana pade u ruke njegove, pošto mu ga je dobre volje predao zapovjednik Stjepan Gorbonog, samo da iznese živu glavu. Odsele ostade Jajce i sva banovina Jajačka u turskih rukuh.

Jajački bani u 16. vieku bijahu: Franjo Berislavić (1499.—1501. i 1503.), Baltazar Bačan (1502.), Juraj Kanižaj i Ivan Bebek (1505.), Bartol prior vranski (1507.), Juraj Ztresemley (1508.), Petar Keglević (1520. do 1526.)

Komotin, zapuštena tvrdja 2 sata od Jajca, medju seli Bešpeljom, Daljevcem i Cvietovićem; ovu tvrdju pokloni g. 1461. kralj Stjepan Tomašević svojemu stricu Radivoju („Dajemo mu u Luci grad Komotin i pokraj njega goru Bočac, i pokraj njega goru Čurničku i Daljevac do Seocâ, Cvitoviće i Podmilačje selo s obie strane Vrbasa, i u Jajcu i u Jezeru kuće njegove, mline, vrtle, vinograde . . . .“) — Vienac (Vinac), tvrdja kod Vrbasa, na putu idući u Skoplje iz Jajca, udaljena je 2 sata od Jajca, te je nedavno za-

puštena; izpod nje ima tursko selo. Okolica Vienačka veoma je oku ugodna. U 10. stoljeću spominje se „Vienački ban". — Podmilačje selo, 1 sat od Jajca, katolička crkva i župa brojeća 1720 duša (u samom selu 213). — Dnoluka, predielje sastojeće od 28 sela muhamedovskih i pravoslavnih. Nekoč se zvala „Luka", te je valjda bila župa. — Vrhovine, predielje od više sela pravoslavnih, koje ima 6 popova. — Skender Vakuf (Skenderovo), mala varošica kod planine Ugra, ima jednu džamiju i 3 dućana, zatim 25 begovskih i ciganskih kuća. — Tisovac, podor staroga grada na istoimenoj planini. — Dobretići, u širem smislu zove se ovako cieli prostor izmedju brda Gostilja i riekâ Ugra i Vrbasa; u užem smislu pako zovu ovim imenom samo ono mjesto, gdje je katolička crkva i nekoliko kuća. Dobretići jesu naseljeni od katolika, koji imaju svoju župu, brojeću 1632 duše. Kažu, da je iz Dobretića potekla hrvatska plemićka porodica Vranjicana. (Vidi još knjižicu: „Nobilissimae familiae comitum Dobretić genealogicus liber." Anconae 1772). — Korlač (Orlač), podor grada izmedju sela Jehića i Kričića. — Oštrac, podor grada iznad utoka Ilomske u Ugar. O tom gradu ima priča: Kad su Turci Oštrac osvojili, pa izsjekli, što su hotjeli, a ostalo poturčit započeli, bile su tuj i dvie mlade drugarice, koje odlučiše radje umrieti, nego li se poturčiti. Turci su jih počeli siliti, nu kad su vidili, da ništa nekoristi, rekli su jim, ili neka skoče sa grada niz stiene ili neka se poturče. Na to su se djevojke prekrstile, za ruke uhvatile, ter pjevajuć pjesmu majci božjoj niz stiene skočile i tako vienac mučeničtva stekle.

Varcar-Vakuf (Varcarevo), varoš pod planinom Lisnom na Crnoj rieci. Ova varoš broji do 310 kuća, razasutih po dugačkoj dolini uzduž Crne rieke i to: 150 muhamedovskih, 100 katoličkih i 60 pravoslavnih. Žitelja ima 1800—2000. Muhamedovci imaju 4 džamije, od kojih je jedna zidana i olovom pokrita; katolici imaju svoju župu sa 2164 duše (515 u samom mjestu) i pučku školu sa 50 djaka; pravoslavni napokon imaju takodjer župu i školu. Trgovina je u varoši dosta znatna, osobito trgovina žitom. Varcar-Vakuf udaljen je od Jajca 4 sata. — Dolnje selo (Staro selo) pol sata od Varcar-Vakufa, selo kod Crne rieke, gdje ima 15 pravoslavnih kuća, kula i odžaci begova Kulinovića (Kulenovića). — Jeleč, selo katoličko pod planinom Lisnom, tuj ima majdana gvoždja i više kovačnica. Udaljeno je 1 sat od Varcar-Vakufa. — Tribovo, selo pravoslavno od 60 kuća i pravoslavna župa. — Bočac, tvrdja nad

Vrbasom, odstoji od Varcar-Vakufa 3 sata, bijaše nekoč znamenito mjesto za obranu vrbaške doline. (God. 1516. pisao je Franjo Berislavić Baltazaru Baćanu ovako: „Significatum nobis est ex Jajca, qualiter bassa fortificare intendit castrum Bochacz et civitatem de novo reparare; item intelleximus etiam imperatorem Turcorum treugas cum majestate regia conficere velle: si autem conficientur, castrum Bochacz ita interea munietur, quod nusquam tutum Jajcam intrare patebit.“) Starine V. 168. — Kotor, mala varošica kraj rieke Vrbanje. — Bobas, porušena tvrdjavica blizu Kotora. — Knežina, prediel od više sela muhamedovskjh i katoličkih, ima ugodan položaj kraj Vrbanje. — Kotorišće, selo na Vrbanji blizu Kotora, katolička župa, brojeća 2542 duše. — Sokoline, selo Kotoru na jugu, katolička župa, brojeća 732 duše. — Bliska, selo na Vrbanji.

Jezero (Gjölhisar), varošica na otoku, što ga tvori rieka Pliva. Više varošice uzdiže se brieg Vagan, na kojem se vide podrtine od staroga grada (Biela Jezera?). Jezero broji preko 80 skoro samih muhamedovskih kuća i 600 žitelja, zatim ima 2 drvene džamije i oko 15 dućana. Od Varcar-Vakufa odstoji 2 sata, te je glavno mjesto istoimenog kotara. — Sokolac (Sokol), zapuštena tvrdjica pod Crnom gorom, blizu vrela rieke Plive. — Plievje, prediel oko rieke Plive, sastoji od više sela pravoslavnih. — Pecka, gornja i dolnja, pod Crnom gorom, sela pravoslavna sa 60 kuća i 2 popa. — Vrbljani, selo pravoslavno od 80 kuća, ima popa; ovdje je odžak begova Filipovića. — Medna, gornja i dolnja, selo pravoslavno, ima popa i 160 kuća. — Podražnica, selo pravoslavno od 60 kuća, ima popa. — Grzovo, selo pravoslavno od 12 kuća, ima popa i crkvu.

Lievno (Livno), važan grad na istoimenom polju (vidi stranu 22). Prostire se pod planinom Krugom na brdu, zvanom Crljenice, blizu izvora Bistrice, koj se zove Duman. Nutarnji grad ili tvrdjava providjena je s nekoliko slabih i napola razvaljenih kula, zatim bedemi, koji su takodjer prilično već razrušeni. Tuj stoje sami Muhamedovci, koji imaju do 100 kuća i 4 džamije. U samoj tvrdjavi nalazi se više topova i starinskoga oružja; od starih topova bijahu najveći: Krnjo i Zelenko, na kojih, pričahu, da je bilo napisano: „Tako ti svetog Luke. — Nedaj se u turske ruke!“ — U predgradjih prebivaju muz Muhamedovce i kršćani. Muhamedovci imaju tuj do 300 kuća i 6 džamija, katolici 214, a pravoslavni 140 kuća. Tik uz Lievno stoji na Gorici i katolički samostan zajedno sa župom, koja broji 2245 duša (u samom Lievnu 1542 duše). Katolici imaju i 2 škole: mužku

sa 63 djaka i žensku (62 učenice), kojom upravljaju opatice. Pravoslavni imaju takodjer svoju župu i pučku školu. Svega zajedno broji Lievno 6—7000 žitelja. Lievno je znamenito trgovačko mjesto, jer velik dio robe, što se iz Trsta i Dalmacije uvozi u Bosnu, prolazi kroz taj grad u sredinu zemlje (Spljet, Sinj, Prolog, Lievno). Lievno udaljeno je od Travnika 18—20, a od Sinja u Dalmaciji 7 sati.

U okolišu Lievanjskom nalaze mnogo starinskih grobova i novaca. Prije su dapače često izkapali i rimske napise. Mnogi s toga misle, da je tuj nekoč bila rimska vojnička naselbina, po imenu Haluno (?). Kad su se Hrvati ovdje naselili, osnovaše oni župu hlievanjsku, koja se u spomenicih 7.—11. vieka često spominje. Godine 892. za hrvatskoga kneza Mutimira bijaše tuj županom neki Zeliver (Zelliuero iupano Cleonie), a g. 1076. za kralja Zvonimira Dobrila (comes cleunensis). Kralj Koloman pokloni god. 1103. nadbiskupiji spljetskoj selo Sudumiricu (villam in Cleua Sudumirizam). Godine 1183. na spljetskom saboru podredjena bi parokija hlievanjska nadbiskupu spljetskomu (ut archiepiscopus spalatensis has habeat parochias: Clissam, Scalle, Zminam, Zettinam, totam Cleunam . . . . . .) — To isto potvrdi papa Kliment III. g. 1191. — U 14. vieku oko g. 1321. bijahu gospodari Lievna Mihovilići (filii Mihovilich de Clivuna), koji se zajedno sa ostalimi velmožami hrvatskimi i bosanskimi digoše na bana Mladena Šubića. Polovinom 14. vieka spade Lievno sa okolicom pod Bosnu. Godine 1400. pokloni bosanski kralj Stjepan Ostoja vojvodi i knezu spljetskomu Hrvoji i sinu mu Baoši svu župu i grad Lievno („grad hlivanjski i sa svom župom i s dohodci i s trgovinami, počamši z dola od Zavoda u ime Brda, Zabukovje, Sankoviće, Lučniće, Čihoviće i svu vrhovinu hlivanjsku“).

Žabljak, selo, kod kojeg izvire rieka istog imena. — Triglava, selo pod istoimenom planinom, gdje ima rudâ. — Lipa, selo katoličko, nad kojim se vide ostanci starinskog grada, a pod njim podor staroga samostana uz rieku Opatčicu. Na groblju sela Lipe ima na jednom grobu silan kamen, na kojem je napisano bosanskim pismom: „Ase leži Radivoj Kovacpoljanin iz Kovčić-polja.“ — Lištani, selo i župa katolička sa 1378 duša (u samom selu 237). Tuj blizu ima u šumi starinsko groblje, gdje su nadjena dva nagrobna kamena. Na jednom bijaše napisano: „S. Batum Mi, et Meis“; a na drugom: „Ilarus Cracus posuit sepulchrum Livoni filie defuncte annorum septem sibi et suis (?)“. — Vidoši, selo i župa katolička sa 2554 duša (u samom selu 114). — Čukljić, selo i župa katolička sa 1928 duša (u samom selu 110). — Ljubunčić, selo i župa katolička sa 1795 duša. — Šuica, selo sa 24 kuće i 177 žitelja, katolička župa, brojeća 516 duša. — Grabovica, selo kod Buškog blata, katolička župa sa 275 kuća i 2228 žitelja. Za Buško blato kažu, da je prije najveći dio toga polja bio pravo jezero, nu neka

kraljica da je dala načiniti nasip od juga k sjeveru, 2 sata dug i tim da je velik dio polja osušila. — Čelebić, Nuglušić, Sajković i Crni lug, sela i župe pravoslavne. — Radinčić, ruševina stare kule blizu vrelišta potoka Studbe; tuj ima latinski napis: „Suronis posteris." — Hum, ruševina starog grada na brdu Tribanju. — Bužanin-grad, podor na podnožju planine Tušnice. — Vašarovina, stara gradina sa mnogo rimskih starina; tuj je valjda bila rimska naselbina.

Grahovo polje ili Grahovo, predielje uz medju dalmatinsku (vidi stranu 22). Spomena su vriedna ova mjesta: Pašić-polje, Resenović i Tiškovac, sela i župe pravoslavne. — Bieli brieg (Bilibrig), Kadina bukva i Grab, raštela na medji dalmatinskoj. — Podoblaj, katolička kapelanija sa 500 duša.

Glamočko polje, Lievnu na sjeveru (vidi stranu 22). Znatnija su mjesta na ovom polju: Glamoč, varošica na briegu sa starinskim gradom i 1000 žitelja, većinom muhamedovaca. Ovi imaju 1 džamiju, a katolici župu, koja broji 231 dušu. Na brdu Radašliću vide se ruševine staroga samostana i crkve sv. Ilije. Ob osvojenju Glamoča pričaju Turci ovako: Bio je u gradu neki kršćanski kapetan, po imenu Žuna, koj je imao kćer. Ova se zaljubi u turskoga vojvodu, koj je obsiedao grad. Kad je otac joj sa većim dielom posade pošao na prvi dan uzkrsa u bližu crkvu, javi se kći bolestna, ostade kod kuće i pusti Turke u grad. Vojvoda turski smaknu posadu, razori crkvu, samostan i svu varoš izpod grada; djevojku pako uzme za ženu, te joj poslie smrti njezine postavi spomenik, kod kojega se muhamedovci i dan danas za većih svetaca Bogu mole. Glamoč spadaše od 7. stoljeća počam pod Hrvatsku, kasnije dodje pod vlast bosanskih vojvoda od porodice Klešića. Vojvoda Pavao Klešić predje na patarensku vjeru, zato mu kralj Stjepan Ostoja oduze zemlje njegove, nu već god. 1404. vrati mu jih sve, a osobito Glamoč ili Dlamoč. („Prizvasmo k sebi vojevodu Pavle Klešića i dasmo mu sve ono, što je njegovo bilo..... A vratismo mu njegov grad u Dlamoči i sve njegovo, što je u Dlamoči bilo"). — Prehodac, porušen grad 4 sata od Glamoča, iduć prema Kulin-Vakufu. — Glavice, selo, gdje se je na jednom kamenu čitao ovaj latinski napis:

J. O. M.
AEL. TITUS
EX PROTEC
TORE
V. L. S.

Rama, prostrana kotlina, kojom teče rieka Rama (vidi stranu 26). — Za hrvatskih kraljeva iz porodice Držislavovića bijaše ovaj prediel banovina pod imenom Podrama; kad je ugarski kralj Koloman postao i hrvatskim kraljem (1102), nazove se on već sliedeće godine (1103.) „dei gracia Hungariae, Dalmaciae, Chroaciae, Ramaeque rex“. Njegovi prvi nasljednici kano da su izgubili Ramu; nu već god. 1138. piše se Bela II. „rex Ramae“ i odsele ostade taj naslov ugarsko-hrvatskim kraljem. U kasnije vrieme služilo je ime Rama za cielu Bosnu; zato se u latinskih listinah i djelih često čita: „Rhama seu Bosnia“ i „Rama et Bosnia“. Premda je Rama krševita, ipak je prilično plodna žitom i voćem; u južnoj česti uspieva dapače i vinova loza. Naseljena je katolici i muhamedovci (begovi su veoma siromašni); pravoslavnih u njoj nema. Znatnija mjesta u njoj jesu ova: Prozor, ponajglavnije mjesto cieloga prediela; prostire se medju stisnutimi brežuljci više potoka, koji utiču u Dušnicu. Imade oko 160 kuća (6 katoličkih) i 1250 žitelja, ponajviše muhamedovaca, te 4 džamije. Žitelji se približuju govorom Hercegovcem (mjesto *k* izgovaraju na početku rieči *h*, a mjesto *t* veoma često *tj*). Nad Prozorom uzdiže se na veoma strmom briegu stari grad Studenac, ponajznatnije mjesto u staroj Rami. Podor toga grada sastoji od dvospratnoga tornja, u koj se po narodnoj predaji ulazi podzemnim putem. Prozor udaljen je od Travnika 12 sati. — Uzdo (Uzdol), selo i župa katolička sa 1045 duša, udaljen od Prozora 2 sata. — Varvara, selo pod planinom Dragušom; niže sela stoje kuće i džamija begova Kopčića. Varvara je nekoč bila varoš, gdje su se kopale zlatne i srebrene rude. — Proslap, selo i župa katolička, brojeća 3102 duše (u samom mjestu 436). — Šćit, mjesto četvrt sata od Proslapa udaljeno; ovdje se vide zidine staroga samostana franjevačkog. Samostan ovaj bio je više puta porobljen od hajduka; jedanput bje tu 6 fratara izsječeno. Osim razbojnika uznemirivali su fratre i Turci, što nemogući fratri više podnositi, dogovore se sa Stojanom Jankovićem, srdarom Kotarskim, te g. 1692. dodje Stojan s vojskom, pa sve fratre i stanovnike ciele Rame odvede sobom u Dalmaciju. Fratri se smjeste u Sinju, donesavši sobom čudotvornu sliku majke božje, a žitelji (preko 400 kuća) naseliše se po obližnjih selih. — Slatina, selo blizu ušća Rame u Neretvu; kažu, da tuj ima zlatne rude. — Trieščani, selo u dolnjoj Rami, katolička župa, brojeća 1082 duše (u samom selu 184).

3. Zvorničko okružje (sandžak).

Tuzla dolnja (Soli dolnje), oveća trgovačka varoš kraj rieke Jale u brdovitom predielu medju planinami Majevicom i Iljinicom. Kuća broji: 800 muhamedovskih, 180 pravoslavnih i 50 katoličkih; a žitelja 6000 (od toga 327 katolika). Muhamedovci imaju tuj 12 džamija, pravoslavni imaju vladiku (biskupa), koj upravlja eparhijom Zvorničkom, a katolici imaju svoju župu brojeću 2211 duša, i pučku školu. Tuzla dolnja glavno je mjesto Zvorničkog okružja, te bijaše dosele sielom viših oblasti. Žitelji se bave ponajviše trgovinom, vozeć u Brčki raznu robu, kanoti žito, goveda i t. d. U varoši stoji na pol razrušena tvrdja sa četiri tornja. Izvan grada nalaze se slanici t. j. slana vrela, iz kojih se voda vadi i sol vari. Slanici su ogradjeni i pokriti, a kraj njih stoje varionice, a i skladišta, kamo se dobivena sol sprema (sravni strane 37 i 124).

Okolica Tuzle bijaše u staro vrieme banovina pod imenom Soli. U 13. vieku (1273.) spominju se: Henrik ban de Wozora et de Sou, Jan ban de Sow et de Usora, Ernej ban de Wozora et de Sohu i t. d. U 14. vieku sjedini Stjepan I. Kotromanić Soli sa banovinom bosanskom, i odsele nazivahu se bani i kralji bosanski „ban (kralj) Bosni i Usori i Soli“ i t. d.

Tuzla gornja (Soli gornje), varoš 2 sata Dolnjoj Tuzli na iztoku, broji 150 kuća i 1280 žitelja, većinom muhamedovaca, te 3 džamije. I ovdje ima slanika, te se sol vari. — Morančani, selo i župa katolička, brojeća 1069 duša. — Breške, selo 2 sata Dolnjoj Tuzli na sjeveru, katolička župa sa 2607 duša (u samom mjestu 297). — Kiseljak, 2 sata od Dolnje Tuzle blizu sela Poljane. Ovamo dolaze mnogi bolestnici, da piju kiselu vodu. — Usina, selo katoličko, gdje ima izvor kisele vode. — Dragunja i Majevica, sela, gdje ima kisele vode i kamene soli (?), ali se nesmije vaditi. — Drienča, selo, gdje je prije bio slanik.

Brčki (Brčka, Brčko), znamenita trgovačka varoš, koja se sve više diže, leži na utoku Brke u Savu. Ona je glavnim gradom bosanske Posavine (u užem smislu); tuj se izvaža 125.000—150.000 metr. centi suhih šljiva, koje po ladjah, koje po kolih, a uvozi se opet sol za svu Bosnu. Brčki broji do 3000 žitelja svih triju zakona. Kuće su u varoši gradjene ponajvećma od opeka, te je po tom Brčki mnogo ljepši od ostalih bosanskih varoši. Turci imaju više džamija, pravoslavni svoju župu a i katolici imaju kapelaniju (brojeću u svem 526 duša). Od Tuzle dolnje udaljen je Brčki 10 sati. — Zovik

(gornji) selo i katolička župa, brojeća 872 duše. Blizu ovoga sela nalazi se veliko starinsko groblje; nu križe s toga groblja pokupio je Osman-beg Zaimović (Altomanović), te si je sagradio kulu. — Ulice, selo 3 sata Zoviku na sjevero-zapadu, katolička župa brojeća 1777 duša (u samom selu 229). — Gorice, selo 1½ sat Brčkomu na sjeveru, katolička kapelanija sa 728 duša (u samom selu 305). — Dubrave, selo i katolička župa sa 2749 duša (u samom selu 382). Katolici imaju ovdje i pučku školu. — Brka, varošica blizu istoimene rieke, ima jednu džamiju i 50 muhamedovskih kuća. — Raić, Brki na jugu, varošica sa 150 muhamedovskih i 40 pravoslavnih kuća. Muhamedovci imaju 2 džamije, a pravoslavni svoju župu. — Koraj, muhamedovsko selo od 100 kuća. — Teočak, muhamedovsko selo, gdje se dobri žrvnji kopaju. — Skakava, selo od 50 kuća; tuj je prije bio samostan franjevački. — Biela, varošica blizu Tinje, naseljena kršćani obojega obreda (pravoslavni imaju župu).

Bjelina (Bieljina), varoš na prostranoj i plodnoj ravnici, nazvanoj Orlovo polje. Žitelja broji preko 3000. Polovina tih jesu muhamedovski šljivari i obrtnici, a ostali pravoslavni trgovci i radnici. Muhamedovci imaju 5 džamija i 2 mejtefa; pravoslavni pako staru kapelicu i novu crkvu, zatim pučku školu sa 2 učitelja. U novije vrieme držala je turska vlada oveću posadu u toj varoši. Bjelina je znamenita trgovačka varoš, te trguje žitom i stokom. Već u staroj hrvatskoj kronici spominje se okoliš Bjeline pod imenom „Drinske župe“ (in Drina jupania juxta fluvium), ter se veli, da ju je kralj Seislav (Ciaslavus = Česlav?) podielio junačini Tjehomilu. U toj drinskoj župi bilo je mjesto: Civedino (Ciscono). Latinski original iste kronike spominje i samo mjesto Bjelina (Bellina), ter kaže, da je to mjesto dobilo svoje ime od pobjede, koju je kralj Bela (nepos Radaslavi regis) održao na ovom mjestu nad Ugri i Sriemci. Bjelina je znamenita i s bitke god. 1837., u kojoj je Vehidži-paša uhvatio Ali-pašu Vidaića. U Bjelini ima nov dvor Mahmut-paše Vidaića i jedan šanac, izkopan u vrieme Karagjorgjevo. Bjelina udaljena je od Tuzle 10, od Zvornika 7, a od Srbije 3 sata. — Janja, varošica kod rieke Janje, blizu Drine. Žitelja broji 1000—1200, i to većinom Muhamedovaca (malo pravoslavnih), koji se bave poljodielstvom. U varoši stoje 2 džamije, a na čaršiji ima do 20 dućana. Od Bjeline udaljena je Janja 2 sata. — Brezovo polje (Brizovo polje), varošica mala na Savi i skela, broji 1450 žitelja, većinom muhamedovaca, došavših iz Srbije. — Popovo, pravoslavno selo i župa, ima 80

kuća i crkvu. — Dragaljevac, pravoslavno selo od 130 kuća, na potoku Stupnju.

Zvornik, grad na lievoj obali Drine izpod Topčaginog-brda, kojemu se na sjeveru uzdiže Vratolom, a na jugu Mladjevac. Na iztočnom obronku Mladjevca stoji stara i prilično još sačuvana tvrdja, okružena dvojakim zidom. Gornji zid sagradiše Turci, a dolnji bje podignut još za austrijsko-turskih vojna. U tvrdji ima starinskih i razbitih topova razne vrsti. Varoš izpod grada nepravilno je sagradjena, ulice su izkrivudane i zlo taracane, a kuće su veoma siromašne i jednostavne. Ipak je pogled na grad krasan; napose je ugodno gledati, kako je Drina u uzkoj dolini poput pasa opasala brdo, na kojem stoji Zvornik.

Zvornik (tvrdja i varoš) zajedno sa selom Divićem, koje se smatra predgradjem njegovim, broji do 1300 kuća i 8000 žitelja. Žitelji su najvećim dielom muhamedovci i to spahije, balije (seljaci) i bakali (kramari); pravoslavnih ima nešto više od 100 kuća, a bave se trgovinom (10 kuća) i zanatom (čižmari, čohaši, pekari, tesari i t. d.) Židovskih porodica ima samo šest. Blizu Zvornika imaju pravoslavni samostan sv. Trojice. Zvornik je prije bio znamenita trgovačka varoš, kad je tuj bila skela; u strategijskom obziru važan je medjutim i sada, jer brani dolinu Drine, ter se može po tom smatrati ključem iztočnoj Bosni. Godine 1464. obsjede ga ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin, nu čuvši, da Sultan ide gradu u pomoć, vrati se kući. Godine 1668. prodre Ljudevit princip Badenski pod Leopoldom I. u Bosnu i osvoji Zvornik 25. listopada. Godine 1717. carski vojvoda Petraš obsjedne Zvornik, ali se rani u koljeno, pa neuspjevši nimalo, izgubi na bojnom polju 10.000 vojnika, a 300 živih pade u ruke pobjeditelja Ćuprilića, koj jih svekolike izsieče. Okolica Zvornika bogata je raznimi rudami (olovom, srebrom i t. d.) Udaljen je Zvornik od Tuzle dolnje 10, a od Vlasenice 8 sati. — Nova kasaba, malena varošica kod rieke Jadra, broji do 70 većinom muhamedovskih kuća. — Košutica i Margetić, sela po 8—13 kuća. — Skočić, selo na Drini, gdje bezi stoje. — Birač, predielje od 20 pravoslavnih sela. — Kušlat (Kuzlar), koji se u opisih tvrdim gradom naziva, jeste stiena, koja se prema utoku Jadra u Drinaču iz doline njegove vertikalno najmanje 80 m/ podiže. Izgleda kao piramida, uzahan je i kao priliepljen uz klanjac. Gore je koso poravnjen, te bijaše nekoč dvorcem ovjenčan, ali sad ima od njega još vrlo malo ostanaka; to su na sjevero-iztočnoj strani basamaci,

koji se jedva poznati mogu, zatim vrlo uzahna vrata, i još nešto malo zida na strani prema Jadru. Izmedju tih ruševina i uzvišene iztočne strane stiene ima sada mala džamija, i na sjevero-iztočnom kraju, koja stienu s obronkom veže, kućica dizdarova ili čuvara džamijskog. Na Kušlatu bilo bi liepo živjeti, jer je položaja divna i romantičnoga.

Šamac (Bala ili Gornja Azizie), varošica na Savi, osnovana god. 1863. turskom vladom, koja je tuj naselila muhamedovske izseljenike iz Srbije. Šamac ima ravne i široke ulice, koje teku uzporedo sa Savom, a kuće malene, u kojih može stanovati 5—6 duša. Kuća ima ukupno 350, a žitelja do 2000. Žitelji Šamački trguju mnogo sa susjednom Slavonijom, osobito s Babinom gredom. Na Savi ima tuj skela, isto tako i na Bosni. — Orašje (Dolnja Azizie), varoš na Savi, broji do 250 kuća. — Tolisa, selo i katolička župa blizu Save. U samom selu ima 1150 katolika, a ciela župa broji 5271 dušu. Žitelji toga sela veoma su radini i najimućniji u svoj Posavini. Tolisi na sjeveru stoji novi samostan franjevački, po imenu Rašćica. Samostan je prostran i liep, a isto tako i nova crkva uz samostan. Franjevci imaju tu glavni seminar za svoje klerike, zatim pučku školu, koju polazi 60—80 učenika. Sva okolica Tolise pripadaše od vajkada katoličkoj crkvi. Kad je naime god. 1244. ban Ninoslav bosanskoga biskupa nadario raznimi zemljami, podieli mu i ovaj prediel. U dotičnoj povelji (Theiner I. 299.) napisano je „Tolycha". U okolišu Tolise nalaze često rimskih napisa i drugih starina. — Vidovice, selo i katolička župa, brojeća 1091 dušu (u samom mjestu 675). — Domaljevac, selo katoličko i župa, brojeća 1537 duša (u Domaljevcu 1080.) Ovdje ima i pučka škola. — Tišina, selo i katolička župa sa 1315 duša (u Tišini 230). — Čobić-polje, Brvnik i Obudovac, velika sela pravoslavna, gdje župnici stoje.

Gradačac, grad na istoimenom potoku u liepoj ravnici, broji 36 kuća muhamedovskih, 60 pravoslavnih i 20 katoličkih, a žitelja ukupno 3—4000. Muhamedovci imaju 5 džamija, a katolici svoju župu, koja broji 913 duša. U varoši ima i grad poznatoga Usein-kapetana od Gradačca, koj je g. 1830. vodio Bošnjake na carevu vojsku. Grad Gradačac (Gračac) spominje se već u starijoj poviesti bosanskoj. God. 1461. darova ga kralj Stjepan Tomašević svojemu stricu Radivoju. Garevo (Garevac) selo i župa katolička, brojeća 1857 duša (493 u samom selu). — Modriča (Motrica), varoš kraj Bosne, u plodnoj ravnici, ima 160 muhamedovskih i 150 pravoslavnih kuća; zatim 3 džamije i pravoslavnu župu. Ovo mjesto bijaše znamenito

u bosanskoj poviesti, i to napose za ugarsko-bosanskih ratova godine 1382—1425. — Miloševac (Miloševo), pravoslavno selo kraj Bosne, broji oko 100 kuća; ovdje bijaše nekoč znamenit grad sa franjevačkim samostanom i crkvom sv. Nikole, u kojoj bje sahranjen ban Stjepan I. Kotromanić († 1353). — Tremošnjica (Tramošnjica), selo i župa katolička, brojeća 1855 žitelja (u samom selu 384). Katolici imaju ovdje i pučku školu. Turić i Dolnja mahala, oveća sela katolička. — Osječani, Koprivno, Skugrići i Žabar, sela pravoslavna, gdje stoje župnici.

Gračanica, varoš pol sata od Spreče, na rieci istoimenoj, broji 400 muhamedovskih i 60 pravoslavnih kuća, te preko 3000 žitelja. U varoši ima 6 džamija, zatim dobre toplice. — Soko, zapuštena tvrdja na istoimenom briegu kod rieke Gračanice; pod briegom ima 40 muhamedovskih kuća i 1 džamija, odstoji od Gračanice 1 sat. — Špionica, selo i katolička kapelanija sa 694 duša (u samom selu 370). — Srebrenik, tvrdja na istoimenom briegu, četvrt sata od Tinje; pod briegom ima 60 muhamedovskih kuća i 1 džamija. Srebrenik spominje se već god. 1333. Ove godine naime izdao je ovdje ban bosanski Stjepan Kotromanić Dubrovčanom povelju, kojom jim pokloni Rat, Ston i Prevlaku („Pisano u gradu Srebreniku"). Godine 1512. bijaše Srebrenik sa okolicom svojom banovina (banatus Zrebernik). — Škipovac, pravoslavno selo i župa.

Maglaj, varoš na desnoj obali rieke Bosne izpod planine Ozrena, leži u vele krasnu predielu, te se uzdiže na trijuh brežuljcih, koji su ogranci Ozrena. U varoši ima 200 muhamedovskih i 40 pravoslavnih kuća i preko 1500 žitelja. Pravoslavni imaju svoju župu, a muhamedovci 3 džamije, od kojih je jedna veoma stara i liepa. U Maglaju ima i stara tvrdja (grad), koju je god. 1789. Laudon zauzeo. — Kakmur, selo pravoslavno pod planinom Ozrenom, broji 40 kuća, te ima župnika. Ovdje je prije bio pravoslavni samostan. — Potočani, muhamedovsko selo sa 100 kuća i 2 džamije. — Smrdinj, Tekućica i Vasiljevci, pravoslavna sela i župe.

Vlasenica (Vlasenice, Vlasanica, Vlasinci, turski Birče), varošica u gorovitu i vodom siromašnu predielu, na iztoku potoku Tivči, broji 800—1000 žitelja, ponajviše muhamedovaca. Vlasenica udaljena je od Zvornika 8, od Sarajeva 16, a od Srebrenice 6 sati.

Srebrenica, varoš obkoljena naokolo planinami (Trebičeva planina), leži na malenom potoku Crvenici, koji utiče u Križevicu (ova se opet ulieva kod Mihaljevića u Drinu). Ulice su u varoši uzke

i veoma blatne. Na iztočnoj strani Srebrenice stoje dvie tvrdjavice, jedna je već prilično razvaljena, a druga je dobro sačuvana. Žitelja ima u varoši 2500, većinom muhamedovaca, koji se bave sadjenjem duhana. Nekoč su bani i kralji bosanski imali ovdje majdane srebra i zlata, a i Franjevci podigli su tuj prvi svoj samostan, po kojem je sva pokrajina bosanska dobila pridjevak: „srebrena" (argentina). Srebrenica udaljena je od Sarajeva 24, a od Zvornika 8 sati. Voda potoka Crvenice sadržaje u sebi veoma mnogo modre galice (12%), pa zato se nemože piti, a niti životinje nemogu u njoj živiti. — Ljubovija, 2 sata Srebrenici na sjeveru, tuj ima prevoz (skela) na Drini, koji posreduje promet medju Bosnom i Srbijom. — Palež, maleno selo od nekoliko kuća, Srebrenici na zapadu. — Osat, predielje od više sela.

4. Banjalučko okružje (sandžak).

Banjaluka ili Banja Luka, kako ju drugi pišu, po broju pučanstva treći je grad u svoj Bosni i Hercegovini. Stere se duž obala dolnjega Vrbasa od sjevera prema jugu, te sastoji, tako rekuć samo od jedne duge ulice, koja se dulji 1½ sat. Iza Banjaluke uzdiže se liepa planina Osmača ili Osmina. Ova varoš nije iz daleka tako liepa, kano Sarajevo, ali je zato ipak znamenita kao trgovačko mjesto. Sastoji od dolnje varoši (dolnjega šehera), od tvrdje i od gornje varoši (gornji šeher). Na sjeveru prostire se dolnja varoš; tuj živu kršćani obojega obreda, zatim nešto ciganskih i židovskih porodica. U dolnjoj varoši jesu i stanovi raznih konsula, zatim dvorovi pojedinih muhamedovskih porodica. Iza dolnjega varoša sliedi tvrdja, koja sastoji od stare tvrdjave, prilično jake i znatne, zatim od nekoliko uzahnih ulica, gdjeno stanuju većinom trgovci i obrtnici. Tvrdjavi na jugu širi se gornji grad ili turski šeher, koj se svršuje turskim grobljem. Kuće banjalučke sve su na jedan kat; nu mnoge su za posljednjih nemira ljuto postradale. Posred ulica ima blata do koljena; s kraja, kuda ljudi hodaju, kaldermano je malim kamenjem. Kažu, da je ta kalderma još od Kulina bana, dakle preko 700 godina stara. Na čaršiji t. j. na trgu ima mnogo (do 500) dućana, zbitih po iztočnom ukusu od dasaka. U takvom tiesnom dućanu sjedi trgovac čitav dan; pa ustaje riedko i onda, kada daje komu robu na prodaju, jer mu sva roba nestoji dalje, nego što rukom dosegnuti može.

Banjaluku ukrasuju 33 džamije, a od ovih je bila najveća Feradija, za koju su govorili, da je bila najljepša u svoj Bosni. Ovu

je džamiju oko god. 1576. sagradio Ferhad-paša. Potukav naime iste godine u bitci kod Radonje generala Eberharda Auersperga, pade u bitci sam Eberhard, a sin njegov Engelbert dopade turskoga sužanjstva. Da bi se robstva oslobodio, platiše njegovi rodjaci za njega ucjenu od 30.000 dukata, a tim novcem sagradi Ferhad-paša gore spomenutu džamiju. Za posljednjih nemira izgori medjutim krasna Feradija sasvim.

U Banjaluci ima u gornjem šeheru još i kupalište sa toplom vodom. Ovo su sumporne toplice, poznate po svoj prilici već starim Rimljanom. Diele se na dva odjela. Jedan odjel već je ruševina i tuj su nedavno našli do 600 komada rimskih novaca. Drugi je odjel nešto dalje (10 časova), te je prilično sačuvan. Ovo kupalište sastoji od okrugle, od kamenja sagradjene zgrade s kubetom, koja potiče valjda iz 6. vieka po Is., jer je iznutra svod na krst s oblimi lukovi, a to prilici romanskomu slogu srednjega vieka. Voda je u tom kupalištu čista i ugodno mlačna i do 1·3 $^{m}/$ duboka. Tlo je posuto malim kamenjem i prudjem. Klupâ neima u vodi nikakovih. Drvena zgrada, što je skopčana sa kupalištem, služi za stan turskomu najamniku i za prihodnike, ali ovi neplaćaju ništa za vodu, jer Turci kažu, da ono, što Bog i priroda za liek ljudem dade, svakomu bez plaće na korist služiti ima.

Žitelja ima u Banjaluci 14—15.000, najviše muhamedovaca, a najmanje katolika. Katolika ima 1196 duša. Dugo vremena nije smio katolički pop živjeti u gradu, nego je boravio u Rakovcu; tek godine 1860. ustroji se u Banjaluci katolička župa, a u novije vrieme nastaniše se tuj i milosrdne sestre, koje podučavaju mladež obojega spola. I grčko-iztočnjaci imaju svoju crkvu, župu i pučku školu.

Veoma je znamenita Banjaluka kao trgovačka varoš. Svojim liepim položajem na Vrbasu, upravo tamo, gdje ta rieka ulazi u nizinu, stoji ona kano glavno prometište izmedju nutarnje Bosne, Turske Hrvatske, austrijske Hrvatske i Slavonije. Iz Banjaluke vodi željeznica u Pounje (do Novoga i Dobrlina), dobra cesta spaja ju sa Posavinom i Slavonijom (Gradiškom), a druge dvie, nešto gore ceste spajaju ju sa Jajcem i Travnikom, pa tako i sa Sarajevom. Od Travnika je udaljena 18, od Kostajnice 16, a od Gradiške 8 sati. U Banjaluci se na pazaru ili sajmu kupuje i prodaje: žito, duhan, konji, rogata marha, svinje, roba za nošnju, platno, čoha, vuna i druge

stvari, kao lule, čaše od kositra, oružje, remenje i razna sitna roba.[1]) Na sajmu vidiš mnogo svieta iz varoši i obližnjih sela. Najviše ti ovdje udaraju u oči crvene kape od najtanje čohe, koje su neke kraće, a neke duže, ali sve vise poput prijašnjih serežanskih kapa. Bošnjaci sami zovu te kape hrvatke.

Neki tvrde, da je Banjaluka stajala već za Rimljana i da se je zvala Servitium; ali za to nema nikakovih dokaza. Nu uzmemo li na um krasan položaj te varoši na utoku dviju rieka: Crkvine i Vrbanje u Vrbas, i bogatstvo okolice toplimi mineralnimi vodami, raznimi rudami (željezom i stivom), te napokon i ostanke nekih zidina i velikih ploča na brdu Laušu, mogli bismo pristati uz one, koji kažu, da su za ovo mjesto i Rimljani već znali. Banjalučki grad ili tvrdja stoji nekako u sredini varoši, te je sazidan valjda još za bosanskih kraljeva. Koncem 15. vieka padne pod kralja Matiju Korvina; nu već god. 1528. ostavi ga gradski zapovjednik Andrija Radatović Turkom, nemogavši ga obraniti. Godine 1688. osvoji ga od Turaka Ludovik princip badenski, nu doskora pade s nova u turske ruke i zalud ga obsiedaše god. 1737. sa 7000 momaka herceg Hildburgshausen, kojega iste godine dne 4. kolovoza bosanski vezir Ali-paša, došavši tajno preko gora iz Podražice, na banjalučkom polju hametom potuče. Tu padoše generali Duvel i Mifling, a mnogi konjanici i pješaci nadjoše smrt u Vrbasu. Turci uzmu Austrijancem 12 topova, tri bombe, 2300 čadora, 15.000 buradi puščanoga praha i množinu raznoga oružja, te spominju rado još danas ovaj boj.

Spomenemo li još, da je Banjaluka rodno mjesto glasovitoga bosanskoga pisca i rodoljuba Ivana Frana Jukića (1818—1857.), to smo u kratko kazali, što je spomena vriedno o Banjaluci (Banjojluci).

Vrbanjica, mala muhamedovska varošica kraj Vrbanje, sa jednom džamijom, 1 sat od Banjaluke. — Lipovac, selo izpod istoimene planine, na medji Travanjskog i Banjalučkog sandžaka. Okoliš Lipovca pa sve do rieke Male Ukrine zapremaše u srednjem vieku župa Glaž.[2]) — Liplje, prediel i golemo pravoslavno selo, gdje je

1) Preko Vrbasa vode u Banjaluci 2 mosta, koji su 3000 m/ jedan od drugoga udaljeni. Jedan je most kod Sulejman-džamije, a drugi kod tvrdje.

2) Po sredovječnih spomenicih sterahu se 13.—16. vieka u sjev. Bosni izmedju Sane i Ukrine ove županije: Sanska, Vrbaška i Glažka. Tako se n. pr. god. 1285. spominje u listinah: „Radislaus, comes de Glaas, Vrbaz et Zana.“ Gdje je sanska i vrbaška župa bila, to pokazuje već samo ime; nu Glažku je župu nešto teže označiti. Glažka župa bila je Vrbasu na iztoku, i to izmedju Vrbasa, te izvora Male Ukrine i Velike Usore (t. j. naokolo rieke Vrbanje). U tom nas utvrdjuje opet sredovječan spomenik, gdje se veli, da je Grad Glaž (gdje je bila crkva sv. Nikole) na granici Usore (Galaas in metis Wzore). Vidi I. K. Tkalčića: Monumenta hist. episc. Zagrabien. T. II. pag. 91.,—

*

nekoč pravoslavni samostan bio. — Popovići, katolička kapelanija, broji 509 duša. — Slatina, ugodno mjesto, udaljeno 3 sata od Banjaluke, znamenito poradi rudnih vrela. Jedno je vrelo sumporno i toplo, te izvire na zaravanku, a drugo je kiseljasto vrelo, izvire nešto dalje od prvoga, te je mrzlo. — Trn, selo uz Vrbas, Banjaluci na sjeveru; mnogi tvrde, da je tuj nekoč stajao velik grad, valjda današnja Banjaluka, i da je taj grad brojio 1200 kuća. — Petričevac, seoce pol sata udaljeno od Banjaluke; tuj je župa katolička i residencija fratara, koji si grade samostan. Župa katolička broji 2233 duše (u samom mjestu 160). — Broncenjak (Bronceni Majdan), varošica muhamedovska na Gomionici, 4 sata od Banjaluke prema zapadu udaljena. — Gomionica, selo pravoslavno i katoličko na istoimenoj rieci. Ovdje imaju pravoslavni samostan, u kojem živi 4 do 5 kaludjera. Crkva uz samostan sagradjena je u gotskom slogu, malena je ali čvrsta. — Sratinska (Stratinska), župa katolička, brojeća 655 duša — Timar, selo pravoslavno od 700 kuća; okolica je bogata raznimi rudami. — Ivanjska, liepo predielje kršćansko od 200 kuća (150 katol., 50 pravoslav.), nasadjeno svakojakim voćem i ponešto vinovom lozom. Na jednom brdašcu, urešenom visokimi hrastovi, stoji liepa kuća katoličkoga župnika (prije residencija fratarska) i drvena kapela, a na drugom brdu stoje još zidine porušenoga Ivangrada. Župa Ivanjska broji 2100 duša (u samom mjestu 240). — Zvečaj, podor staroga grada, gdje je bio samostan franjevački; leži na rieci Krupi 4 sata od Banjaluke prema Jajcu. Ovaj grad pripadaše nekoč vojevodi i hercegu Hrvoji, koji je god. 1404. odavle pisao Dubrovčanom, da će zajedno s njimi „biti suprotiva kralju (Stjepanu) Ostoji“. Godine 1419. opet izdade u ovom gradu kralj Stjepan Ostojić Dubrovčanom povelju, kojom jim potvrdi sve stare povlastice. — Zmijanje, predielje sastojeće od više pravoslavnih sela.

Godine 1446. darova bosanski kralj Stjepan Toma knezovom Pavlu, Marku i Jurju, sinovom vojvode Ivaniša Dragišića, kraj drugih prediela još i neke krajeve u župi Glažkoj. U darovnici se kaže; „i u Glažu grad Glaški i podanj Srida varoš, i selo Podgradje, Batun, Plitnane, Batar, Vrana,* Sćabnica, Gvoznica, Crinov potok, Toponice, Pribinovci, Dobro polje, Pričišnica, Bolesavac, Tvrdi, Lazarići, Poctinje, Dubnici, Kožuhi, Gradišće, Popovac,* Mačak, Radočajnik, Trsteno, Črišnjevac, Dragi Družac, Riljevac, Tetumija, varoš i selo Lipovac,* Rakovac,* Stubaja, Gradišće, Gmići i Uskoplju . . . . Zviezdicom označena mjesta našao sam u okolišu rieke Vrbanje.

Gradiška bosanska, (stranci ju zovu Berbir), varoš na utoku Vrbaske u Savu, u liepoj ravnici naprama slavonskoj Gradiški, ima staru tvrdjicu, koju je god. 1789. Laudon uzeo, i skelu na Savi. Gradiška broji 300 muhamedovskih i 200 (katoličkih i pravoslavnih) kuća, te preko 1700 žitelja. Udaljena je od Banjaluke 8 sati. Katolici imaju tuj župu, brojeću 1151 dušu (u samoj varoši 323) i pučku školu. — Laktaši, mjesto izmedju Gradiške i Banjaluke, imade dobre toplice. — Kobaš, selo i skela na Savi. — Prnjavor, varošica od 100 muhamedovskih i 20 pravoslavnih kuća. Muhamedovci imaju 1 džamiju, a pravoslavni svoju župu. — Ilova i Drenova, velika sela pravoslavna u žitorodnoj okolici.

Tešanj, varoš pod Crnim vrhom, na izvoru Tešanjske rieke, koja utiče u Usoru. Varoš sama leži prilično visoko. Iz doline podiže se sa juga stienovit, a osobito sa iztoka vrlo strm brieg, a na njem stoji „Stari grad“, prilično još sačuvan. Varoš sama broji do 500 kuća, i to 350 muhamedovskih i 150 pravoslavnih, te do 3000 žitelja. Muhamedovci imaju 5 džamija, a pravoslavni župu (i valjda pučku školu). Tešanj je znamenito mjesto za žitnu trgovinu u Posavini. U staro vrieme bijaše Tešanj glavno mjesto banovine Usore, koja se prostiraše uz istoimenu rieku izmedju Bosne i Ukrine sve do Save. U starom gradu nad današnjom varoši stolovahu banovi usorski. Godine 1461. pokloni kralj Stjepan Tomašević svojemu stricu Radivoju medju inim i „grad Tešanj na Usori.“ Kad je princip Eugen god. 1697. provalio u Bosnu, pucao je dne 1. studenoga sa tri mjesta na grad Tešanj („Den 30. October ward Rasttag gehalten, der Obrist Kiba aber mit 300 Teutsche, etlich 100 Husaren, einen Artillerie-Hauptmann und Ingenieur das Schloss Teschen zu recognosciren und bloquiren commendiret. Den 1. November gegen Abend hat man bereits von 3 Hügeln aus den Stücken und Pöhlern das Schloss zu beschiessen angefangen, und die Palisaden mit Feuer angesteckt, wodurch nicht nur ander Tags der äusserste Ort sammt den Schantzen, sondern auch das Schloss selbsten eingeäschert worden“).

Banovina Usora spominje se kao i susjedna banovina Soli već god. 1273. Sterala se po prilici od današnjega Žepča do Dobora. Godine 1399. izdade Stjepan Ostoja povelju „na Usori va slavnoj našoj vojsci na Lišnici (Lješnica, potok Žepču na sjeveru).“ Da je i Dobor na Bosnu spadao, svjedoči ugarski ljetopisac J. Thwrocz, kad veli: „castrum Dobor denominatum, in Bosnae partibus, quae Uzora vocitantur, situatum.“

Doboj, varoš na Bosni na onom mjestu, gdje u Bosnu s jedne strane pritiče Spreča, a s druge Usora. Doboj ima nešto više od

150 muhamedovskih kuća i 3 džamije, te 1400 stanovnika. Više varoši uzdiže se na briegu stari grad, nekoč znamenit za obranu doline rieke Bosne (Eugen Savojski 1697., gjeneral Petraš 1717.), a danas prilično već razvaljen. Udaljen je Doboj od Tešnja 3 sata, od Foče 3 sata, od Broda 11 sati. — Vrućica, Crni vrh, Matina, Siva stiena i Liskovica, sela i znatna mjesta poradi kiseljaka. — Žabljak, selo i župa katolička, brojeća 627 žitelja. — Komušina, župa katolička sa 396 duša (u samom selu 128). — Bežlja, katolička kapelanija, brojeća 329 duša. — Osova, oveća katolička župa sa 2706 žitelja (u samom selu 294). — Radunice, katolička kapelanija sa 882 duše. — Sivša, katolička župa brojeća 1877 duša (u samom selu 364).

Žepče, varoš u nešto neprijatnoj ravnici kraj obale (lieve) Bosne, broji do 200 muhamedovskih i 100 kršćanskih (pravoslavnih i katoličkih) kuća, te 1800 stanovnika. Iznad varoši stoji zapuštena tvrdja. Muhamedovci imaju 3 džamije. Žitelji se u obće bave poljodieljstvom, vrtljarstvom i stočarstvom. Udaljeno je Žepče od Tešnja 5, a od Doboja 10 sati. — Ponievo, selo i katolička župa sa 1733 duše. — Novi šer (šeher), mala varošica na južnoj strani planine Crnog vrha, ima 150 muhamedovskih kuća i 2 džamije; a udaljena je od Tešnja 2 sata. — Orahovica i Bistrica, sela i znatna mjesta poradi Kiseljaka.

Derventa (Derbend), varoš u liepoj ravnici kod rieke Ukrine, u koju se ovdje blizu salievaju pritoci Živanjska i Markovac. Varoš je ta veoma nečista, te broji 200 muhamedovskih, 80 katoličkih, i nešto pravoslavnih kuća. Žitelja bit će u njoj 2200. U Derventi bijaše prije i stara tvrdja, nu ta je sada sasvim razvaljena. Muhamedovci imaju 3 džamije, katolici svoju župu, brojeću 1222 duše (u samoj varoši 340) i pučku školu za djevojke, gdjeno uče opatice; pravoslavni napokon imaju novu crkvu i župu. Derventa udaljena je od Broda 4, a od Sarajeva 42 sata. — Kotorsko, mala varošica kod Bosne, ima 50 muhamedovskih kuća i 1 džamiju. — Velika, selo kod rieke Veličanke, ima 30 muhamedovskih kuća i 1 džamiju. — Odžak, varošica od 40 muhamedovskih kuća i 1 džamije; poznata s ustanka, što ga god. 1834. pokrenu pop Jovica. — Dubočac, varošica kod Save, broji 100 muhamedovskih kuća i 2 džamije; osim toga ima ovdje nešto katolika i pravoslavnih. Blizu varošice ima jedan grobni kamen, kojemu je na čelu urezan križ, sa strane pako napisano je ovo: „Fra Andria Dobočanin minister

Provincie bosanske ovi bilig stavi materi svojoj kćeri hadžie Stipana Margaritića, a ženi Ilije Šipraćića na 1684.“ — Brod bosanski, varošica na Savi naprani Brodu slavonskom, ima do 2000 žitelja, ponajvećma muhamedovaca. Muhamedovci imaju 2 džamije, a katolici malu kapelicu i kapelaniju sa 1300 duša (u samoj varoši 78). Kod Broda je znatna skela na Savi, kojom se posreduje promet medju Slavonijom i Bosnom. Brod je još znamenit kao točka, s koje su vojske i trgovci ulazili u sredinu Bosne: u Sarajevo i Travnik. — Foča, oveće selo sa 2000 žitelja; katolici imaju ovdje školu i župu, koja broji 2058 duša (u samoj Foči 436). Foča je udaljena od Dervente 4, a od Maglaja 8 sati. — Potočani, selo i katolička župa sa školom. Katolička župa broji 2079 duša (u samom selu 233). — Koratje, selo i župa katolička, brojeća 938 duša (u Koratju 251). — Žeravac, selo i katolička župa, koja ima 1666 duša (u samom mjestu 273). — Dubica gornja, selo i katolička župa sa 2409 duša (u samom mjestu 482). — Svilaj dolnji, selo i katolička župa, brojeća 1411 duša (u Svilaju 476). — Plehan, selo izmedju Dervente i Kotorskoga. Ovdje su u novije vrieme podigli Franjevci nov samostan. U Plehanu ima i katolička župa, brojeća 2137 duša (u samom mjestu 105). — Dobor, razvaline znamenitog nekoč grada na rieci Bosni. Ovo je mjesto služilo kao zaklonište hrvatskim velikašem, kad su koncem 14. vieka ustali bili proti kralju Sigismundu i ženi mu Mariji. Bivši naime razbiti u svojoj domovini, krenuše preko Save do Dobora, da pomoćju bosanskoga kralja Stjepana Dabiše i bosanskih velmoža odole kralju Sigismundu. Najznatniji od hrvatskih plemića bijahu: ban Ivan Horvat i biskup zagrebački Pavao Horvat, i mnogi drugi. Začuv medjutim Sigismund, kako su Horvati utekli u Bosnu i u Doboru se učvrstili, krenu on 1394 preko Save, zauze i spali Dobor, a Ivana Horvata i mnoge druge velikaše uhvati. Drugi put dodje Sigismund pod Dobor g. 1408. Ovaj put krenu sa 60.000 momaka na bosanskoga kraja Tvrtka Tvrtkovića. Sigismund osvoji Dobor, potuče bosansku vojsku, te uhvati samoga kralja i 126 odličnijih velmoža. Velmožam dade glave odrubiti i tjelesa jim u Bosnu pobacati; Tvrtka Tvrtkovića odvede sobom u Budim, a bosanskim kraljem učini Stjepana Ostoju. — Vučjak, onizka gora, glasovita zbog hajduka Kike i Zelića, koji su tui 12 godina hajdukovali.

II. Turska Hrvatska.

Bihaćko okružje (sandžak).

Bihać ili kako ga obično krajišnici zovu „Bišće" (u staro doba Byhig, Bych, Bichich, Bihag, Vyhych, Bywhegh, a staronjemački Wichitsch), prostire se na Uni blizu hrvatske medje, te je od raštela Zavalja udaljen jedva uru hoda. Divan li je pogled na starodavni Bihać i na njegovu okolicu sa visočine Zavaljske. Uz rieku Unu, koja si je u gornjem teku utrla put kroz strme i kamenite obronke gorske, otvara se tek pred Bišćem izmedju ogranaka planine Plješivice sa sjeverne, a gore Risovca s južne strane oveliko polje, koje je osobito pitomo i plodno. Otvoreno to polje stere se uzduž obih obala Une prema Izačiću i Krupi, ter se zatvara ogranci gore Grabeža pravcem prema Krupi.

Grad ili tvrdja Bihać stoji na lievoj obali Une, reć bi na otoku, jer je sa zapadne strane izkopan jarak pred gradom, koj se niže grada sastaje sa glavnom riekom. Pred gradom prostire se na lievoj i desnoj obali Une pod brdom Benakovcem dolnja varoš, mnogo veća i prostranija od tvrdjave. Jedan dio varoši nalazi se na južnoj strani grada na posebnom otoku u Uni. Bihać je od davnih vremena utvrdjen i opasan debelim zidom, koj se je medjutim počeo osipati, osobito prama zapadu i sjeveru, gdje je mjestimice već i razvaljen. Južna strana grada prema Ripču odieljena je od grada posebnim zidom, a unutar te pregrade sagradjena je kasarna (kršlja) za 2000 vojnika. U grad se ulazi kroz troja vrata. Ona vrata prema sjeveru na hrvatskoj strani zovu se njemačka vrata, možda zato, što su neko vrieme u starinskoj kuli tik ovih vrata stanovali njemački vojnici (deutsche Knechte). Na iztočnoj dolnjoj strani grada nalaze se Zelena vrata, a nekoč se je čitav taj gradski prediel zvao Zelengradom. Prama Uni napokon prolazi se kroz dva zida na Unska vrata. Mostovi, što no preko jarka spajaju grad sa varoši, na trih su strana posve primitivni i od drva sagradjeni; sasvim je takav i poveći most na glavnoj rieci Uni, samo ovaj potonji ima s obih strana daščene kolibe za dućane.

Osim nekoliko bilo starih bilo javnih zgrada sve su kuće ili drvene ili od pletera, a podignute su na stupovih, tako da su odozdo razi zemlje staje za goveda i konje. Sve su kuće zamuljene i blatne, neuredne i trošne, ter pružaju u istinu sliku turske varoši. Kršćanske kuće imaju otvoreno dvorište, a turske se zatvaraju golemom

kapijom od dasaka. U tvrdji prema zapadu kod gradskoga platna podignuta bje u novije vrieme ovelika, kat visoka zgrada za konak, u kojem stanovaše glavar bihaćkoga okružja. Od starijih, spomena vriednih zgrada stoji jošte naprama zelenim vratima stara crkva sv. Antuna, sazidana u gotskom slogu od tesana četverouglastoga kamenja. Turci pretvoriše ju u džamiju, podignuvši pred kakovih petnaest godina mjesto staroga zvonika novu munaru. Do crkve sv. Antuna, koja je nekoč bila valjda župnom, dočim su Franjevci imali crkvu posvećenu Bogorodici, ima odvojeno nekoliko koraka starinska zidana zgrada, sada magazin, a to će po svoj prilici biti ostanci nekadanjega samostana ili Pavlinskoga (bieli fratri) ili franjevačkoga, koja se oba u starom Bihaću spominju. Stara tvrdja stajala je gotovo usred grada, ali ju je za bune krajiške razorio Omer-paša, te danas znadu jedva za njezine podrtine. Frankopanski grad, kažu, da je bio sada još postojeći kaštel kraj njemačkih vrata, koj opominje gledaoca svojom ogradom i kulami na sredovječne gradove (zamke).

Stanovnika broji Bihać sa predgradji jamačno više od 4000, po vjeri samih muhamedovaca, izuzev 300 kršćana (medju njimi 104 katolika). Muhamedovci imaju u gradu i varoši 13 džamija, uz koje se steru groblja. Pravoslavni imaju svoju župu. Katolički župnik za Bihać prebivao je do najnovijeg vremena na brdu Križu kod sela Žegara, koje je medjutim za posljednjih nemira posvema izgorilo. Katolička župa postoji valjda već od davnih vremena, te broji 1759 duša. Katolici imaju i pučku školu sa 50 učenika. Žitelji Bihaćki bave se trgovinom i ratarstvom. Trgovina u Bišću na čaršiji i u dućanih na mostu nije baš znamenita, ali je zato do nedavna bila živahna trgovina stokom i žitom kod hrvatskog raštela Maljevca, gdje se svakog ponedeljka drži sajam. Ipak ima u novije vrieme i u Bišću trgovaca, koji su u izravnoj svezi sa Bečom i Trstom. Za trgovinu i promet služi Bišćanom valjana cesta do Zavalja, zatim cesta uredjena god. 1865. na desnoj obali Une, vodeća put Ostrožca i Krupe do Novoga. Osim ovih ima i drugih cesta do Jajca i Banjaluke.

Bihać je star grad. Kažu, da ga je kralj Bela IV., pobjegav pred Tatari u Hrvatsku, učinio slobodnim i kraljevskim gradom. U istinu stanovali su kasnije u tom gradu kraljevi namjestnici: banovi i banovci (vicebani); isto tako bilo je u gradu Bišću i kraljevsko prizivno sudište. Oko Bišća sterale su se tada stare hrvatske plemenske župe: Humska uzduž Une kod Ripča i Bišća, Neblujska južno-iztočno od Bišća, Cazinska na zavoju Une, Pašćenička (Pset) nedaleko Krupe pod Grmeč-planinom, Poljička po Bilajskom i Bravskom polju i t. d. Zemlje pako naokolo Bišća imale su

poglavito dvie hrvatske porodice: Gorički knezovi, prozvani kasnije po gradu Blagaju na Sani Blagajskimi, i knezovi Gusići (Karlovići).

Za 25-godišnjega prevrata u Hrvatskoj poslie smrti kralja Ljudevita (1382.) bijaše Bihać ratnim pozorištem više puta. Još kralj Ljudevit Veliki desio se je g. 1345. u Bihaću 18 dana, kad je krenuo, da svlada hrvatske oligarhe. Ovdje je on tada držao sabor i ostavio posadu u gradu. Poslie smrti njegove, za borbe medju pristaši Sigismundovimi i Ladislavljevimi prodre poznati Hrvoja sve do Bišća. On naime osvoji god. 1398. sansku i dubičku župu, porobi Zrinskoga i prikuči se Bihaću. Kasnije pošalje Sigismund svoga bana Pavla od Bešlinca na hrvatske ustaše, nu ovi uhvate bana blizu Bišća i pošalju ga u zatvor (1403), a Hrvoja navali na Bihać i osvoji taj kraljevski grad. Nu već dvie godine kasnije (1405.) oduze mu ga opet ban Pavao Bešlinac, koji bje u to iz zatvora izpušten.

Godine 1434. pokloni kralj Sigismund grad Bihać sa Ripčem, gradom Čovkom, Rmanjom, Labom, Ostrvicom (za koje veli, da su „in nostro regno Croatiae") knezu Stjepanu Frankopanu, sinu bana Nikole, i to u ime nagrade za pomoć, što mu bješe Stjepan dao, kad je ratovao u Italiji. Frankopani državahu taj grad do god. 1490. Kad su pako po smrti Matije Korvina Frankopani pristajali uz Maksimilijana proti kralju Vladislavu, pošalje ovaj bana Ladislava Egervara, koji god. 1491. oduze Bihać Frankopanom. Nu poslie pomirbe Vladislava sa Maksimilijanom (7. studena 1491.) zadobiše Frankopani opet Bihać. Po Beatrici Frankopanovoj zapade Bihać Ivana Korvina, koji je češće u ovom gradu boravio. Iza Korvina vladaše tuj Juraj Braniborski, drugi muž Beatricin; a zatim uzeše Frankopani Bihać opet pod svoju upravu.

Godine 1512. spominje se Bihać već kao mjesto, koje bi se utvrditi imalo. Godine 1527. moli hrvatski sabor na Cetinu kralja Ferdinanda, da bi Bihać posadom obskrbio. I u istinu spremi Jurišić vojsku u Bihać, koj postade važnom točkom na obranbenoj liniji za gornju Hrvatsku, osobito od onoga časa, kad je Jajce palo u turske ruke. U Bihaću bijaše odsele stalna posada od 400 momaka, a gradom zapoviedaše kapetan. Prvi kapetan bijaše Erazmus de Turna, a za njim Hrvat Petar Keglević, ban hrvatski, sve do god. 1538.

Dne 19. lipnja 1592. pade Bihać u turske ruke. Kapetan naime gradski, Josip barun Lamberg predade ga Hasan-paši, premda bi se bio još obraniti mogao. Turci izsjeku tom zgodom do 2000 kršćana, a 800 djece odvedu u roblje. Ostali se žitelji ili poturče ili izsele u sjevernu Hrvatsku (svi Bišćani u Hrvatskoj dodjoše iz bihaćkoga okoliša). Ripač pade već godinu dana prije u turske ruke (1491). — Kasnije kušahu naši više puta, da Bihać opet Turkom oduzmu (Lenković 1594., Adam grof Baćan 1697.), ali svi pokusi ostadoše do najnovijega vremena posvema jalovi.

Izačić, mali gradić preko Une; g. 1836. bje od austrijskog generala Waldstädtena upaljen, nu kasnije sagradiše na novo pod njim do 100 muhamedovskih kuća. Iz Izačića potekla je glasovita porodica hrvatska Izačića. Godine 1537. dobio je taj grad prvi put posadu,

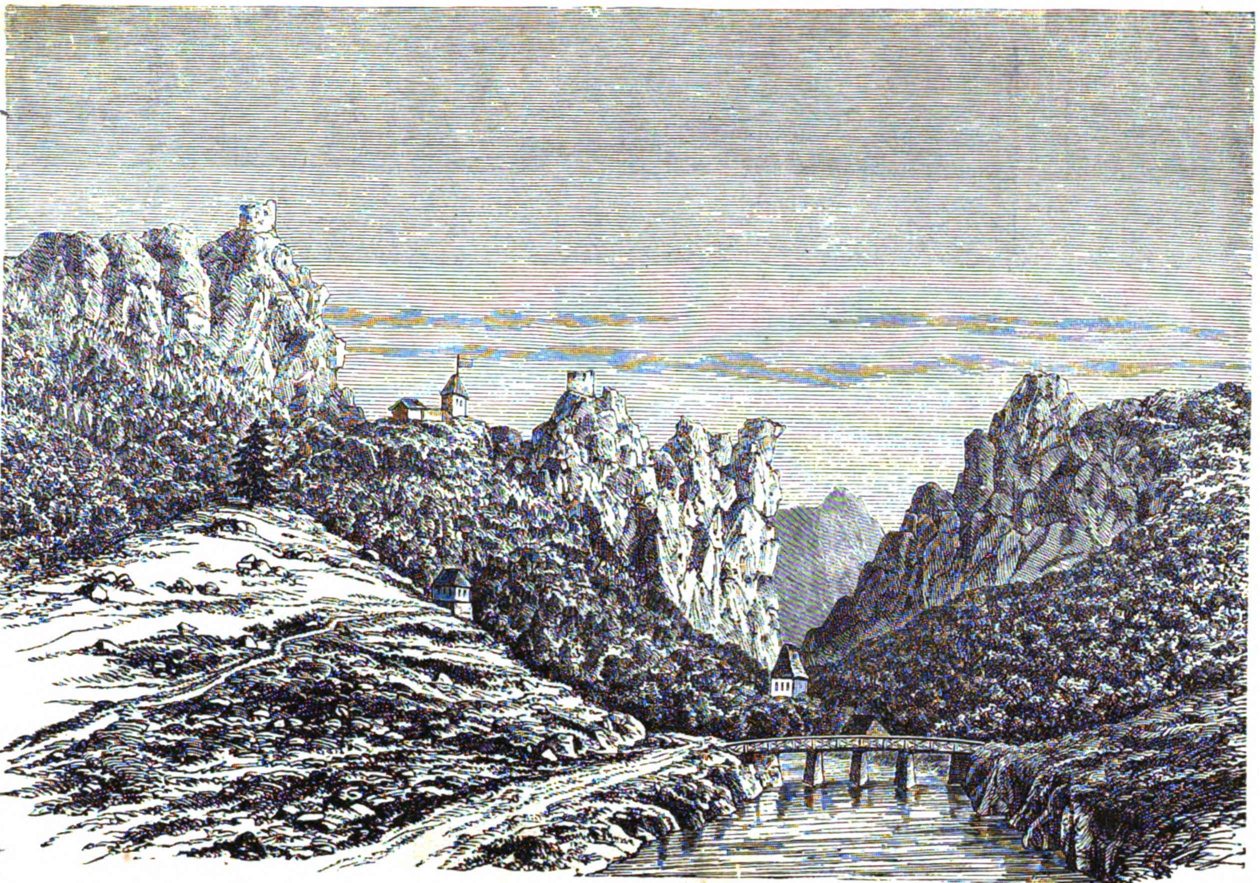
da ga brani od Turaka. — Brekovica, gradić preko Une, koji pripadaše obitelji Kobasića sve do smrti Ivana Kobasića g. 1580. — Turia, takodjer star gradić. — Mutnik (u prijašnje vrieme Mutnica), grad blizu istoimenog potoka, bijaše nekoč svojina krbavskih knezova. Ban hrvatski Ivan Karlović dade ga god. 1509. svojemu šuri Nikoli Zrinskomu, a ovaj ga opet ustupi 1551. plemiću Ivanu Hojsiću, da mu naplati nekakav dug. — Tržac, grad uz Koranu na medji bosansko-hrvatskoj. Ovaj grad pripadaše zajedno sa drežničkom županom već od 13. vieka pod uglednu porodicu Frankopana. Kod diobe Frankopanskih zemalja g. 1449. dobi Tržac Bartol Frankopan. Ovaj osnuje „tržačku lozu" Frankopana, koji su taj grad posjedovali i branili od Turaka sve do god. 1580. — Sokolac i Ripač, gradići na desnoj strani Une, pod njimi su muhamedovska sela. Ovi su gradići stari i razvaljeni. — Japra, rieka i predielje pravoslavno, bogato raznimi rudami.

Ostrožac. varoš s tvrdjavom na lievoj obali Une. Žitelji su sami muhamedovci, kuća broji 300, stanovnika 2100 i 4 džamije. Udaljen je Ostrožac od Bihaća 8 sati. U staro vrieme pripadaše Ostrožac hrvatskim knezovom Babonićem, dok ga g. 1577. neosvoje Turci. God. 1661. popali i oplačka ga Petar Zrinski, ali ga opet sagradiše. — Cazin, oveća varoš sa zapuštenom tvrdjom Ostrožcu na sjeveru, broji do 400 kuća i 3000 žitelja. U novije je vrieme Cazin znamenit poradi žitne trgovine i majdana gvoždja. Cazin bijaše nekoč svojina biskupa Kninskoga, a kasnije knezova Blagajskih ili Babonića. Godine 1576. pade po prvi put u turske ruke. Dvie godine zatim, naime 1578., potuče doduše Juraj Kevenhüller Turke i otme Cazin, nu pošto vojska s bolesti postrada, ostavi on grad opet Turkom. — Biela Stiena (Stiena), tvrdjavica preko Une izpod Čelar-planine, pripadaše nekoč Vranskomu prioru, a god, 1575. bje od Turaka zauzeta. — Sturlić, gradić blizu Korane na hrvatsko-bosanskoj medji. — Todorovo, gradić izpod sjevernih ogranaka Cazinskog bila; god. 1696. oduzme ga Turkom grof Adam Baćan, ali jim bje opet povraćen mirom karlovačkim god. 1699. — Peći, gradić izdod Pećke gore, u kojem gospodovahu najprvo Ivkovići, a kasnije knezovi Blagajski (Babonići). — Kladuša Velika, grad izmedju potoka Ruševice i Kladušnice. Ponajprije pripadaše Kladuša V. porodici Ivkovića, g. 1460. dopade pako kneza Martina Frankopana. Nekoč bijaše u Kladuši i katolička župa sv. Martina (1334.—1501.) — Kladuša Mala, gradić tik potoka Kladušnice. Njom gospodo-

vahu najprije Ivkovići, god. 1470. zapade ona bana Ivana Tuza od Laka, a kasnije dodje u ruke slunjskoj lozi Frankopana (Jurju i sinu mu Franji). I u Kladuši Maloj bijaše katolička župa sv. Križa (1334.—1501.) — Podzvizd, gradić Maloj Kladuši na sjeveru, zvao se je prije Kreščić, te pripadaše istoimenoj porodici Kreščića, koji ga sagradiše god. 1456. dozvolom kralja Ladislava za obranu od bjesnoće turske i domaćih tirana. I ovdje bijaše katolička župa sv. Martina (1501.) — Hresna ili Hresnik, podor staroga grada na rieci Glinici, nekoč katolička župa sv. Ivana. Hresnik je zavičaj porodice Križanića, od koje je potekao glasoviti Sveslovjen, pop Juraj Križanić.

Krupa, varoš sa tvrdjom na desnoj obali Une pod Lipsan-planinom. Broji preko 200 muhamedovskih kuća i 1300—1500 žitelja, te ima 3 džamije. Kod Krupe ima na Uni dobar most od drva. Krupa bijaše nekoč svojina krbavskih knezova sve do bana Ivana Karlovića. Godine 1565. pade Krupa u turske ruke i to krivnjom generala Herbarta Auersperga, pošto on nedodje u pomoć hrabromu Pavlu Bakiću, koji je sa 23 haramije (hrvatskih vojnika) punih 25 dana suzbijao turske navale. Krupa je udaljena od Bihaća 6 sati. — Otoka, selo sa obih strana rieke Une, ima do 200 kuća i staru tvrdjicu. — Jezerski (Jezersko), gradić preko Une na istoimenom potoku, pripadaše nekoč knezovom Babonićem. — Bužim, gradić i selo Jezerskomu na sjevero-zapadu, bijaše nekoč svojina knezova Babonića, kasnije ga posjedovaše grof Petar Keglević, a god. 1576. pade sa susjednimi gradovi u turske ruke. — Čaglica, pripadaše porodici Ivkovića, god. 1501. spominje se ovdje katolička župa sv. Križa. -- Vranograč, gradić izpod Vranogračkog brda blizu Glinice. Ovaj gradić podigoše godine 1456. dozvolom kralja Ladislava plemići Kreščići za obranu od bjesnoće turske i od domaćih tirana. U 16. vieku osvoje ga Turci. Godine 1696. zauze ga Adam Baćan, ali mirom karlovačkim (1699.) pade na novo pod vlast tursku.

Petrovac, varoš na liepoj ravnici istoga imena, ima na pol razrušenu tvrdju. Broji 1400—1800 žitelja (muhamedovaca i pravoslavnih), zatim 2 džamije i pravoslavnu župu. Svakoga četvrtka jesu u Petrovcu veliki sajmovi, gdje se prodaje mnogo goveda i žita. Petrovac udaljen je od Bihaća $10\frac{1}{2}$ sata. — Unac, liepo i plodno predielje pravoslavno, koje natapa rieka Unac. Ovdje je selo Drvar, udaljeno od Petrovca $5\frac{1}{2}$ sata. — Rmanja (Hrmanja), zapušten samostan pravoslavni na utoku Unca u Unu. — Trubar i Lisičjak,

Ključ.

mjesta na medji bosansko-dalmatinskoj. Kulen-Vakuf, varoš na otoku, koj načinja Una, imade tvrdju, pod kojom bjehu god. 1737. Austrijanci hametom potučeni. Kulen-Vakuf ima preko 200 kuća i 2 džamije, te do 1400 žitelja. Od medje dalmatinske udaljen je $^1/_2$, od Bihaća 6, a od Ključa 12 sati. Sva zemlja naokolo Kulen-Vakufa pripada begom Kulenovićem, koji ovdje broje do 40 odžaka. — Ostrvica, tvrdjica kod rieke istoga imena, blizu Kulen-Vakufa. — Avala (Havala), tvrdja uz Unu, na jedan puškomet udaljena je od Kulen-Vakufa, brani prolaz k njemu. — Klisa, mala varošica od 100 kuća, stere se uz Unu Kulen-Vakufu od sjevera. — Burićevac, tvrdjica uz Unu. — Bilaj (Bjelaj), varošica na istoimenom polju pod planinom Grmečom, broji 300 kuća, i to 200 muhamedovskih i 100 pravoslavnih, te do 2000 žitelja. Muhamedovci imaju 2 džamije, a pravoslavni svoju župu. Kako se obično pripovieda, pogibe ovdje kralj Stjepan Toma Ostojić god. 1461, kad je taj grad obsiedao, i to od ruke brata svoga Radivoja i rodjenoga sina Stjepana Tomaševića. Bilaj udaljen je od Petrovca 2 sata, a isto toliko i od Kulen-Vakufa.

Ključ, varoš pod planinom Šišom na lievoj obali Sane, ima 215, većinom muhamedovskih kuća i 1600—1700 žitelja, koji se bave ratarstvom i trgovinom. Iznad varoši stoji na skoro nepristupnu briegu veoma star grad istoga imena, znamenit u poviesti bosanskoj. Grad ili tvrdjava prilično je razrušena i zapuštena; u njoj nema nijedne kuće, pače ni pravih vrata. Polovinom 15. vieka pripadaše grad Ključ bosanskim plemićem: knezovom Pavlu, Marku i Jurju, sinovom vojvode Ivaniša Dragišića, a dobiše ga od kralja Stjepana Tome Ostojića. U povelji, kojom je Stjepan Toma darovao tim plemićem grad Ključ i varoš Podključ (god. 1446.), spominju se i neka sela, koja su dobila ova vlastela, tako n. pr. Prisika, Sanica, Mrinj (u župi Sani), zatim varoš i selo Klevci i t. d. Kad je god. 1463. car turski Mehmed II. provalio u Bosnu i zauzeo kraljevski grad Bobovac, te krenuo prema Jajcu, bosanski kralj Stjepan Tomašević, nemogavši u brzo sabrati vojske, pobježe u ovaj grad Ključ, da bi se pred Turci sakrio. O tom piše Mihajlo Konstantinović iz Ostrvice ovako: „Pošto je car u taj grad (Bobovac) metnuo posadu, išao je k Jajcu, a već je napried bio poslao Mahomet-pašu hitro sa 20.000 lakih konjanika, nebi li mogli Tomaševića negdje iznenada zateći u nekom gradu (zamku), jer su doznali i dočuli, da nema nikakove službene ljude svoje kod sebe. On pak znajući dobro za Turke, radio je i danju i noćju o tom, da bi mogao hitro skupiti

nekakvu vojsku i tako došao je u jedan zamak, koj se zove Ključ, hoteći tu kroz kratko vrieme u podne odmoriti se. Ali u to stigoše odmah Turci i jašili su oko grada, neznajući ništa za kralja, dok jedan nitkov iztrči iz grada i izkaže za kolač Turkom, da je kralj ovdje u tom zamku. Kad je to čuo Mahomet-paša, odmah je zamak obkolio, a sutradan nagovorio je kralja, da sidje dolje iz zamka, zaklinjući se i obećavajući, da mu životu neće ništa biti.“ Kralj povjerova Turčinu, ali na svoju žalost: on izgubi kraljevstvo i glavu. U crkvenom obziru spadaše Ključ sa cielom sanskom županom još u 14. vieku pod biskupiju zagrebačku.[1])

Bravsko, han (gostiona), odstoji od Ključa $3\frac{1}{2}$ sata prema zapadu. — Sitnica, selo u liepu, te šumami i borovicom ogradjenu predielu na putu iz Banjaluke preko Varcareva u Jajce. Iznad sela uzdiže se na briegu bieli dvor bogatih begova Filipovića. — Kamičak, selo muhamedovsko od 40 kuća i 1 džamije kod utoka Sanice u Sanu, ovdje ima podor stara grada i ruda srebra. Odstoji od Ključa 4 sata. — Rastoka, selo pravoslavno i odžaci begova Filipovića. — Sredice, selo pravoslavno sa župom; tuj su takodjer odžaci begova Filipovića.

Stari Majdan, omalena varoš, leži u dolini, stisnutoj medju briegovi, broji 200 muhamedovskih i 20 pravoslavnih kuća, te do

1) Sva današnja Turska Hrvatska medju Sanom, Unom i Vrbasom spadaše ća do provale Turaka pod vlast biskupa zagrebačkoga. Arcidjakon dubički imao je tuj tri „distrikta“ (ili županije), koji su spadali pod njegovu pazku. U statutih kaptola zagrebačkoga 14. vieka (sastavljeni u zbornik Ivanom, arcidjakonom goričkim) napominju se i crkve i župe u današnjoj Turskoj Hrvatskoj, koje su sačinjavale arcidjakonat dubički. Evo izvornika:

Ecclesie autem in districtu dubicensi, que subsunt eidem (dubicensi) archidiacono sunt: Primo, ecclesia omnium sanctorum de Foro. Item ibidem ecclesia sancti Iriney. Item ecclesia sancti Nicolai de Greda. Item ecclesia sancte crucis de Kosucha. Item ecclesia sanctorum Cosme et Damiani de Porci. Item ecclesia sancti Gregorii de Ozirauchi. Item ecclesia sancte crucis de Tolztouich. Item ecclesia sancte trinitatis de Znabina. Item ecclesia beate virginis de Brochina. Item ecclesia sancti Jacobi de Ztregomba. Item ecclesia sancti Georgii de Optez.

In districtu de Zana: Primo ecclesia sancti Stephani regis de Pluheria. Item ecclesia sancti Johannis baptiste de Zmolan. Item ecclesia sancti Martini de Cosara (Kozarac). Item ecclesia sancti Martini de Sumechicha. Item ecclesia de Cramen. Item ecclesia beate virginis de Zemelna. Item capella Vulk dicti Srebrech. Item ecclesia sancti Georgii

1900 žitelja. Džamija ima 6. Kroz varoš teče Stara rieka, koja okreće više od 60 majdana. Udaljen je Stari Majdan od Banjaluke 10, a od Priedora 4 sata. Kotar Staro-Majdanski obiluje rudami svake vrsti. — Kamengrad, mala tvrdja na visokom kamenitom briegu, izpod kojeg teče rieka Dera, udaljena je 1 sat od Starog majdana. — Sanski most, varošica muhamedovska u plodnoj ravnici kraj Sane, ima nekoliko dućana i zapušten gradić. Tik grada utiče Blia u Sanu. Udaljen je Sanski most od Starog Majdana 2 sata. — Skucani Vakuf, golemo selo muhamedovsko. — Brdari, selo sa 2 majdana i kulom Derviš-bega. — Lipnik, selo i župa pravoslavna. — Sasina, selo sa nekoliko gvozdenih majdana; katolici imaju ovdje svoju župu, brojeću 1528 duša (u samom selu 688). — Tomina i Dabar, golema sela i pravoslavne župe.

Priedor (Pridor), liepa varoš sa slabom tvrdjavom na vrlo ugodnoj ravnici uz desnu obalu Sane, preko koje vodi ovdje drven most. Priedor broji 600 kuća, i to 420 muhamedovskih i 180 pravoslavnih, a žitelja ima 3200 i više. Muhamedovci imaju 3 džamije i 3 mejtefa, a pravoslavni svoju župu i pučku školu. Pošto je Sana plovka kod Priedora, to je promet po Sani do Novoga, i dalje po Uni i Savi veoma živahan. U samom Priedoru ima do 80 velikih ladjica, koje iz Turske Hrvatske izvoze žito i gvoždje do Novoga

---

de Pobresia. Item capella in honore omnium sanctorum de antiquo foro. Item ecclesia sancte crucis de Herbochan. Item ecclesia sancte crucis de Podcrisye. Item ecclesia beate virginis de Oztraloka (Oštra luka). Item ecclesia sancte trinitatis de Cesich. Item ecclesia sancti Johannis baptiste de Wersusya. Item ecclesia sancti Georgii de Mren. Item ecclesia beati Georgii de Blagay (Blagaj). Item ecclesia beate virginis de Vodicha. Item ecclesia sancte crucis de Podcrisye. Item ecclesia beate virginis de eadem. Item ecclesia beati Petri de eodem. Item ecclesia beati Marci evangeliste et Martini de Japra (Japra), que de decimacione cultelli de Zana existunt.

Item in districtu de Vrbaz: Ecclesia sancti Mychaelis de Voyzka (Vojskovo blizu potoka Rakovice). Item ecclessia sancti Luce. Item ecclesia sancti Martini de sub castro. Item ecclesia sancti Mychaelis de Turya (Turjak na Vrbaski). Item ecclesia s. Georgii de Gradech (Podgradac, Banjaluci na sjeveru). Item ecclesia sancti Petri de Vidusy. Item ecclesia sancti Georgii de Biscupci. Item ecclesia sancti Johannis baptiste. Item ecclesia sancti Elye in campo. Item ecclesia beate Elyzabeth de foro. Item ecclesia de Raschich. Item ecclesia sancti Georgii de Ozek. Item ecclesia sancti Nicolai de Galaas (Glaž) in metis Wzore. Tkalčić, Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis, knjiga II., p. 90.

(Korlata), pače i dalje do Siska, Biograda, Pešte i Gjurgjeva. Vraćajuć se kući, dovoze trgovci na istih ladjah sol, rakiju i drugu robu. Priedor udaljen je od Banjaluke 10—11, a od Novoga 6 sati. — Ljubija, varošica; udaljena od Priedora 1½ sat, ima 80 kuća i nekoliko gvozdenih majdana. — Mataruge, golemo selo muhamedovsko. — Volar, selo i katolička župa, brojeća 1045 duša (u selu 66). — Stara Rieka, selo i katolička kapelanija, koja ima 1140 duša (u samom selu 219). — Kozarac, varoš sa zapuštenom tvrdjom u vrlo liepoj i plodnoj ravnici, broji 2—3000 žitelja, a udaljena je od Priedora 2—3 sata. — Blagaj, danas muhamedovsko selo na utoku Japre u Sanu; nekoč bijaše znamenita tvrdjava, po kojoj dobi svoje ime porodica Blagajskih knezova (jedan ogranak toga plemena živi još i danas u Kranjskoj). Neki pisci hoće, da je turski car Mehmed II. dao u tom gradu smaknuti bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića; nu vjerojatnije je, da se je to dogodilo u hercegovačkom Blagaju. — Novi bosanski, varoš sa zapuštenom tvrdjom na utoku Sane u Unu, koja postaje ovdje plovkom, broji 250—300 kuća i 1600 žitelja. Pravoslavni imaju tu svoju župu. Novi je znamenit sa svoje trgovine; svake je subote tuj sajam, gdje se najviše prodaje žito, svinje i goveda. Kod Novoga bijahu bitke god. 1629. i 1717., a god. 1789. zauze ga Laudon.

Kostajnica bosanska, varoš na Uni naprama hrvatskoj Kostajnici, broji do 4000 većinom muhamedovskih žitelja. — Dubica bosanska, varošica kod Une, naprama Dubici hrvatskoj, ima malu tvrdjavu, znamenitu radi bitke godine 1789. Odstoji od Priedora 5 sati. — Moštanica, selo pravoslavno sa samostanom, udaljeno je od Dubice 2 sata. — Knež-polje, predielje pravoslavno od 2000 kuća. Katolici u okolici Kostajnice, Priedora, Starog Majdana i Bihaća zovu se „Madžari“ (vidi stranu 94).

III. Hercegovina.

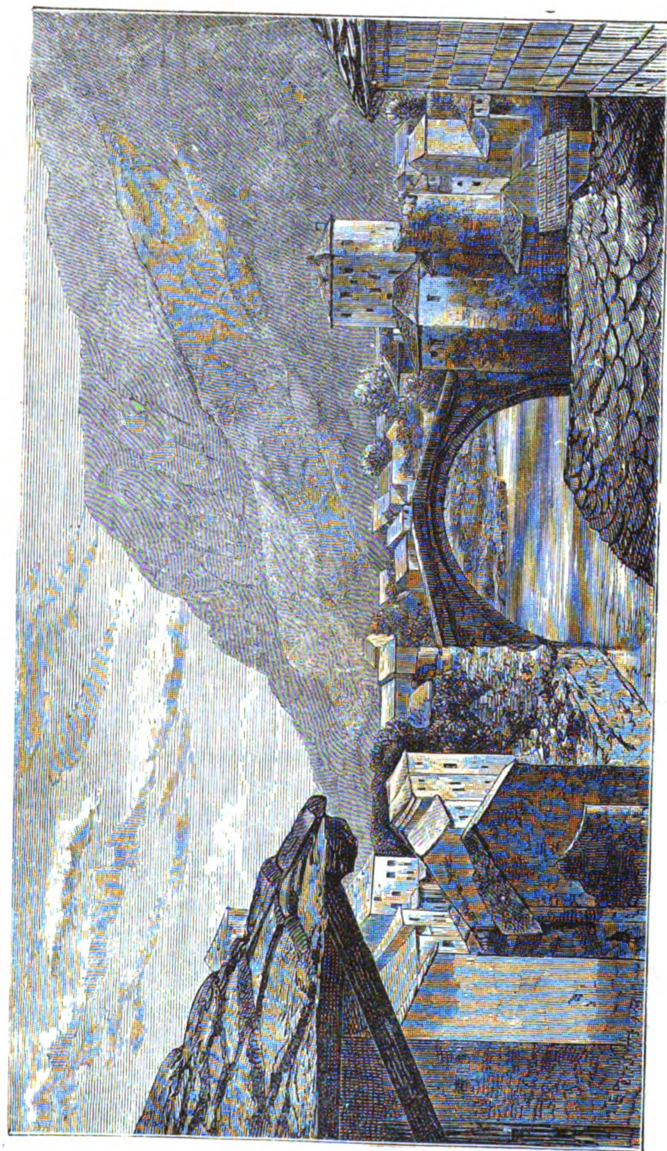
Mostarsko okružje (sandžak).

Mostar, glavni grad Hercegovine, prostire se uz Neretvu rieku, u uzkoj dolini, koju zatvara na iztoku planina Podvelež (Stolac), a na zapadu gora Hum. Po gori Humu zvala se je u srednjem vieku sva sjeverna Hercegovina „humskom zemljom“ ili Zahumjem. Planine se ove približuju jedna drugoj tako, da se znatan dio grada stere po obroncih njihovih. Mostaru na sjevero-iztoku i jugu planine

se opet odaljuju, te je tako Mostaru na jugu puklo prostrano polje Mostarsko, a na sjeveru Bielopolje (Bilo-polje) i Crničko polje, koja okružuju u polukrugu ogranci Huma (Cim i Orlac) na zapadu, a nastavak Podveleža (Livač) na iztoku. Po tom je dolina Neretve kod Mostara nalična klanjcu, kroz koji vodi put sa Mostarskoga polja na Bielopolje. Još nam je spomenuti, da u Mostaru utiče na desnoj strani u Neretvu pritok Radobolja.

Mostar je prostran grad. Dužina njegova od sjevera k jugu broji jedan sat, a širina njegova oko pol sata. Veći i znamenitiji dio grada stere se na lievoj ili iztočnoj obali Neretve, dočim na desnoj ili zapadnoj obali ima samo jedno predgradje, po imenu Podhum, koje se uz potok Radobolju pruža prema zapadu (prema selu Ilići). Iztočna strana grada sastoji od dviju glavnih ulica, koje se uzporedo sa Neretvom prostiru. Osobito je ravna ona ulica, uz koju je na jednoj strani čaršija ili trg, a na drugoj konak upravitelja i stara tvrdjava. Sam je grad razmjerno prema ostalim gradovom u Bosni i Hercegovini dosta čist, malo ne i liep. Kuće su većinom zidane, nu jako nespretne i neukusne; riedko koja kuća ima više od jednoga sprata i više od dvaju prozora. Kraj toga gradjene su kuće na staroturskku, te su poput samostana ogradjene sa ulične strane ovisokimi zidovi. Izmedju pojedinih kuća prostiru se obično vrtovi, pustopoljane i vinogradi, što doduše čini varoš ljepšom i slikovitijom, ali je ujedno i razlogom, da je grad suviše prostran. U novije vrieme medjutim počeli su i u Mostaru graditi ukusnije kuće. U tom se obziru iztiče dvor katoličkoga biskupa u Vukodolu, vojnička kasarna, zatim pučke škole: pravoslavna i katolička. Vriedno je spomenuti, da na iztočnoj strani varoši ima kraj javnih zgrada još i do 500 dućana, od kojih su neki dosta elegantni. To najsjajnije svjedoči, da je Mostar trgovački grad, i da je njegova trgovina sa Dubrovnikom i Trstom veoma znamenita. Najimućniji i najpoznatiji trgovci jesu pravoslavni, zatim muhamedovci, onda tek katolici. U Mostaru ima još jedna ljekarna, zatim vojnička bolnica, više svratišta i neka vrst kasina. Tvrdjava bijaše nekoč važna, nu danas je sasvim zapuštena. U njoj ima nekoliko starih topova, medju njimi i jedan iz dobe cara Maksimilijana II.

U samom gradu od svih spomena vriednih stvari najviše se iztiče znameniti most na Neretvi, koji leži nešto niže utoka Radobolje, ter spaja predgradje Podhum sa varošom na lievoj obali. Ob ovom mostu pisalo se je i nagadjalo dosele koješta; mnogi putnici, kanoti Englezi Rawlinson i Ewans došli su navlaš samo zato u Mostar, da vide taj most i da ga opišu.

Most na Neretvi u Mostaru.

Mnogi pisci misle, da su još Rimljani za Trajana ili Hadrijana ovaj most podigli, a neki hitri i domišljati pisci hoće, da je i sam grad dobio svoje ime od toga mosta (Mostar = most star = pons vetus), pa tvrde, da je tuj bila nekoč rimska naselbina Pons vetus. I prostomu narodu ovaj je most pravo čudo; on doduše nezna ništa o Rimljanih, ali pjeva u pjesmi o Radi neimaru, koji da je taj most četiri godine gradio uz mnoge neprilike, i uz pripomoć vile iz planine Veleža:

„Mila braćo, čuda golemoga!
Kad se gradi kamena ćuprija,
U Mostaru na vodi Neretvi:
U cara je ni u kralja neima;
Majstor joj je neimare Rade.
Gradio je za nuždu veliku,
A za svoju glavu odkupiti,
Jer j'u Turak bio zasužnjio?"

O tom mostu piše dr. O. Blau ovako: Glasoviti most preko Neretve sastoji samo od jednoga šiljatoga luka, koj se je pružio preko ciele rieke. Nutarnja visina luka broji 17·8 m/ (uračunav i balustradu), a sva visina od površja rieke 19 m/. Od jednoga kraja luka do drugoga ima 27·34 m/, rieka je široka 38·5 m/, a sam je most širok 4·55 m/. Sav je most sagradjen po jednom stilu i kalupu, nigdje se neopažaju tragovi, da bi se što bilo prigradjivalo, bilo u razno doba gradilo. Ni na mostu ni u okolišu njegovu nema nikakovih rimskih napisa, već nekoliko slabo čitljivih napisa turskih, koji kažu, da je most sagradjen za cara Mehmeda g. 974. (od Hedžre), a popravljen g. 1087. (od Hedžre). Buduć da su mostovi na Drimu kod Prizrena i „Kozja ćuprija" na Miljacki kod Sarajeva sagradjeni u istom stilu, to možemo slutiti, da je ovaj most takodjer sazidan za turskoga gospodstva. Graditelj bio mu je, kako Sax misli, Mletčan ili Dalmatinac. Pred nekoliko godina zaprieti mostu ljuta pogibelj. Neretva naime naraste silno, te doplavi mnogo granja i drveća, koje dopre do mosta i malo da ga neobori. Tada spuste do tog granja nekoga Antuna Ančića, koj granje razsieče i most od propasti izbavi.

Okolica Mostarska, ako i nije osobito liepa, nije baš ni ružna. Poznato je, da Mostar ima blago podnebje, da tamo u nizini malo ili ništa nesnieži i da se riedko kad rieke smrzavaju. Uslied toga blagoga podnebja raste u okolici Mostarskoj vinova loza, mrtvina, lovorika, maslina, pa je gora Velež u istinu dosta pitoma; nu uzprkos tom južnom karakteru vegetacija je ipak premalo bujna, već se svigdje iztiče goli „Kras" sa svojimi pećinami i hridinami. Osobito gora Hum sva je raztrgana i ogoljena. Šuma ima u okolici Mostarskoj malo ili ništa, jer su jih sve Rimljani i Mletčani posjekli i uništili. Kraj toga nema ni dosta izvora pitke vode, pa tako strada narod u novije vrieme radi oskudice vode, osobito odkad su nekoliko starih zdenaca

sasvim zanemarili. Pol sata Mostaru na sjeveru ima neka neznatna kavana, po imenu Salih-Kahve. Ovamo idu Mostarani na šetnju, a ljeti priredjeno je tuj u Neretvi i neka vrst kupališta. Izmedju Salih-Kahvea i Mostara ima na Neretvi neko mjesto, koje se zove „Skakala“. To su pećine, koje za male vode iz rieke proviruju, te služe kao naravan most preko Neretve.

O broju žitelja u Mostaru ima različitih podataka. Obično se kaže, da Mostar broji 14, 16—20.000 stanovnika; nu u šematizmu franjevačkom od god. 1873., što ga sastavi poznati P. Bakula, nalazimo za Mostarsko žiteljstvo nove podatke. Po tom je god. 1873. u Mostaru bilo:

	Kuća	Duša
Muhamedovskih	2.670	20.306
Pravoslavnih	626	5.008
Katoličkih	439	2.821
Ciganskih	129	903
Židovskih	18	78
Ukupno	3.882	29.116

P. Bakula iztiče naročito, da ovdje nije uračunao vojnika, sluga, službinja, niti mnogobrojnih stranaca (radnika i obrtnika). Pribrojimo li i ove, to možemo uztvrditi, da u Mostaru ima zajedno sa stranci i služinčadi 30.000 žitelja.

Muhamedovci ili Turci jesu, kao svigdje u Bosni i Hercegovini pravi gospodari u gradu. Oni imaju 33 drvene i kamene džamije, koje su više ili manje ukusne. Od svih je najljepša Karagiusbegova džamija, za koju misle, da je bila nekoč kršćanska crkva sv. Stjepana. Muhamedovci imaju još 23 mejtefa za djecu.

Pravoslavni prebivaju u gradskom predielu, koji se zove Bjelušina. Ovdje u Suhodolini imaju oni biskupov dvor, samostan i crkvu, koja bje god. 1835. dogradjena. U novije vrieme podigli su i drugu crkvu, mnogo veću i ljepšu od stare. Pravoslavni imaju i dvie škole.

Katolici živu ponajviše u predgradju Podhumu, na desnoj obali Neretve. Tuj izpod Huma, u Vukodolu, uzdiže se dvor katoličkoga biskupa, kojemu je god. 1847. biskup Barišić temelj postavio. Uz biskupov dvor ima i malena kapela, zatim stara pučka škola, dogradjena god. 1852. U novije vrieme dižu se katolici sve više i više. Godine 1866. položiše oni temelj novoj i prostranoj crkvi, sagradjenoj u korintskom stilu i posvećenoj apoštolom Petru i Pavlu, a god. 1870. počeše graditi uz crkvu novu pučku školu. Dvie godine kasnije nastaniše se i milosrdnice u Mostaru i osnovaše školu za djevojke. Iste godine (1872.) podignuta bje trudom Franje Miličevića i katolička tiskarna (Franjevačka), koja je dosele više školskih i drugih knjiga naštampala. Katolici imaju u Mostaru i svoju župu koja broji 769 kuća i 3620 duša.

Mostar je znamenit grad u trgovačkom obziru. Glavna cesta, koja vodi iz Sarajeva preko Konjica u Metković, spaja Mostar toli sa Bosnom koli sa obalom jadranskoga mora. Druge opet ceste i putevi vode iz Mostara u Ljubuški, Stolac, Nevesinje i ostale krajeve Hercegovine. Kao središte političko i glavni grad ciele pokrajine bijaše Mostar sve do sada sielom svih turskih oblasti, a i stranih konsulata (austrijskoga, ruskoga i francezkoga). Mostar je udaljen od Metkovića 7, od Konjica 12 sati.

O prošlosti Mostara slabo šta znademo. Da li je za Rimljana stajao tuj koj grad ili naselbina (Andetrium ili Bistue?), nemožemo uztvrditi. U 10. vieku, kad se je u sjevernoj Hercegovini podigla kneževina „Hum“ ili „Zahumje“, spominju se u toj kneževini kod gore Huma dva grada: Hum i Buna. Buna je stojala na utoku rieke Bune u Neretvu, a Hum je po svoj prilici današnji Mostar. U geografu Ravenskom spominje se grad: „Umone (Humone), id est Musaro“, a po tom sudimo, da je grad Hum imao još i drugo ime, naime Musarum, od kojega je nastalo današnje ime Mostar. Ili je ime Musarum vriedilo samo za iztočni dio grada, a zapadni dio izpod gore Huma da se je zvao Hum, kao što se i danas zove ovo predgradje „Podhum“? Moguće je, da je u prijašnje vrieme Mostar imao dva imena, kao što danas n. pr. grad Konjic-Neretva.

U 15. vieku bijaše Hum-Mostar priestolnicom humskih vojvoda iz porodice Hranića. Kažu, da ga je god. 1440. neki Radivoj-gost, naddvornik Stjepana Kosače, utvrdio i zidinami opasao. Kad je humska zemlja zapala Turčina, zavlada on i Mostarom i ostade mu gospodar do najnovijega vremena. Godine 1694. navališe Mletčani na Mostar, ali ga nemogoše osvojiti. Godine 1717. navališe na nj po drugi put (pod proveditorom Mocenigom), i tom zgodom spališe predgradja Mostarska.

Buna, selo 2 sata od Mostara udaljeno na istoimenom polju. Buna broji do 400 stanovnika. Ovdje ima na rieci Buni starinski

kameni most sa 13 okna, potičući još od Rimljana, a niže njega utiče Buna u Neretvu. U selu ima pilana i liep dvor Ali-paše sa prekrasnim vrtom, gdjeno rastu riedke biline i razno južno voće. Tako ima maslina, smokava, mogranja, a kraj toga ove biline: Vitex agnus castus, Plumbago europaea i Ruscus aculeatus. Na briegu iznad sela stajaše u srednjem vieku grad Bona, što ga Konstantin bagrenorodjeni spominje, nu danas nalaze se ovdje samo još ruševine toga grada. — Blagaj (hercegovački), stari grad i varoš 2 sata Mostaru na jugo-iztoku na podnožju gore Veleža, a na sjevernoj strani ravnice Bišće (god. 1382 izdao je bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. povelju „na Bišću u Podgradi"). Grad iznad sela prilično je star, te je prije branio varoš Blagaj. U tom gradu prebivaše i stolovaše nekoč humski herceg Stjepan Kosača, a kasnije pade u turske ruke, te služaše njim za obranu; nu danas je sasvim zapušten, ter nema nikakove vriednosti, premda Muhamedovci tvrde, da je nepredobiv. Nedaleko grada stoje razvaline malene kule. Priča kaže, da je ovu kulu u jednoj noći sagradio sin hercega Stjepana, po imenu Grujica, kojega su Turci premamili, obratili na svoju vjeru i pobunili proti rodjenomu otcu. Iz ove kule počeo je Grujica strieljati na otčev grad, u kojem je Stjepan više godina odoljevao Turkom braneć slobodu Hercegovine. Nijedna vojska nemogaše ga nadjačati; nu proti navalam sina neuzmognu se braniti, ter on pogibe, a Turci zauzeše Blagaj. Grujica, koji se kao muhamedovac prozove Ahmetom, postade pašom. Poviest medjutim nezna, da bi Stjepan Kosača poginuo nasilnom smrti; dapače je obćenito poznato, da je on god. 1466. umro kao vazal turskoga Sultana. Istina je pako i to, da se je sin hercegov Stjepan poturčio i kasnije prozvao Ahmet-begom. Varoš izpod grada Blagaja danas je neznatna; imade samo 1 džamiju, 72 muham., 11 pravoslavnih i 9 katoličkih kuća, te 514 žitelja. — Čitluk, podor staroga grada i crkve skoro nasuprot utoku Drežnice u Neretvu. — Široki brieg (Široki brig), selo na potoku Lištici, 4 sata Mostaru na sjevero-zapadu. Ovdje je katolička župa, brojeća 3884 duše; zatim samostan franjevački sa crkvom, osnovan godine 1845. Ovaj je samostan malo ne u sredini hercegovačkoga vikarijata. U bližoj okolici ima podora od starih crkava (Sv. Jurja u Ozrnju nad Buhovom), groblja (Trn, Podjelinak) i gradova. — Dobrinj, ugodna dolina blizu Širokog briega, gdjeno nalaze željezne i bakrene rudače. — Šarampov, selo na zapadnoj strani Mostarskog blata, ovdje blizu nalaze spomenika sa rezbarijami, koji po svoj prilici potiču od

iztočnih Gotha. — Ljuti dolac, selo i katolička župa, brojeća 1292 duše (u samom selu 288). Prije da se je to mjesto zvalo „Zlato dô“, jer da su nalazili mnogo zlata. U okolici jesu stara groblja: Krvija pod Podgorjem i veliko groblje Kraljevine, gdje su našli napisâ iz 3. stoljeća po Is., zatim velikih kostura i zubi. — Gradac, selo i katolička župa sa 1614 duša (u samom mjestu 190). — Knežpolje, predielje blizu Gradca, gdje ima ostanaka od dvorova, grobova i stare crkve sv. Ivana. — Zvonigrad, podor grada na vrelu Grkušu; kažu, da je taj grad nekoč pripadao Zvonimirovićem. — Goranci, selo od 65 kuća i 556 žitelja. Tuj je katolička župa, brojeća 1399 duša. — Rakitno, visoka ravnica (vidi stranu 24), napučena katolici, koji imaju ovdje župu sa 1431 dušom. Župnik stoji u Poklečanih. — Desnjevača, ruševina stare crkve i podor grada kod sela Sutine. — Drežnica, selo od 72 muham. i 11 katoličkih kuća, te 853 žitelja. Katolici imaju župu, brojeću 470 duša. U dolini Drežničkoj uspieva vinova loza, smokva i sve vrsti žita. Žitelji su veoma divlji, ter riedko koji bio je za cieloga života ma korak samo iz svog sela. Okruženi visokimi gorami, opirahu se Drežničani veoma dugo turskomu caru; kasnije medjutim prionuše uz muhamedovsku vjeru uz pogodbu, da jim ostane sav posjed i sva prava. Oni pokloniše caru turskomu prekrasna sokola; zato jim on podieli razne povlastice (n. pr. oni neplaćahu nikakova poreza), ali to dokine god. 1835. Ali-paša Rizvanbegović. Drežnjaci i to muhamedovci imaju 1 džamiju i 1 mejtef, a katolici crkvu od god. 1871. God. 1867. našao je ovdje Asan Kumrić byzantinskih zlatnih novaca iz 11. vieka i 2 prstena. — Bielopolje, predielje muhamedovsko sa džamijom.

Konjic, varoš sa tvrdjom na lievoj obali Neretve, ima predgradje Neretvu na desnoj obali istoimene rieke. Konjic broji 190 muhamedovskih, 26 pravoslavnih i 11 katoličkih kuća, te 1320 žitelja. Muhamedovci imaju 4 džamije. Nedaleko varoši vide se ruševine franjevačkoga samostana i crkve sv. Ilije. Preko Neretve vodi kod Konjica kameni most sa deset stupova, o kojem se govori, da ga je sazidao neki kralj Hvalimir još u 10. stoljeću. Po nekoj veoma sumnjivoj listini držao je kralj bosanski Stjepan Toma god. 1446. sabor u Konjicu, na kojem bješe medju inim i to odredjeno, da patareni nesmiju crkve graditi. Okoliš Konjica rodi osobito dobrim vinom i voćem, koje se daleko po Bosni razvozi; prije je Konjic bio i znamenita trgovačka varoš, nu sada je trgovina veoma neznatna. Blizu

varoši ima željeznih i ugljenih majdana, ali nitko nemari za nje. Konjic udaljen je od Sarajeva 12, a od Mostara (preko vispoljane Borci) 7½ sata. — Borci, visoka ravnica duga 2 sata i naokolo okružena koje golimi, koje šumovitimi planinami. Na ovoj vispoljani, koja je prilično plodna, ima više omanjih sela i hanova (gostiona), a od hana Borci ¼ sata daleko ima u gori više umjetnih špilja, gdje su bile rimske grobnice. Isto takò nalaze u okolišu nekoliko po 1.3 m visokih i piramidam naličnih nagrobnih kamenâ, za koje narod priča, da su grobovi Grka. Grci naime zovu Bošnjaci i Hercegovci u obće sve žitelje ovih zemalja, koji su prije njih ovdje obitavali. Tako n. pr. kažu za Stari grad kod Sarajeva, da ga je osnovao neki kralj Grka. — Ostrožac i Papraška, sela na lievoj obali Neretve, iduć iz Konjica niz rieku.

Duvno ili **Duvanjsko polje**, prostrana visoka ravnica (vidi str. 23), koju su za turske vlade pribrajali sad Bosni, sad Hercegovini.

Toma, arcidjakon spljetski, u svojoj historiji spljetske nadbiskupije piše u I. poglavju ovako: „Dalmatia secundum Isidorum est prima pars Graeciae, et dicitur a Delmi civitate antiqua, quae ibi fuit, sed ubi haec civitas Delmis in Dalmatiae partibus fuerit, non satis patet; verumtamen Dalmatia dicebatur olim largius: censebatur enim cum Crovatia una provincia. Est enim regio quaedam in superioribus partibus, quae dicitur Delmina, ubi antiqua moenia ostenduntur, ibique fuisse Delmis civitas memoratur.“ Po ovoj viesti sudeć, svi su dosadanji povjestnici uzimali, da je regio Delmina istovjetna sa Duvanjskim poljem u današnjoj Hercegovini, i da je na tom polju još u staro bio vrieme stari grad Delmis, od kojega je sva Dalmacija svoje ime dobila.

U istinu spominju rimski pisci narod Delmatâ izmedju rieke Krke i Neretve u današnjoj Dalmaciji, pače kažu i to, da su Delmati imali glavni grad Delminium (Delminium magna urbs, unde genti nomen), nu taj grad nestajaše na današnjem Duvanjskom polju, nego kod današnjega Trilja u Dalmaciji blizu rieke Cetine. (Vidi G. Zippel, „Die römische Herrschaft in Illyrien“, Leipzig 1877, na str. 131.) Ovaj dalmatinski Delminium osvoji P. Cornelius Scipio g. 155. pr. Is. Da stari Delminium nije bio na Duvanjskom polju, podkriepljuje i to, što po svjedočanstvu Jukićevu nema nikakovih starina ni podrtina na ovom polju. Godine 532. bijaše još Delminium „municipium“. Valjda su za hrvatske provale žitelji Delminija prebiegli na današnje duvanjsko polje, ter su polje ovim imenom nazvali po starom svojem gradu.

Duvanjsko polje spominje najprije Konstantin Porfirogenet oko g. 949. On veli, da je Paganija ili kneževina Neretva (Maronia) sastojala tada od triju župa: dvie da su bile uz more, a treća, i to duvanjska, da je bila u nutarnjoj zemlji (Daleni vero zupania procul mari sita est, et eius incolae ex agricultura vivunt). Iza Konstantina napominje Duvno dukljanski ljetopis.

U njem se kaže, da je kralj Svetopelek u 9. stoljeću sabrao velik narodni sabor na duvanjskom polju („in planitie Dalmae") i da je kraljevinu svoju podielio na dvie polovine, koje su upravo medjašile kod mjesta Dalme („in loco Dalmae"). Duvanjsko polje spadaše od konca 10. vieka pod kraljevinu Hrvatsku, tek negdje u 14. vieku dospije pod Bosnu. Kralj bosanski Stjepan Tvrtko I. podieli selo Kolo na Duvanjskom polju (Dlъmi) županu Vukmiru Semkoviću i njegovoj braći, uzev jim zato selo Jelšenicu; a to isto potvrdi kralj Stjepan Dabiša god. 1395. Godine 1398. izdade opet kralj Stjepan Ostoja na Duvanjskom polju (na Dumnie) neku povelju Dubrovčanom.

Županjac, varoš na polju, broji 136 muhamedovskih, 84 katoličke, 12 pravoslavnih i 12 ciganskih kuća, te 1274 žitelja. Varoš je duga pol, a široka četvrt sata. Turci imaju 2 džamije, pravoslavni župu i školu, a katolici pučku školu sa 47 djaka. Županjac je udaljen od Mostara 10, a od dalmatinske medje 6 sati. — Seonice selo i katolička župa; ciela župa broji 408 kuća i 3224 duše. — Roško polje, selo na istoimenoj ravnici, katolička župa sa 1815 duša (u samom selu 40 kuća i 346 duša).

Ljubuški (Ljubuško, Ljubuška), grad i varoš kod rieke Trebižata. Na briegu stoji stari i zapušteni grad, u kojem je do nedavna prebivao upravitelj ljubuškog kotara; izpod grada prostire se varoš, brojeća do 600 većinom muhamedovskih porodica (katoličkih kuća ima 75) i oko 3000 žitelja (411 katolika). Muhamedovci imaju 3 džamije, pravoslavni malenu kapelicu, dočim su katolički samostan Franjevaca spalili Turci god. 1563. Žitelji se bave sadjenjem duhana i riže, zatim lovom pijavica i trgovinom. Udaljen je Ljubuški od Mostara 6, a od Vrgorca u Dalmaciji 2 sata. — Humac, selo pol sata udaljeno od Ljubuškoga, katolička župa sa 512 kuća i 4380 duša. U samom selu ima 68 kuća te 431 duša (i pučka škola). — Veljaci ili Velijaci, selo i katolička župa sa 518 kuća i 2675 duša (u samom mjestu 97 kuća i 555 duša). Kralj Stjepan Dabiša pokloni god. 1395 selo „Velijaki u humskoj[1]) zemlji" svojoj kćeri Stani uz uvjet, da iza njezine smrti pripadne to selo knezu humskomu Jurju Radivojeviću i njegovim potomkom. — Klobuk, selo i župa katolička sa 243 kuće i 1607 duša (u samom Klobuku 87 kuća i 594 duše). —

1) Sjeverna Hercegovina naokolo Neretve i dio današnjega dalmatinskoga primorja zvaše se u srednjem vieku „humska zemlja" ili „Zahumje" (kod stranih pisaca Zachlumia, Chelm, Cholim, Chlum i t. d.) Ob ovoj zemlji piše Konstantin Porfirogenet ovako: „A Rausio (Dubrovnik) Zachlumorum principatus initium habet, et protenditur ad Orontium (Neretva) flumen usque". U toj zemlji bile su varoši: Bona (Buna) et Chlum (Hum = Mostar), zatim: Stagnum (Ston), Mocriscic, Josle,

Gradnići, selo na Brotnjom polju, stara katolička župa sa 4668 duša (u Gradnićih 250). Brotnjo polje spominje se god. 1273. kano banovina („Gregorius banus de Bronch"). — Čitluk (stari Karlovac), selo Gradnićem na zapadu, poznato radi dobroga vina. U Čitluku našlo se je takodjer starih novaca, prstenja i ruševina. — Srebrenica, Miletine, Žežulj, Sipačva, Beden, ruševine kod sela Medjugorje. — Čerin, selo na plodnom Brotnjom polju, župa katolička sa 1918 duša. Kažu, da je ovdje nekoč bila oveća varoš sa tvrdjom Gradinom. — Ružići, katoličko selo sa 68 kuća i 526 žitelja, katolička župa brojeća 3011 duša. U okolišu uspieva osobito dobar duhan. — Drinovci, selo sa 106 katoličkih kuća i 1048 žitelja, župa katolička, koja broji 233 kuće i 1932 duše. — Ledinac, katolička župa od 137 kuća i 1002 duše. — Gorica, selo sa 55 katoličkih kuća i 373 žitelja; katolička župa brojeća 1934 duše. — Posušje, predielje blizu medje dalmatinske; glavno je mjesto Jukića mahala, gdje je katolička škola i župni stan. Župa Posušje broji 3196 duša. — Vir, selo na ravnici Posušju, brojeće 74 kuće i 482 žitelja katoličkih, župa katolička sa 1106 duša. — Kočerin, selo katoličko sa 103 kuće i 670 žitelja, župa katolička, brojeća 1365 duša.

Počitelj, grad i mjesto na dolnjoj Neretvi u uzkoj prodoli, broji 1050 žitelja. Jedan sat niže toga grada, kod Čapljine postaje Neretva plovkom. — Žitomislić, pravoslavni samostan na lievoj obali Neretve, izpod gore Vrhdola, 4 sata od Mostara. Liepi i prostrani samostan ovaj sagradio je god. 1585. hercegovački spahija Miloslav Miloradović, te ga je nadario mnogimi zemljami i izhodio u turskoga cara potvrdu svojih zadušbina. Kasnije podje isti Miloradović u Rusiju, gdje je porodica njegova stekla velikih zasluga i imetka. — Gabela, varošica na dalmatinsko-hercegovačkoj medji tik uz Neretvu, okružena je zidom, ter ima više kula. U varoši ima do 300 kuća, i to najviše katolika (276 kuća i 1803 duše) i samo malo muhamedovaca. Gabela ili Stara (Eski) Gabela bijaše nekoč ovelika varoš i mletačka carina (carina u talijanskom jeziku = gabella). Na

---

Galumanie et Dobriscic. — Zahumci se po Konstantinu zovu zato, što „post collem (Hum) habitant". — U ljetopisu popa Dukljanina spominje se takodjer kneževina Hum ili Zahumje, koja obsizaše ove župe: Stantantia (Ston), Papava (Popovo), Yabsko (Gadsko polje), Lucca (Luka na Neretvi), Vellica (Velika), Gorymita (Gorica), Vecenike, Dubrava (blizu Stolca) i Debre. Zahumje zapremaše po tom 9 župa.

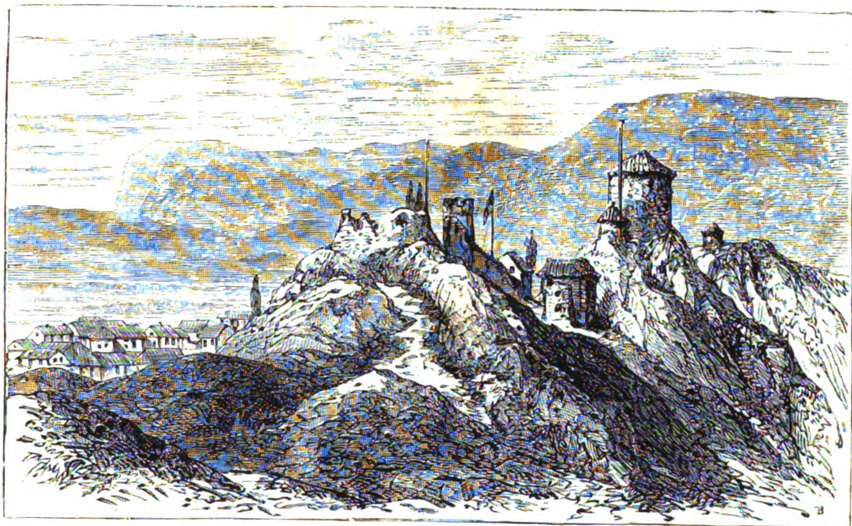
iztoku današnjoj varošici vide se još neki tornji od staroga grada. God. 1559. popravi car Sulejman taj grad i dogradi na zapadu još dvie kule, pa ga nazove Sedeislun. God. 1694. ote Gabelu Turkom mletački vojvoda Delfin. Gabela udaljena je od Mostara 7, a od Metkovića u Dalmaciji 1 sat. U varoši imaju katolici svoju župu. — Čapljina, varošica naseljena većim dielom katolici, koji broje 45 kuća i 303 duše. — Struge, selo na delti Trebižata, pol sata udaljeno od Gabele. — Trebižat ili Novo selo, bijaše do g. 1846. prava močvara. Spomenute godine pokloni ovo mjesto Ali-paša Rizvanbegović kršćanom, da ga nasele i obrade; nu kad su močvare osušili i zemlju obradili, uze on cielo selo sa zemljami pod svoje. U selu ima 45 katoličkih kuća i 367 duša. — Doljani, selo i katolička župa (Gabela), brojeća 1119 duša. — Gradac, selo i katolička župa, broji 150 kuća i 1424 duše. — Utovo, mala varoš i tvrdjica kod Utovog blata.

Stolac, tvrdja i varošica izpod planine Hrguda, u krasnom predielu uz rieku Bregavu, koja ovdje tvori liep slap. Tvrdja na briegu sa svojih pet kula smatra se za najstariju i najjaču u svoj Hercegovini. Tvrde neki, da je tuj stolovao oko god. 1244. knez Branivoj i njegovi potomci (Comites Branivojenses ex Barga, oppido Chelmensis provinciae, oriundi). Za turskoga gospodstva bijaše Stolac sielom Rizvanbegovića ili Stolčevića. God. 1831. obrani se u njem glasoviti Ali-paša Rizvanbegović od bosanskih begova, koji su ga ovdje obsjeli, htjevši ga prisiliti, da š njimi proti Sultanu ustane. Godine 1840. udari grom u barutanu i razori sav grad; nu g. 1844. do 1846. sazida ga Ali-paša Rizvanbegović na novo, te ga učvrsti. Stolac broji 3000—3500 žitelja i to muhamedovaca, pravoslavnih i katolika. Katolici imaju svoju župu, koja broji 211 porodica i 1537 duša (u samoj varoši 41 kuću i 211 duša, a pravoslavni imaju pol sata od Stolca u Ošeničih svoju crkvu, koju sagradi Ljuboslav, najmladji brat Miloslava Miloradovića. U cielom Stolačkom kotaru ima 1500 kršćanskih (211 katoličkih) i samo 500 muhamedovskih kuća. Stolac udaljen je od Mostara 6 sati. — Prenj, selo sa 168 katoličkih žitelja; ovdje je sielo župe Dubravske, koja broji 2033 duše.

Nevesinje, grad na istoimenom polju, broji 100 muhamedovskih, zatim nešto pravoslavnih i 5 ciganskih kuća, te 800—1000 žitelja. Kažu, da je taj grad podignut na mjestu, gdje je nekoč bio pravoslavni samostan, koj su Turci porušili. Nevesinje udaljeno je od Mostara 6 sati. — Dabarsko polje, na njem ima razasutih 80

pravoslavnih i 13 muhamedovskih kuća, te do 600 žitelja. — Biograd, selo sa 30 pravoslavnih i 6 muhamedovskih kuća. — Koleško selo, sa 45 pravoslavnih i 5 muhamedovskih kuća. — Odžaci Ljubovića, selo brojeće 170 žitelja. — Zovi-dol, Slivje, Jugovići, Kifino selo, Bratač, omanja sela. — Salem-palanka ili Tartarović, malena varošica.

Foča, liepa i velika varoš u krasnoj okolici na utoku Čehotine u Drinu. Varoš se prostire na obalah obih rieka; nu najveći dio njezin stere se upravo u kutu, gdje utiče Čehotina u Drinu. Po broju pučanstva je Foča drugi grad u Hercegovini, ter broji 10.000 stanovnika, ponajviše muhamedovaca. Ovi imaju 17—20 džamija, od

Varoš i tvrdja Nikšić.

kojih je 9 olovom pokriveno; pravoslavni pako imaju svoju novu crkvu. Udaljena je Foča od Sarajeva 16, a od Mostara 24 sata. U prijašnje vrieme bijaše ta varoš glasovita sa svoje obrtnosti (noži, handžari veliki i mali) i trgovine, koju je vodila sa Dubrovnikom. — Jeleč, mala varošica, poznata sa dobrih tabaka (kožara).

Gačko ili **Gadsko polje**, visoka ravnica Foči na jugo-zapadu (vidi stranu 24). Znatnija mjesta na polju i blizu njega jesu: Gačko ili Metohija, varoš sa tvrdjavom na istoimenom polju, broji 800 do 1000 žitelja, većinom muhamedovaca. Gačko je od Mostara udaljeno 16—17 sati. — Lipnik, kula poznate porodice Čengića, u

blizini ima majdana smedjega ugljena i željeza. — Piva, Crkvica, Drobnjaci, Šaranci i Rudine, predielja pravoslavna. U predielju Pive ima u kotlini kod potoka Sinjca sred prekrasne okolice pravoslavni samostan i crkva, u kojoj su zidovi puni slikarija. U Drobnjacih nalaze se opet dva samostana: sv. arkandjela Mihajla pod Malinskom i sv. Gjurgja na Bieli; zatim podor samostana na Veprovici. — Bilek ili Bileć, seoce na istoimenom polju sa kasarnom i vojničkimi magazini.

Nikšić, varoš sa tvrdjom (gradom) na istoimenom polju, uzdiže se na brežuljku izmedju potoka Zete i Gračanice. Broji 3—4000 žitelja, većinom muhamedovaca. Grad ili tvrdja priliči peterokutu, te je okružen zidinami i bastionami. Sama tvrdja zove se Onogošt. Važnije kule naokolo grada jesu: Cadjelica, Ozrinić, Rudopolje, Rastovac. Udaljen je Nikšić od Mostara 29 sati.

Ime Nikšić nije staro, za prijašnjih vremena zvala se je ta varoš Onogošt, kako no sada sam grad. Sudeć po popu Dukljaninu, grad Onogošt bijaše za davnih vremena vele slavan i znamenit. On spadaše na staru pokrajinu Podgorje (Submontana), koja sastojaše od 11 župa. Najznamenitija bijaše župa Onogošt sa istoimenim gradom. Podgorje sačinjavaše tada sa Zetom (Crnom gorom), Zahumjem (sjevernom Hercegovinom) i Travunjom (južnom Hercegovinom) jednu državu, ter južno-dalmatinski kraljevi i sinovi njihovi vladahu često u Onogoštu. Tako se veli, da je oko g. 968. južnodalmatinski kralj Prelimir učinio nekoga Radigrada županom u Onogoštu. Na samrti porazdieli Prelimir državu svoju medju svoja četiri sina, te Podgorje sa Onogoštom zapade sina mu Prevlada. Početkom 11. vieka zavlada Podgorjem Miroslav, sin kralja Hvalimira. U 12. vieku pako, za borbe medju Bodinovim sinom Gjorgjem i braćom kralja Grubeše zadobi Podgorje i Onogošt neki Dragilo, brat Grubešin.

Kad su u 12. vieku srbski Nemanjići sjedinili Zetu, Podgorje, Travunju i Zahumje sa Rasom, poče Onogošt gubiti svoju važnost. Središte novoj srbskoj državi postade sada stara župa Raša. Nu ipak su Nemanjići kadkada zalazili u stari Onogošt, te su u tom gradu podieljivali povelje i povlasti. Godine 1362. bijaše u Onogoštu posljednji Nemanjić, po imenu Stjepan Uroš. Do njega dodjoše poklisari dubrovački Nikola Sorkočević i Nikola Gundulić, te ga tuj u Onogoštu zamolіše, neka jim oprosti, što su se svadili s njegovim bratom Vojslavom (valjda gospodarom Onogošta) i s gradom Kotorom. Car Stjepan Uroš izmiri jih sa Vojslavom i Kotorani, i potvrdi jim sve stare pravice, što jih stekoše od roditelja i praroditelja njegovih. Godine 1399. spominju se prvi put „Nikšići", t. j. žitelji polja Nikšićkoga, po kojih je ovo polje ime svoje dobilo, a kasnije i sam grad Onogošt. Ove godine naime pišu Dubrovčani bosanskoj kraljici Jeleni ovako: „Dodjoše ovamo vlasi Nikšići, a tuže na Bogčuna Korenića, jer jim zabavlja i hoće da jim uzme carinu na Ljutoj (u Konavlju), ako hoće u Dubrovnik ili da podju u Kotor". Sudeć po ovom spadali su već ove godine Nikšići

pod kraljevinu Bosnu, a napose pod vojvodinu sv. Save (kasniju Hercegovinu), gdje je bio vojvoda Sandalj, koji je upravo na Ljutoj carinu pobirati dao. Godine 1411. bijaše vojvoda Sandalj pravim vlastnikom Onogošta i polja Nikšićkoga. Dubrovčani naime pišu te godine „Sandalju, velikomu vojevodi rusaga bosanskog“ ovako: „A sada za carinu na Onogošte vaša milost, kako je gospodstvo ti nam po vašem zapisu učinilo, da one carine veće nebude.“

Uz Bosnu a kasnije uz Hercegovinu ostade Onogošt, dok obje te zemlje nespadoše pod Turčina. Osvojivši Turci Hercegovinu, bijaše jim i Onogošt sa Nikšići uzeti. Nu to jih je mnogo truda stojalo, jer je Nikšićko polje svojim položajem veoma sgodno za obranu. Još za god. 1697. spominje se u jednom ljetopisu: „biše se Nikšići s Derviš-begom na Gacku“. Kad su Turci Nikšićko polje zauzeli i Onogošt osvojili, nemožemo točno označiti, nu osvojiv ga jednom, bijaše jim to mjesto sgodnim izlazištem za navale na Crnugoru. Osobito je to mjesto služilo bosanskim pašam, kad su sa sjevera udarali na junačke Crnogorce.

Godine 1750., pošto Turci nemogoše Crnegore svladati sa južne strane, sakupi bosanski paša Ćehaja kod Nikšića veliku vojsku od 45.000 momaka, da sa sjevera provali u Crnu goru. Izprvice posluži mu sreća, pače Crnogorcem ponestade praha i olova, nu dobivši srećom nešto zaire, udare na njega Crnogorci, te ga 25. studenoga hametom potuku. Od toga vremena otimahu se Crnogorci sa Turci za Nikšić. Znamenite su još bitke kod Nikšića god. 1789., zatim 1807., kada su Rusi Crnogorcem pomagali.

Bagrana, mala tvrdjica blizu Crne gore, kod koje su Rusi g. 1806. po izdaji ljuto nastradali.

Ljubinje, varošica na istoimenom polju, broji 120 muhamedovskih i 12 pravoslavnih kuća, te oko 1000 žitelja. Varoši na sjevero-zapadu uzdiže se kula begova Sirdarovića. Ljubinje udaljeno je od Mostara 10, a od Trebinja 8 sati. — Pod Ljubinjski kotar spadaju još ovi predieli: Ljubomir, odakle da su Nemanjići potekli; — Zarjača sa pravoslavnim samostanom Dobričevom; — Bobani; — Šuma, gdjeno je glasoviti pravoslavni samostan Duži; i Popovo polje. Na Popovom polju znatnija su mjesta: Zavala, samostan pravoslavni; — Ravno, selo i katolička župa, brojeća 1444 duše (u samom selu 390); — Grmljani, selo pravoslavno sa 280 žitelja. — Katolici stanuju u predielih: Šuma, Bobane i Popovo.

Trebinje, varoš u širokoj i plodnoj dolini uz rieku Trebinjšćicu, ima veoma liepu okolicu. Varoš je ta na pol porušenimi starimi zidinami okružen, a iznutra je osobito neuredna i nečista. U tvrdjavici biti će samo 50 muhamedovskih kuća, tvrdja i dolnja varoš zajedno (sa predgradji) broje 2800—3000 žitelja. Žitelji bave se trgovinom, osobito trguju mnogo sa Dubrovčani. Trebinje je od Mostara udaljeno 18 sati.

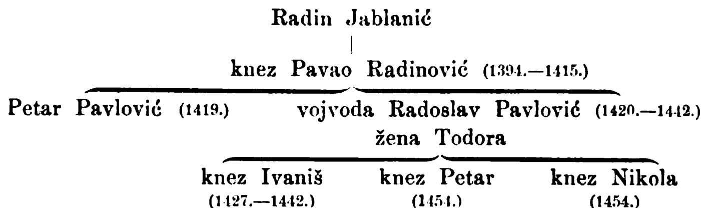
Okoliš Trebinja zajedno sa današnjom Dalmacijom od Dubrovnika pa do Kotora sačinjavaše u srednjem vieku posebnu kneževinu. Konstantin bagrenorodjeni piše: „A Decateris (Kotora) incipit Terbuniae principatus, porrigitque se Rausium usque, adversus montana Serbiae adjacet.“ Ova kneževina sastojala je u 10. vieku od dviju česti: od prave Trebinjske župe (Terbunitarum regio), i od Konavlja uz more (Canalitorum regio). Gradovi u tom predielu bijahu po Konstantinu: „Terbunia (Trebinje), Hormum, Rihsena (Risan), Lucabete i Zetlibe.“ Po ljetopisu popa Dukljanina sastojaše Trebinjska oblast od više župa, a te su ove: Libomir (Ljubomir, prediel), Vetanica (Vatnica ili Vitaljina), Rudina (Rudine), Cruscevice (Kruševica), Vrmo (Urmo u oblasti Krivošijskoj), Rehsena (Risan), Dracevica (Dračevica), Canali (Konavlje), Gernoviza (Žernovnica). U Trebinju bijaše takodjer katolička biskupija. Dukljanin spominje još i grad Trebinje, zatim jedno mjesto s crkvom sv. Mihajla, u kojoj bijaše pokopan knez Pavlimir, napokon samostan sv. „Petra od polja“.

Travunja ili Trebinjska kneževina spadaše izprvice zajedno sa Zahumjem i Podgorjem pod vlast knezova i kralja Zetskih (Dukljanskih). Kad je Stjepan Nemanja osnovao srbsku državu u drugoj polovici 12. vieka, sjedini on Travunju sa svojimi ostalimi zemljami, te ona ostane u ruku srbskih do izumrća Nemanjića. Već prvi kralj Stjepan Prvovjenčani naziva se „kraljem sve srbske zemlje, te Zahumju i Travunja (1222. do 1228.). Stjepan Radoslav (1234.) piše se „kralj svih raških i trevunjskih zemalja“. Za cara Dušana Silnoga (1331.—1356.) postavi neki Dabiživ carinu u gradu Trebinju, te zahtievaše od Dubrovčana i drugih trgovaca „od tovara po jedan dinar“. Na pritužbu Dubrovčana g. 1345. i 1349. odluči Stjepan Dušan „da se neuzima više carina na Trebinju“. To isto odredi i nasljednik njegov Stjepan Uroš g. 1357.

Kad se je po nesretnoj smrti posljednjega Nemanjića bosanski ban Stjepan Tvrtko I. dao g. 1376. okruniti dvogubim viencem: bosanskim i srbskim, smatraše on, da mu kao rodjaku Nemanjića pripadaju i njihove zemlje. On medju inim zauzme i Trebinje, te odsele ostane ta kneževina uz Bosnu sve do polovice 15. vieka. Mjesto „kneževina Trebinje“ zove se odsele ta oblast „dolnji kraji“, a u njoj vladaju bosanska gospoda, župani i vojvode, koji su neposredno podvrženi bosanskoj kruni. Oblast „dolnji kraji“ dieli se za bosanskoga gospodstva na ove župe: na Trebinjsku, Vitaljinu, Dračevicu, Popovo i Konavlje; a medju mjesti spominju se ova važnija: Trebinje, grad Sokol u Konavlju, Bilek ili Bileć, Sustjepan, napokon Borač, gdje su često vojvode „dolnjih krajeva“ obitavali i povelje izdavali.

Još za Tvrtka I. vladaše u Trebinju župan Sanko, a za njim (1391.) župan Belijak Sanković i brat mu Radić. Belijak Sanković podieli susjednim Dubrovčanom župu Konavlje sa gradom Sokolom i župu Vitaljinu. Kasnije postade vojvodom dolnjih krajeva glasoviti Pavao Radinović, sin Radina Jablanića. On zajedno sa kraljem Stjepanom Ostojom zaratova na Dubrovčane, nebi li jim oduzeo Konavlje i Vitaljinu; nu kad je Ostoja krunu izgubio, a Tvrtko II. Tvrtković kraljem postao, izmirio se je Radinović sa Dubrovčani. Po smrti Pavla Radinovića (23. kolovoza 1415.) vladahu u dolnjih

krajevih njegovi sinovi i unuci, prozvani po njemu Pavlovići. Da bi se laglje razumjeli njihovi obiteljski odnošaji, eto njihova rodoslovja:

Vojvoda Radoslav Pavlović pokloni na novo Dubrovčanom grad Sokol u Konavlju i obeća jim, da neće nijednoga njihovoga čovjeka iz Konavlja primiti „na Trebinje" (1425). Dvie godine zatim obećaše opet Dubrovčani vojevodi Radoslavu i sinu njegovu Ivanišu, da neće nipošto primati nevjernih mu podanika u svoj grad, došli oni iz Trebinja, Bileća ili Urma. Izmedju god. 1434. i 1430. zaratova na Radoslava humski vojvoda Stjepan Kosača, htjevši ga valjda prisiliti, da mu se pokori. Radoslav sam tuži se g. 1439. Dubrovčanom, da je imao „razmirje sa gospodinom vojvodom Stjepanom (Kosačom), sinom gospodina kneza Vukca Hranića, da je ovaj zauzeo njegov grad u Trebinju i tuj mu oduzeo sve zapise i povelje, što jih je imao." Stjepan Kosača kano da je i nadalje radio o propasti Pavlovića, pozvav dapače u pomoć Turke (oko g. 1450.), koji su tom zgodom i Dubrovačke zemlje ljuto oplienili. Ipak bijahu još g. 1454. braća Petar i Nikola Pavlovići gospodari dolnjih strana, ter potvrdiše Dubrovčanom stare povelje; ali već god. 1456. piše turski car Muhamed II. sandžak-begu hercegovačkomu i kadiji u Novom glede trgovine dubrovačke. Kad je ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin oduzeo Turkom dio Bosne, čini se, da ga je zapala i oblast Trebinjska, jer god. 1465. podieli on fratru Alexandru Dubrovčaninu neka mjesta u staroj kneževini Trebinjskoj, i to u župi Trebinjskoj sela Česvinicu, Necieć i Goricu, u župi Dračevici Sustjepan, Kuti i Mokrine, a u Popovu Dukljane, Gurmljane i Galčiće.

Trebinja, selo i katolička župa sa 930 duša. — Tvrdoš, razvaline staroga pravoslavnoga samostana. — Crnač, selo, kod kojega se nalaze ruševine samostana sv. Petra. Pod okružje Trebinjsko spadaju još ovi predieli: Zubci, Dračevica, Kruševica, Trešica, Površ, Korjenići, Banjani i t. d. U Banjanih nalazi se pravoslavni samostan Kosijerevo, u Zubcih porušeni samostan Bravenik, a u Korjenićih poznata tvrdjica Klobuk, kod koje su Rusi god. 1806. nesretno prošli. U samoj tvrdji ima 6 muhamedovskih kuća i 47 duša; izpod tvrdje 5 pravoslavnih kuća i 39 duša. Pod Korjeniće spadaju još ova mjesta: Župa, selo sa 60 muhamedovskih i 8 pravoslavnih kuća; — Grančarevo (Grnčarevo) i Zaslap, takodjer omanja sela. — Iz Trebinja vodi dolina Sutorina u Boku Kotorsku.

IV. Stara Srbija.

Novopazarsko okružje (sandžak).

Ovo okružje bijaše sve do god. 1817. samostalan pašaluk; spomenute godine bje sjedinjeno sa Bosnom, te ostade uz nju sve do prošle god. 1877., kad ga turska vlada pridieli vilajetu Kosovskomu. Nu buduć da se je taj sandžak kroz toliko vremena pribrajao Bosni, to ga i mi za sad još smatramo kao dio Bosne. Politički podieljen je sandžak na devet kotara ili kazâ, i to: Novi pazar, Mitrovica, Trgovište, Bielopolje (Akova), Berane, Nova varoš, Priepolje, Kolašin i Plievlje (Taslidža). Znamenitiji gradovi i ina mjesta u ovom sandžaku jesu:

Novi pazar, stere se u liepoj, prijaznoj kotlini na utoku više potoka (Jošanice) u Rašku. Varoš je prilično prostrana; kuće u njoj sazidane su na način rumilijskih, kamenite su i criepom pokrivene, nu ipak veoma ružne. I varoš sama veoma je nečista i kukavno taracana. Novi pazar važno je mjesto u strategijskom i trgovačkom obziru. U strategijskom obziru zato, što leži na jedinoj cesti, koja spaja tursku državu sa Bosnom i Hercegovinom; a u trgovačkom obziru opet s toga, što vodi trgovinu sa Srbijom i ostalom turskom zemljom tik do Soluna. Već u staro doba bijaše tuj naselbina dubrovačkih trgovaca, a u novije vrieme ima u Novom pazaru dosta bogatih trgovaca, koji trguju vunom, voskom i kožami sve do Skadra i Dubrovnika, i opet dovažaju kolonijalnu robu iz Soluna u Sarajevo i ostalu Bosnu. Isti trguju ponešto i sa susjednom Srbijom (govedi i stokom).

Usred varoši, upravo na utoku Jošanice u Rašku, uzdižu se tri liepe kule; to su ostanci stare tvrdjave, u kojoj su nekoč srbski kraljevi i carevi posade držali. Danas je to prilično zapušteno, samo u kulah ima nešto starinskoga oružja. Kuća ima Novom pazaru oko 1600, a žitelja 8—9000 (po starijih podatcih 12—20.000). Od toga ima samo nešto Židova i do 1000 kršćana (pravoslavnih); sve ostalo jesu Muhamedovci. Medju Muhamedovci nema samo Hrvata (Srba), nego i veoma mnogo Arbanasâ, koji se u prošlom vieku ovdje naseliše, te sada govore arbanaskim i hrvatskim jezikom. Arbanasi nose se na svoju; a osobito se žene njihove iztiču preliepimi košuljami i nakiti na glavi. Kršćani su ubogi i živu veoma tegobno. Da bi se razlikovali od Turaka, nesmiju si kuće pobieliti; uza to nesmiju si ni crkve u varoši sagraditi. Novi pazar bio je prije sjedištem feudalnoga paše, a kasnije kajmakama. Prije je tuj bio i pravoslavni vladika

pod imenom „raškoga“ biskupa; nu sada je eparhija novopazarska sjedinjena za eparhijom sarajevskom.

Varoš Novi pazar tek je od novijega vremena. Prije je tuj bila Raša, priestolnica srbskih župana, po kojoj je sva zemlja ime svoje dobila. Tuj stolovahu Nemanjići gradeć zadušbine, kojih ima po okolici u izobilju. Za srbskoga ustanka zauze Crni Gjorgje ovaj grad, ali ga opet morade ostaviti; tom zgodom preseli se mnogo naroda u Srbiju i tako nestade pravoslavnih u tom gradu. Novomu pazaru pol sata na iztoku prostire se u malenoj dolini ostatak stare rimske kupelji. Zgrada te kupelji izvana je prilično porušena, ali basen iznutra sasvim je još sačuvan, te rabi za kupanje. U okolici gradskoj nalaze se još ove starine: pol sata gradu na sjeveru ima prastara crkva sv. Petra i Pavla, za koju kažu, da se je u njoj krstio Stjepan Nemanja; zatim tri četvrt sata gradu na sjeveru nalaze se ruševine manastira „Gjurgjevi stupovi“, zadušbina Nemanjića (Dragutina); u nutrinji toga samostana sačuvale su se liepe fresko-slike, medju njimi i slika Stjepana Nemanje. Tri sata Novomu pazaru na zapadu ima samostan Sopoćani, takodjer zadušbina Nemanjića, a na Deževom polju nalaze se ruševine grada Deževa, u kojem su Nemanjići rado boravili. Na Reljinoj gori uzdiže se Reljina kula, dvor Relje krilatoga.

Mitrovica, jest najiztočnija varoš bosanskoga vilajeta, a važna s toga, što kod nje počima željeznica, koja vodi do Soluna. Ova varoš ima tvrdju, leži uz rieku Ibar u liepoj i plodnoj ravnici, koja osobito dobrim vinom rodi. U varoši ima 300 kuća muham. i do 50 pravoslavnih. Blizu varoši ima zapušten samostan. Mitrovica udaljena je od Novog pazara 12 sati. — Zvečan, podor staroga grada, na zapadu Mitrovici. Ovaj se grad uzdiže tik Mitrovice na koničkom briegu, a znamenit je s toga, što je Stjepan Dušan silni ovdje svoga otca dao zatvoriti, a kasnije i udaviti (1334.) Vidik s toga grada veoma je prostran: razabire se na sjeveru visoka planina Kopaonik, a na jugu se vidi cielo Kosovo polje. — Banjska, prostire se tri sata Mitrovici na sjevero-zapadu, na drumu, koj vodi iz Mitrovice u Novi pazar. I ova varoš, ležeća na istoimenoj rieci, ima tvrdjavu, zatim do 50 kuća (9 kršćanskih). Tvrdjava je načinjena od stare kršćanske crkve i samostana, te se još i sad u iztočnom uglu grada nalaze ruševine crkve sv. Stjepana, koju sagradi srbski kralj Milutin. Naokolo grada po dolini ima nekoliko mineralnih vrela, i jedno kupalište. Narodne pjesme pričaju, da je u Banjskoj gospodovao Banović

Strahinja. (Netko bješe Strahiniću bane, — Bješe bane u malenoj Banjskoj, — U malenoj Banjskoj kraj Kosova.) Godine 1832. bjehu bosanski ustaše (Usein-kapetan) od Mahmud-paše kod Banjske potučeni, i tom zgodom izgori i sama varoš. — Trgovišće, omanje mjesto, Novomu pazaru na jugu, na putu iz Novoga pazara u Rožaj.

Sjenica. grad na istoimenoj visokoj i neplodnoj ravnici, koju žitelji takodjer „Stari vlah" zovu. Sjenica ima tvrdju, koju je Crni Gjorgje podigao, kad je tu varoš bio zauzeo. Buduć da je Sjenica na najužem mjestu Novopazarskoga sandžaka, ter vazda izložena navalam Srbije i Crne gore, to je u strategijskom obziru veoma znamenita. I u posljednjem ratu (1876.) zaprietili su Srbi tomu gradu. Sjenica leži blizu utoka Jape i Jablanice u Uvac. Žitelja ima 1000—1500, većinom Muhamedovaca, i to Arbanasa, koji se svojim odielom znatno razlikuju od ostalih žitelja, te su i mnogo goropadniji i divlji od ostalih stanovnika. — Lopiži, selo 1½ sat Sjenici na sjeverozapadu, broji do 30 pravoslavnih porodica, te ima kršćansku crkvu. — Nova varoš, nov grad u gudurastoj dolini potoka Tikve. Nova varoš sagradjena je na brežuljku, te je izložena vihrom i studeni („bosanska Sibirija"), a u okolišnjih gorah leži snieg od „Dmitrova do Jurjeva danka". Varoš se dieli na dvoje: na gornji šeher, gdje živu Turci, i na dolnji šeher, gdje borave kršćani (pravoslavni). Porodica ima do 300, a žitelja do 2000, velikim dielom kršćana, koji su si u novije vrieme sagradili novu i liepu crkvu. Kršćani bave se trgovinom (govedâ). — Kratovo, selo sa 5 kuća, na putu iz Nove varoši u Banju. — Banja, glasovit samostan i crkva (pravoslavna), i znamenite toplice. Samostan Banja uzdiže se na gori Borju medj Limom i Uvcem. Banji na zapadu uzdiže se vrh Bič ili Bihać, na kojem je podor grada Jagata. Blizu manastira Banje izvire topla voda (25—30°R), koja je osobito dobra proti bolestim kože. O postanku samostana pričaju, da je jednom srbski kralj Uroš I. Veliki († 1272.) ljuto obolio, pa da se je u toj vodi izliečio, te kasnije sagradio ovdje samostan u slavu sv. Nikole. Prije da se je to mjesto zvalo „Toplice". Kad su Turci Bosnu osvojili, razoriše oni samostan i crkvu; tek u našem stoljeću obnoviše kršćani oboje i sad živi tuj 4—5 kaludjera. Mjeseca rujna dolazi sila pravoslavnoga svieta u Banju, da se pomoli u crkvi i da se okupa. I na Ilin-dan hrli narod ovamo, te slavi taj dan molitvom, kolom i pijankom, pijuć šljivovicu i govoreć zdravice.

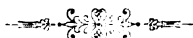
Priepolje, dosta znatna varoš, leži na utoku potoka Mileševa u Lim, na prostranoj ravnici, koja je okružena gorami: Zlatarom, Ikonovcem i Kosavinom. Na ravnici uspieva kukuruz i drugi plodovi. Kuća ima 546 i 4000 žitelja, a od toga ima 350 duša kršćanskih (pravoslavnih). Muhamedovci živu od svojih polja, a kršćani od trgovine i obrta. — Mileševo, starodrevni samostan pravoslavni, prekrasan u svojih ruševinah, udaljen je od Priepolja jedan sat, iduć uz potok Mileševo prema iztoku. Ovaj samostan, zvan prije „Srbska Lavra“, utemelji srbski kralj Vladislav, unuk Stjepana Nemanje. Godine 1237. sahraniše tuj kosti sv. Save, prosvjetitelja Srbije. Od toga vremena bijaše Mileševo najsvetijim mjestom u staroj Srbiji. Zahumski vojvode, uzevši poslije Kosovske bitke ovaj prediel, zvahu se „čuvari groba sv. Save“, a kasnije se prozvaše hercegi sv. Save, a svoju zemlju Hercegovinom. Kad si je bosanski ban Tvrtko I. po smrti Uroša V. prisvojio pravo na srbski priestol, dade se on god. 1376. na ovom posvećenom mjestu kruniti dvostrukim viencem: bosanskim i srbskim. Tielo sv. Save ostade u Mileševu do god. 1595.; ove godine odnese ga Sinan-paša i dade ga spaliti na Vračaru pred Biogradom. Kasnije postrada od Turaka i sam samostan (g. 1735.), te je danas razvalinom. — Hisardžik, malen gradić na osamljenoj kamenoj gori, $^1/_4$ sata udaljen od Mileševa, na pol je već razrušen. Položaj toga grada upravo je liep; a narod priča, da ga je sagradila prokleta Jerina, žena Gjurgja Brankovića. — Seljani, pravoslavni samostan, sagradjen kraljem Milutinom, sa prostranom i visokom crkvom. — Zviezda, selo na putu iz Priepolja u Plievlje, ima 55 pravoslavnih i 18 muhamedovskih porodica.

Plievlje ili **Taslidža,** jedna od najznamenitijih varoši bosanskih, toli u trgovačkom, koli u vojničkom i arheoložkom obziru. Ona leži u prostranoj plodnoj ravnici, koju tvore doline Breznice i Čehotine. Položaj ima liep, isto tako ima i obieljene kuće sa crvenimi opekami, te čini na stranca ugodan utisak, kad ju iz daleka gleda. Plievlje ili Taslidža broji 460 muhamedovskih i 250 kršćanskih kuća, a žitelja svega zajedno do 7000. Džamija ima 7, a i jednu pravoslavnu crkvu. Od džamija najglasovitija je ona, koju sagradi god. 1594. Huseinpaša, namjestnik bosanski. Nekoč bijaše tuj rimski grad, a to se vidi po tom, što se je dosele našlo mnogo stupova, kapitela, skulptura i do dvadeset rimskih napisa; nu na nijednom nije zabilježeno ime bivšega grada. Najviše rimskih starina našlo se je na Ilinom brdu, koje se jedan sat Plievlju na jugo-iztoku uzdiže, ali tu su rimske

napise razbili i upotriebili kamenje za gradnju kapelice. Varoši na sjevero-iztoku uzdiže se brdo Golubinje, a na njem ima pravoslavni samostan sv. Trojice, u kojem su odprije stolovali vladike hercegovačke. Ovaj je samostan bogat knjigami i rukopisi, zatim se je čuvao u njem lies sv. Save, njegov štap i sv. evangjelja, a to bje sve doneseno ovamo god. 1595., kad je Sinan-paša spalio Mileševo. Najznamenitiji od rukopisa jest „Šestodnev" Ivana Damascena, ogroman rukopis 15. vieka. — Prieboj (Priboj), malena varošica kod Lima, ima 26 kuća i dva hana, te jednu starinsku, zapuštenu kulu. Srbska medja udaljena je od Prieboja nešto više od pol sata.

Bielopolje (Akova), varoš na Limu, opasana zidom, glavno je mjesto istoimenog kotara. Broji do 3000 duša muhamedovskih i kršćanskih, te vodi znatnu trgovinu sa Novim pazarom, od koga je udaljena 6, a od Skadra 24 sata. Kotar je ovaj gniezdo hajdučko, zato putnici ovamo riedko zalaze. Žitelji su tuj uviek pod oružjem, pače i u dućanih sjede ovdje trgovci oružani s dvie kubure i handžarom. — Bihor i Pešter, jesu gorski predieli Bielopolju na iztoku. — Rožaj, varošica u istoimenu predielu, blizu koje izvire Ibar. — Brdarevo (Brodarevo), varošica na Limu, izmedju Priepolja i Bielopolja, tuj ima i pravoslavni samostan. Od Brdareva uz Lim ima više pravoslavnih manastira, od kojih su neki zapušteni. Nikoljac kod Bielopolja, Kumanica i Mila jesu zapušteni; a Davidovica i Gjurgjevi stupovi (u Vasojevićima) još su uzdržani. Gjurgjevi stupovi nemaju se zamieniti sa razvalinami istoimenoga manastira kod Novog pazara. — Berane (Vraneš), varošica blizu gornjeg Lima, na medji crnogorskoj.

Kolašin (Kulašin), varoš sa starom tvrdjom u krševitom mjestu na rieci Tari, udaljena je od Foče 12 sati, te je glavno mjesto istoimenog kotara. U varoši ima nekoliko desetak muhamedovskih kuća, a žitelji toga mjesta tako su zlobni i krvoločni, da jih okolišnji kršćani zovu „zlikovci". Sav Kolašinski kotar broji 850 kuća (500 muhamedovskih i 350 kršćanskih). Od Kolašina niz Taru stere se predielje Tara i tuj ima više pravoslavnih manastira, kanoti: Dovolja, sv. arkangjeo Mihajlo, Dobrilovina i Bližkova. — Pirlitor, podor grada na istoimenoj planini, nasuprot Durmitoru (Pirlitor prema Durmitoru). Ovdje življaše nekoč glasoviti Momčilo i žena mu Vidosava.

POPIS IMENA.

☛ *Opazka pod 1) na str. 96. tiskana je usljed pometnje, te s toga nevriedi.*